

id=57642764

Светозар Марковић
ЦЕЛОКУПНА ДЕЛА
I-XVII

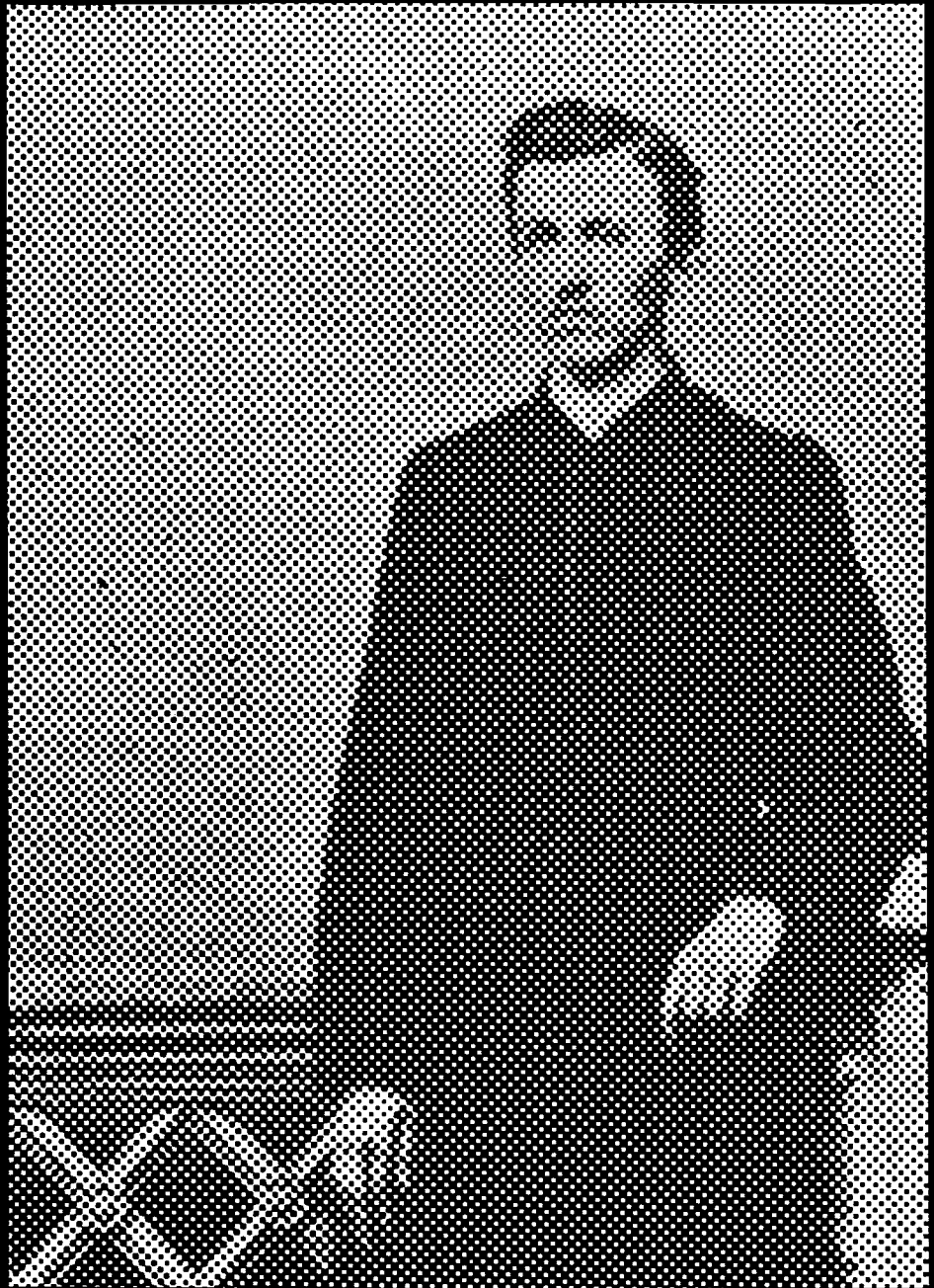
3 фебруара 1869 г. Царинск.

№ 18723

Грн. М. П.

Уважаеми господине, б. родна како сам воко да управам воистину
 наука (ср. географија, зградбеноград и др. уметности); кад сам се наша са-
 штељство даја још врло млад (18. година) да ми сам знамо да одговорим
 на онога у којој мери да квалитет и ј. градење и уред и постоје
 потребе ми моје срећности. Мишља дага да дурем уметност
 својој и уметности да радим свој воко, којој науку ћорисама,
 а да сељак да се кидријем ма се свемо науке одреда
 и да од тог доба само сам кидријем дама што пре мао кидријем
 најнабавије је што сам дама да су сасвим друге уметности
 да се градење науке иште кидријем у металургији:
 науку и да један човек мога кидријем науке у кидријем кидријем
 као кидријем својој и уметности. Невољно ја сам кидријем да се
 кидријем науке. Мисли је и кидријем науке и још да дуред
да се градење у кидријем науке кидријем науке и ја сам кидријем
 кидријем науке. која је кидријем науке и кидријем науке да се
 о тој науке иште кидријем, аки кад сам се кидријем науке кидријем
 науке дама кидријем науке, које бам је кидријем,
 ја сам сасвим решио да је мој кидријем кидријем науке. Врло сам
 кидријем кидријем науке сасвим још сам кидријем науке, кидријем кидријем
 кидријем науке од С. Марковича

Адрес: Преображенск № 22. Стоје мери дама што
 кидријем кидријем науке ја кидријем у кидријем



Степан Маркович.

ОДБОР ОДЕЉЕЊА ДРУШТВЕНИХ НАУКА
СРПСКЕ АКАДЕМИЈЕ НАУКА И УМЕТНОСТИ
ЗА ПРИПРЕМУ ЦЕЛОКУПНИХ ДЕЛА
СВЕТОЗОРА МАРКОВИЋА

Председник

члан САНУ ДУШАН НЕДЕЉКОВИЋ
члан САНУ РАДОМИР ЛУКИЋ

Чланови:

др Добросав Бјелетић, др Перо Дамјановић, др Сергије Димитријевић,
др Јован Дубовац, члан САНУ Душан Матић,
члан САНУ Чедомир Попов, члан САНУ Петар Поповић,
др Јашар Редепагић, члан САНУ Владимир Стојанчевић,
др Андрија Стојковић и инж. Душан Чкребић

Секретар
Борђе Митровић

11355413
415767/14



СР – Каталогизација у публикацији
Народна библиотека Србије, Београд

929:32 Марковић С. (093.2)

МАРКОВИЋ, Светозар
Целокупна дела. Књ. 14 / Светозар
Марковић ; уредник Радомир Лукић ;
[приређивачи Борђе Игњатовић . . . и др. ;
преводиоци Бранимир Живојиновић и Стефан
Лукачевић ; фотографије Радомир Живковић]. –
Београд : Завод за уџбенике и наставна
средства, 1997 (Ниш : Просвета). – XI, 353
стр. : илустр. ; 24 cm

На спор насл. стр.: Oeuvres complètes /
Svetozar Marković. – На врху насл. стр. :
Српска академија наука и уметности, Одељење
друштвених наука. – Тираж 2000. – Стр.
IX–X: Напомена уз ову књигу / приређивачи.
– Белешке приређивача: стр. 290–333. –
Регистри. – Résumé.
1. Гл. ств. насл.
323(497.11)"18"(093.2)
а) Марковић, Светозар (1846–1875) –
Историјска грађа б) Србија – Политичке
прилике – 19в – Историјска грађа
ИД=57642764

ISBN 86-17-06133-2

337/98

ACADEMIE SERBE DES SCIENCES ET DES ARTS
- CLASSE DES SCIENCES SOCIALES -

SVETOZAR MARKOVIĆ
OEUVRES COMPLÈTES

Vol. XIV

Reçu par la Classe des sciences sociales
à la base des rapports des membres de l'Académie
Radomir Lukić et Čedomir Popov

Rédacteur
RADOMIR LUKIĆ
membre de l'Académie Serbe des Sciences et des Arts

MAISON D'EDITION POUR LES MANUELS ET FOURNITURES SCOLAIRES
BEOGRAD
1997.

SRПСКА АКАДЕМИЈА НАУКА И УМЕТНОСТИ
- ОДЕЉЕЊЕ ДРУШТВЕНИХ НАУКА -

SVETOZAR MARKOVIĆ
ЦЕЛОКУПНА ДЕЛА

Књига XIV

Примљено од Одељења друштвених наука
на основу реферата чланова САНУ
Радомира Лукића и Чедомира Попова

Уредник
члан САНУ РАДОМИР ЛУКИЋ

ЗАВОД ЗА УЧБЕНИКЕ И НАСТАВНА СРЕДСТВА
БЕОГРАД
1997.

ОДБОР ОДЕЉЕЊА ДРУШТВЕНИХ НАУКА
СРПСКЕ АКАДЕМИЈЕ НАУКА И УМЕТНОСТИ
ЗА ПРИПРЕМУ ЦЕЛОКУПНИХ ДЕЛА
СВЕТОЗАРА МАРКОВИЋА

Председник
члан САНУ РАДОМИР ЛУКИЋ

Чланови:
др Добросав Бјелетић, др Перо Дамјановић, члан САНУ Чедомир
Попов, др Јашар Реџепагић, члан САНУ Владимир Стојанчевић,
др Андрија Стојковић и инж. Душан Чкребић

Секретар
Ђорђе Митровић

Приређивачи:
др Ђорђе Игњатовић, Ђорђе Митровић, др Вера Пилић,
др Андрија Стојковић и др Драгоје Тодоровић

Рецензенти:
др Перо Дамјановић и др Драган Симеуновић

Ликовно-технички уредник
мр Михаило Писањук

За извршног издавача
др Добросав Бјелетић, директор
Завода за уџбенике и наставна средства – Београд

*Главни и одговорни уредник у Заводу за уџбенике
и наставна средства Б Београд*
др Петар Пијановић

Уредник у Заводу за уџбенике и наставна средства Београд
Драгутин Ранковић

Технички уредник
Мирослав Митић

Преводиоци:
Бранимир Живојиновић и Стефан Лукачевић

Лектор
Светлана Милошевић

Режисери:
др Андрија Стојковић и Ђорђе Митровић

Фотографије
Радомир Живковић, уметнички фотограф

Коректор
Велимир Колунџија

НАПОМЕНА УЗ ОВУ КЊИГУ

Штампањем ове XIV књиге завршавамо са презентацијом текстова произашлих из пера Светозара Марковића. Грађа је распоређена и обрађена према нормативима датим у *Предговору* I књиге. У првом поглављу су, дакле, Марковићев текстове објављени у време од изласка из затвора 16/28. новембра 1874. године до одласка у иностранство и смрти у Трсту 26. фебруара (10. марта) 1875. године. Из тог времена су, наравно, и његова писма. Треће поглавље, *Документи*, садржи, поред осталог, и драгоцену грађу о Марковићевој смрти, преносу у земљу и сахрани у Јагодини 16/28. марта 1875. Поглавље *Прилози*, као и у ранијим књигама, садржи текстове релевантне за рад Светозара Марковића у поменутом времену.

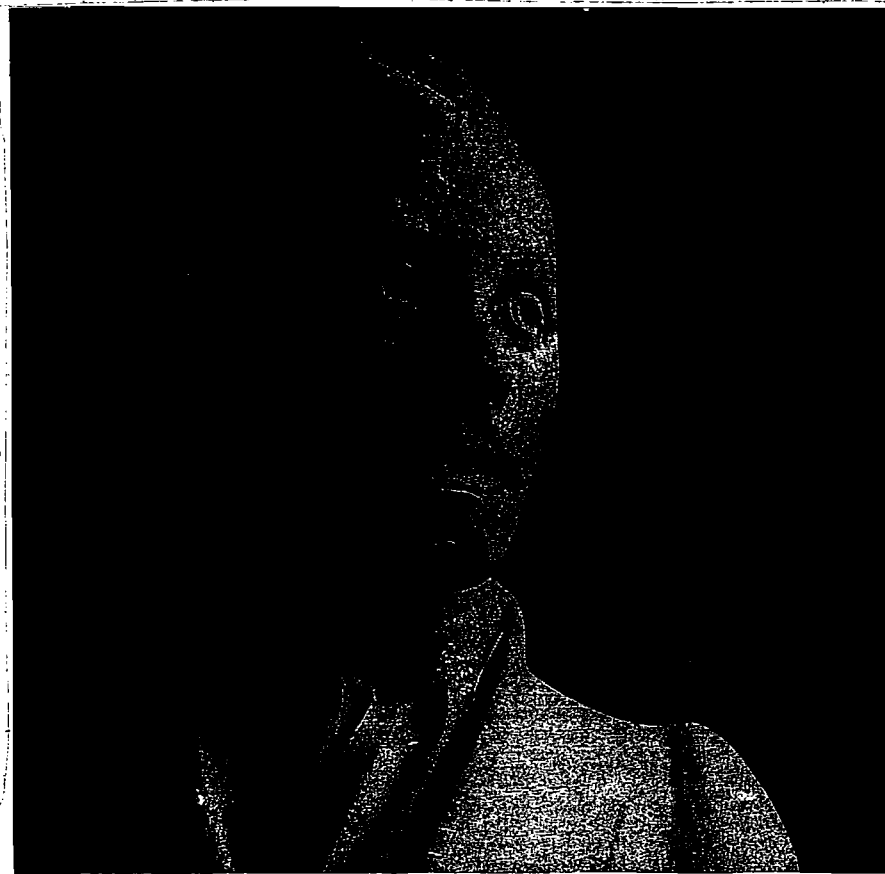
Десило се, међутим, да су неки текстови изостали из раније штампаних књига, неки су изостали омашком, а неки су, пак, накнадно пронађени или идентификовани, па смо се одлучили да ова књига има посебан *Додатак* у којем ће се они штампати по истом распореду као што је то било у свим књигама. Распоредени су, дакле, хронолошки по поглављима као што је то уобичајено за ово издање: *I Чланици, II Писма, III Документи* и *IV Прилози*. У нашим белешкама дата су образложења где је сваки од тих текстова требало да буде (у којој књизи), одакле је преузет, итд.

Крупније од овог питања, па, дакако, и далеко важније је питање идентификације свих текстова Светозара Марковића о чему је дато доста података у свим овим књигама. Овде је тај проблем био тежи стога, што лист *Ослобођење*, из којег су скоро сви текстови у овој књизи, није репринтован па се нико није ни потрудио да изврши идентификацију Марковићевих прилога у њему. Но, као и сваки други истраживачки подухват па тако и овај само сведочи о степеници до које се стигло у истраживањима када је рукопис предаван у штампу, његова застарелост подразумева се већ са појавом из штампе. Слободни смо, међутим, рећи: како год пришли овој едицији будући истраживачи наћи ће у њој извесно до сада највећу ризницу о делу и животу Светозара Марковића, а то нам је и био главни циљ.

На крају ћемо ипак навести и неколико података о Марковићевим текстовима до којих нисмо дошли, мада ће о овоме, верујемо бити више података у XVII књизи овог издања.

Рушењем Народне библиотеке приликом бомбардовања Београда 1941. године нестали су многи уникатни бројеви листова, па и "Трговачког гласника", "Народног пријатеља", "Враголана" и других. Највише Марковићевих радова, колико се зна, било је у "Трговачком гласнику" (у бројевима 1 и 2 био је Марковићев чланак *Основи друштвеног покрета*; не зна се да ли је то онај текст који је раније нудио "Младој Србадији" под насловом *Начела народне политике*, како је то било наведено под редним бројем 20. у овом часопису број 3 од 15.VI 1870. године; у броју 2 био је и Марковићев чланак о Париској комуни, а у броју 33 изјава о Потрошачкој дружини; у истом листу Марковић је наставио полемику коју је водио за живота Живојин Жујовић). Пре ових написа у "Народном пријатељу" изашао је чланак *Рачун*, којег је др Ђорђе Игњатовић означио Марковићевим (видети његов рад према белешци 289). "Враголан", први сатирично-хумористички, социјалистички лист у нас, у којем – по тврђењу Драгише Лапчевића – има доста Марковићевих написа, коначно је пронађен али нама није стављен на располагање (видети више у раду др Ђорђа Игњатовића, наведеном у белешци 14; како је уредник "Враголана" уређивао и лист "Уједињење", ово је условило идентификацију Марковићевих прилога у оба листа: видети више у белешци 319). *Последњи скупштински избори у Србији*, Марковићев рад прештампан из "Панчевца" никада није пронађен (видети белешку 218 у VII књизи и 241 и 257 у овој, XIV књизи). Исти тај текст и посебно, *Ошворено писмо*, колали су као пашквиле у Народној скупштини, али ми до њих нисмо дошли. Марковићев говор одржан за време VI скупштине Уједињене омладине српске у Вршцу, "о комунизму", штампан у листу "Исток" (бр. 37, од 12. IX 1871) такође није пронађен (могуће је да је тај текст био прештампан и у "Трговачком гласнику", али ниједан од ових листова није сачуван). И поред свих напора истраживача Одбора за припрему *Целокупних дела Свезозара Марковића*, може се рећи да страна штампа није довољно истражена. У њој би се, највероватније, нашло још Марковићевих прилога (видети коментаре уз чланак *Раг* у овој књизи; о истраживањима сарадника на овим делима има највише података у раду Ђ. Митровића, белешка 119). Једно писмо помиње Софија Шкорић у свом раду *The populism of Nikola Pašić, The Zurich period. Eastern European Quarterly, vol. XIV, 4, 1980, s. 469–483*; могуће је да је то оно писмо Марковића Николи Пашићу које помиње Gale Stokes (видети у раду наведеном у белешци 13).

Више података, како смо већ поменули, биће у XVII књизи овог издања.



Небојша Митрић, Светозар Марковић, гипсани одливак попрсја урађен за Историјски музеј Србије, изливен потом у бронзи 1975. године

I
ЧЛАНЦИ

„ОСЛОБОЂЕЊЕ“

Излазиће од нове године овде у Крагујевцу.¹ О садржини и правцу листа немамо шта друго да кажемо, но да ће продужити исти посао, који је започет у „Јавности“, а после многих неприлика прекинут у „Гласу Јавности“ под првим уредништвом.² На листу ће радити иста дружина која је радила на истим новинама, док су оне заступале познати правац. Наш је досадањи рад познат, с тога и не износимо никакав особени програм.

„Ослобођење“ ће излазити три пута недељно, на целом табаку; по величини као „Јавност“. Цена је 120 гроша за годину, 60 гр. за по године и 30 гр. за 3 месеца; за Аустрију цена је 12 фор. годишње.³ Претплату у Крагујевцу прима госп. Срета Анђелковић, у Београду уредништво „Рада“. Из осталих места у Србији нека се претплата шиље управо уредништву „Ослобођења“. Надамо се да ће сви начелни пријатељи „Ослобођења“ похитати, да се бројем претплатника осигура опстанак листа.

У Крагујевцу 18. децембра 1874 г.

Одговорни уредник и власник „Ослобођења“

Свешозар Марковић

Граничар, бр. 1, од 2. I 1875.

КРАГУЈЕВАЦ, 28. ДЕЦЕМБРА.⁵

Ми ступамо пред публику као стари знанци са новом заставом. Казали смо у огласу, да продужавамо исти рад, који смо започели у „Јавности“ и „Гласу Јавности“ (и још раније у „Раднику“).⁶ С тога не износимо никакав нов програм. Ми остајемо при старом.⁷ Али наша нова застава – „Ослобођење“ – осим наших основних начела, која су нам непромењива, има за нас свој особити значај. О томе ћемо казати неколико речи, да објаснимо прави смисао нашег рада.

Наше ослобођење има *један* смисао: ослобођење народа од сваког притиска, од сваке невоље; од ропства материјалног и умног, као и од сваке тираније – ма од куд она долазила.⁸ За ту циљ нама је нуждан извештан друштвени и државни преображај у овој земљи у којој живимо; и извештан преображај наших спољних одношаја. Да кажемо кратко – управ са средине. Осим унутарњег преображаја наше државе, нама је нужно још уништење Турске и Аустро-угарске и савез са сродним народима у истим државама. То је саставни део нашег унутарњег преображаја. Овај спољни преображај нама је нуждан, да утврдимо наш *сојусивени најпредак*, па и да га ојачамо. Ми нисмо богати толико, да делимо коме милостињу. Ми немамо да „ослобођавамо нашу браћу“ у Босни и Ерцеговини итд. *Ми имамо да ослободимо себе*. Тако ми сматрамо наше ослобођење. Крајња циљ нашег унутарњег и спољњег ослобођења, то је осигурање нашег сопственог напредовања.

Сад да почнемо опет с краја.

Под заставом ослобођења, обично се код нас разуме уједињење српског народа у једну државу. Ослобођење и јединство сматра се обично као ствар иста. Ми са свим одвајамо те две мисли.

Српско јединство – то је мисао са свим револуционарна; она руши *све* државе у којима српски народ живи и ствара – у идеји – једну нову државу. Али то је несрећа, што је ова мисао јасна и одређена само док се замишља рушење и одрицање онога што постоји, а чим почнемо да мислимо о оној другој страни, она постаје

нејасна и неодређена и губи се у магли. Ни границе државне, ни облик државе – ништа не може јасно да се нацрта, те да се зна план грађевине, коју треба саградити.

Српско јединство – велика српска држава – још је са свим неизрађена и неодређена мисао, ма да се о њој толико говорило и говори у листовима; на јавним и приватним зборовима – свуда и на сваком месту, где се само говорило о будућности српског народа.⁹ По себи се разуме, да српско јединство још не казује ништа о *народном ослобођењу*. Под српским јединством може се разумевати, да је народ прост материјал, који је створен, да се над њим може благовати и господовати; а може се разумевати да је ту народ и – више или мање – одиста „ослобођен“.

На против ослобођење је са свим одређена мисао. Она садржи у себи све услове од којих зависи народни напредак, дакле и строј оне државе, у којој наш народ живи овде у Србији, и строј оне државе коју жели да оснује рушећи непријатељске државе, које га окружују.

Ето то је први основ због чега смо ми говорили вазда; ми оћемо да дођемо *слободом до јединства а не обрајно*. Наша је циљ *народно ослобођење* и народно јединство мора доћи као последица ослобођења. Уз то *народно јединство* још никако не значи *јединство владе*, нити *јединство канцеларија*. О томе би имали још дуги разговор. Али то ћемо за сада оставити на страну.

Да узмемо српско ослобођење са гледишта чисто политичког.

Кад се Италија ослобођавала од туђинског притиска, и од поцепаности на разне државе и државице, све партије које радише на томе имадоше своју одређену мету пред очима. Мацинија и чланови „Младе Италије“ замишљаше уједињену Италију, као *једну и неразделјиву* и они сав свој рад удешаваше према тој својој мети. Монархисте радише опет према својој мети; и свака је партија према томе радила својим средствима и на свој начин. Кад је републиканац Гарибалдија истакао заставу „Италија и Виктор Емануило“, он је веровао, да је то једини облик државни, у коме се Италија могаће ујединити у оно доба. Он је дакле морао да истакне не само одређен, монархичан, облик државе, но и да избере између многих талијанских династија – *једну*. Може ма ко осуђивати Гарибалдију као републиканца, али сваки човек који разуме практику рада при стварању нове државе, мора признати, да свака *активна* партија мора поставити тако јасну циљ пред очи, као Гарибалдија или Мацинија, ако оће да ради, а не да фразира са државним јединством (кад већ под државним јединством разуму народно јединство).

Код нас ни једна партија није никад истицала одређен облик државни, одређену мету, коју оће да достигне. А без тога не може

се ништа радити. Ко замишља „велику Србију“ као „републику“ тај мора радити према тој мети, а не балансирати између Београда и Цетиња. Ко је замишља као монархију он се мора решити за једну од династија, које постоје, а не апеловати на њихово родољубиво наравнање...

А пре свега, као што рекосмо, свака партија мора одредити границе новој српској држави па према томе удешавати свој рад.

Ништа од свега тога није ни једна партија урадила, с тога се ни једна није ни могла да узвиси као *активна народна партија*, која би одиста радила за народно ослобођење. Народ није имао никаквог утицаја на ту политику „народног јединства“, за коју му се говорило да је влада води ево већ 16 година;¹⁰ а управо није ни знао шта се ради. Упуштане су толике прилике за рад, а народ није знао зашто. За владу је било немогућно, да што започне да ради, јер је она стојала на *свом власничком*, а не на *народном* земљишту; имала је своју власничку целу пред очима, а не народну. Друге партије нису биле кадре, ни да одреде право народно земљиште и појме народну целу. Једном речи сва спољна политика наше државе после 1858 године није била народна,¹¹ као ни пре тога, и ако се оне по свом карактеру са свим разликују.

С тога је била и немогућна, неостварљива, јер Србија није могла да изврши власничку, освајачку политику; она је способна само за народну, револуционарну, политику ослобођења.

Ми знамо, да овде остајемо многим са свим нејасни. Ми би могли бити са свим јасни, и могли би поткрепити наше мишљење са доказима, који се не дају оборити, али – бојимо се да још у првом броју не дођемо у сукоб са нашим кривичним законом.¹²

Ми смо већ рекли да ми сматрамо ослобођење, као главну целу у нашој спољној политици. Политику ослобођења ми сматрамо као једину *народну* политику; сваку другу политику ми сматрамо као *ненародну*, но *власничку* политику. Другом приликом ми ћемо изложити опширније, народну политику ослобођења, па ће се онда видети по чему ми налазимо, да је сва наша политика за последњих 16 година била *ненародна*.¹³

Казали смо, да ако оћемо стварну политику, а не брбљање, или дипломатско интригирање и шуровање по будацама без икакве користи по народ, онда морамо јасно појмити мету којој тежимо. Ако оће српски народ да има своју *народну* политику, он мора сам појмити ту своју мету, мора имати воље и куражи да је изврши, и што је најважније: *он мора имати у својој власи сва средства, која су му нужна за њу целу*. То ће рећи: народ мора бити глава у својој држави.

Народ мора појмити, да онима, којима је главна тежња *власи* не може бити главно ослобођење. Он се не сме више ослањати на

власничко „родољубље“. Несме више очекивати своје ослобођење од добре воље и увиђавности „родољубиве владе“. Шеснајесто-годишњи опит треба да га је научио да се он на такво јемство несме да ослања, ако је рад своје напретку... Он мора узети ствар ослобођења у своје руке.

Ето још у каквој свези стоји наше унутарње и спољне ослобођење. Унутарње је ослобођење целу, а оно је и *главно* сретство да се народ српски ослободи спољних непријатеља. Организација државна на темељу народне самоуправе, даје народу могућност да створи она сретства, која су суштина ослобођења: материјално благостање и просвету. Она треба да му да и *врховну власи* да располаже свима својим сретствима. До такве *вршине* треба да се развије народна самоуправа и у том смислу заступаћемо ми све нове реформе у нашој земљи, а нарочито *измену усјава*. Народ се мора признати као *извор свију права државних власи*. То је неопходни услов како за његово унутарње, тако и за његово спољне ослобођење.

Народ до сада није био ништа – он треба да постане све.

То је наш појам о ослобођењу.

Ослобођење,¹⁴ бр. 1, од 1. I 1875.

СРЕЗ И СРЕСКА УПРАВА.

I.

Ми смо започели говор о главним установама, од којих зависи народни напредак. Прешли смо општину,¹⁵ устројство суда,¹⁶ финансије¹⁷ и среза.^{18*} Сада кад је сама законодавна скупштина изјавила потребу, да се код нас установи *боља и њросиџија* управа, држимо да је врло корисно да се још једном свратимо на тај предмет.

Код нас су до сада постојала управо три степена управних власти: општина, срез и округ т. ј. општински суд, среско и окружно начелство. О општини су код нас већ скоро сви сагласни, да се она уреди на темељу самоуправе и нова садања влада обећала је, да ће још ове године поднети скупштини законски предлог о устројству општине. Али о преустројству среза и округа готово нико не говори. Само „Јавност“ а за њом „Глас Јавности“ изнеше мисао: *да се срез усџроји као Велика Оџиџина, џа да се Окружна и среска начелсиџва укину.*¹⁹

Ево шта је о томе казано у „Гласу Јавности“.²⁰

Ми не желимо никако, да се садањи бирократски систем „реформише“ т. ј. да се он закрпи и замаже, већ тражимо: да се садањи *бирокраџски сисџем* управе *униџиџи*, а *да се усџверди самоуправа народна у свима сџрукама*. Тада тек уштеда у државним трошковима добија своју праву вредност. Кад се усвоји, да се државне установе нарочито подижу за помагање и развитак народног благостања и кад народ сам располаже оним уштеђеним вишком – онда се тај вишак неће распасти у мале делиће и потрошити неприметно, но ће се њиме подићи такве установе, које ће увећати укупно народно благостање.

Без економске реформе у нашој производњи, а поглавито у нашој земљорадњи остаће јалове све наше државне реформе т. ј.

* Чланци о свим овим установама штампани су у „Јавности“ и „Гласу Јавности“, а штампани су у засебним књижицама и могу се добити код овдашње штампарије. Ми сматрамо да су ти чланци познати нашим читаоцима.

оне нам неће донети ни слободу ни просвету. Реформе економске морају се започети од општина: прикупљањем распарчане земље у гомилу, удружењем рада и капитала и увођењем савршеније производње. Али ми немамо толико образованих и вештих људи, који би могли да покрену и руководе ту ствар; нити општина има средства у први мах, да таке људе спреми и набави. Срез мора бити у томе главни покретач, јер је он у стању да подигне школе за образовање земљорадничко, занатлијско, техничко-индустријално. Срез може, прикупљајући средства свију општина, постати само средиште за образовање *радника* сваке врсте: осим тога може бити посредник и помоћник појединих општина и задруга за набавку савршенијих алата, семења и т. д. (у колико то неби узели на се разни заводи н. пр. поједине стручне школе) па и *џоџребноџ каџиџиџала и креџиџиџа*.

Даље подизање путова и мостова, регулисање река (брана и воденица), чување и подизање шума; старање о одржању здравља и неговање болесника у целом срезу – све ће то бити још за дуго главна брига среза. Говорећи о општини ми смо споменули, да се оне брину о свему том у свом кругу, али изузев поједине богатије општине оне то нису у стању да врше. Мало је која општина у стању да плаћа сама инжињера, лекара, да подиже болницу, да издржава средњу школу и т. д. У опште свуда где је потребан већи издатак за какву потребу, морају се општине обраћати срезу т. ј. морају се старати удруженим силама, да своје потребе намире, у колико се то може достићи.

Према нашем материјалном стању и према количини образованих стручних лица, за сада није могуће ни све срезове устројити тако, да сваки може вршити онај културни задатак, који му ми намењујемо: Али ми стављамо то као циљ коју ваља достићи. Ако се не може свуда све ово увести наједаред, може се уводити поступно, само треба имати увек на памети главну мету па радити непрекидно свом снагом да се та мета достигне.

Ми смо хтели да обележимо у кратко, шта треба да буде главна циљ управне реформе. Није то само, да се нешто мало упрости и појевтиња бирократски поредак, већ да се измени сама суштина и циљ управе. Ми желимо да створимо органе, као: *среску скупџиџину, срески одбор и среску усџраву*, којима би *главни* задатак био, да раде на свестраном, културном развитку нашег народа.

Разуме се, ми желимо у исто време и да се наша управа упрости. Управо то је једно с другим скопчано. Устројством среске самоуправе, постају непотребна и окружна начелства и капетанства. То је јасно разложио писац „Велике општине“ у броју 13 „Јавности“ од прошле године. То је у главним цртама обележен

делокруг среске управе. Ми у основу усвајамо онај делокруг и организацију среске управе, где од ње одступимо то сваки може видети. Ми је наводимо овде да се још једном проучи.²¹

Сваки срез или велика општина да на скупу или скупштини својој одабере из свих својих крајева петнајест лица. Они нек изберу измеђ себе председника велике општине и даду му у помоћ још четворицу, од којих нек буде један помоћник председников, а тројица чланови. То је суд једне велике општине. Ови пет врше послове непрестано, а сви петнајест месечно по једанпут већају о општим потребама, ма у ком кругу њихове власти. Избор њихов саопштава се административној власти ради знања. Избор вреди за три године...²²

Надлежност судова великих општина: 1. *Грађанска*: а) да у последњем степену решавају грађанске парнице, које су суђене код судова малих општина, б) да води бригу о сирочадима и њиховом имању, према уредбама, које би се издале. 2. *Кривична*: а) да испитују и казне иступе; да испитују преступе и злочинства, да могу затворити због тог кривца, који се ухвати на делу, или за ког има несумњивих доказа, а бескућник је па може побећи или је опасан за друштво; б) да извесне преступе пресуђују, што би се законом ближе означило. 3. *Одјавна*: да извршују пресуде судова и решења којима се стављају забране, да примају тужбе против општинских судова због злочестих путова, мостова и водојаза, да би то било у свом реду. 4. *Школска*: а) да воде надзор о дужности учитеља и успеху ученика; б) да очеви дају своју децу у школу и оне да казне глобом, који то не чине; в) да подижу примерне земљоделске школе; г) да општинским трошком подижу нужне занате. 5. *Санитетска*: да се стара о здрављу народа помоћу способних лекара и просвећених учитеља црквених и народних. 6. *Газдинска*: а) да води надзор над шумама селским и чува их од сатирања међусобног села и сељана, а тако и над испустинама појединих села; б) да према приликама месним прегледа рачуне малих општина и стара се да им приходе умножи а трошкове уштеди. 7. *Финанцијска*: да прима данак од малих општина и предаје казначејству; да наплаћује све прописане таксе, што су за државну касу и предаје их месечно. Таксе, које наплаћује суд великих општина по својим решењима, или глобарину за иступе и преступе, не долазе у државну касу, него у касу исте велике општине за подмирење трошкова. 8. *Полицајна и пољична* – по одређеним прописима.²³

Овде је у главним цртама обележен делокруг среске управе. На први мах може то изгледати страшно много, нарочито кад се помисли да укидањем окружних начелства и капетанства сви послови ових надлежатељства падају сад на срез а осим тога суђење и толики други терети. Али ваља знати пре свега, да при данашњој

нашој управној системи многи „послови“ само за то и постоје што постоје начелства и капетанства, а сви ти „послови“ ишчезли би одмах чим би нестало оних петљанија које су изазивале и стварале те послове. Осим тога ми замишљамо заједно са управном реформом и реформу нашег суда, финансије и свију грана управе. С тиме многи послови или опадају са свим, или се веома скраћују. Тек са овим свима реформама среска управа може постати ваљана, проста и јефтина а може донети народу оне користи, које се од ње очекују.²⁴

Ми оћемо не само *добру управу* у земљи, већ ми оћемо *добру самоуправу* народну у земљи. Ми оћемо да што више глава у народу мисле о општем благостању и да што више руку раде на томе. С тога, по нашем мишљењу устројство Среза (Велике Општине) мора се оснивати на *изборном начелу*, и срез у свом делокругу мора бити тако исто самосталан, као и општина у свом.

Да видимо само устројство среза и среске управе.

II.

Ми смо већ изrekli, да желимо у срезу да имамо *среску скупштинину* (или *збор*), *срески одбор* и *среску управу* („суд в. општине“).²⁵

Среска скупштина заузима у начелу оно место у Срезу, што га заузима *збор* у општини. Среска скупштина бира срески одбор и среску управу. *Влада* нема заступника у скупштини нити икаквог учешћа у бирању, или при збацивању одбора и управе. Њој се само јавља избор ради знања. Скупштина утврђује буџет сваке године; она доноси закључке о свима важнијим предметима, који се тичу целог среза, које ће имати ср. одбор и управа да изврше, као: о подизању школа, грађењу путова и других грађевина, у опште о свима заједничким потребама целог среза.

У Буџет среза долази издржавање управе (плата званичницима и канцеларијски трошак), трошак на просвету среза, грађевину, санитетство и т. д. У срески буџет, по новом устројству среза ушле би многе цифре, које се данас налазе у државном буџету (пре свега опадају из државног буџета трошкови на окружна и среска начелства, затим државни трошак на школе, грађевине и т. д.); у толико разуме се *државни буџет мора бити мањи*. А ако сад са овом реформом народ неби плаћао мање (срезу и држави уједно рачунећи), но би цифра плаћања остала иста, за народ је опет добит, што сам располаже са својим новцем. Среска скупштина скупља се сваке године и ту се народ сам договара о својим најпречим материјалним, просветним и другим потребама: ту ће се народ најлакше и најбрже обавестити о свему ономе, што му баш

треба за његов напредак, а онда народ *сам располаже срејсјивима* да одмах набави све што му је нужно, а не мора да трчкара за своје паре полицији или министру и да моли за оно што је његово.

Избор скупштинара може бити и сваке године, а може бити и на три године, овде треба имати у виду: 1) материјално стање нашег народа и 2) ступањ образовања. По нашем мишљењу имајући у виду и једно и друго требало би бирати скупштинаре на три године: поглавито с тога, да се народ неби излагао сувишном трошку са честим изборима. Али и ако је избор сваке три године, среска скупштина мора имати своје редовне састанке сваке године у одређено време (време треба одредити кад наш сељачки свет има најмање радова), а у изванредним приликама могу бити и изванредне скупштине. (На пр. десила се каква изненадна напаст – поплава – треба одмах предузети нужне мере да се народ помогне.)

Ово редовно држање скупштине сваке године разуме се да би коштало нешто. Тачну цифру, колико ће коштати среске скупштине, ми не можемо показати али можемо изнети цифру, која је врло близу правој цифри. Ако узмемо за среске скупштине на сто пореских глава једног преставника, а један срез да има просечно 5000 пор. глава, онда долази једно на друго 50 скупштинара на сваки срез. (Ако би се узело да свака општина шиље преставника за среску скупштину, да је дакле среска скупштина – преставништво општина, с чиме се ми неслажемо, опет број скупштинара неби био већи, но још мањи.) Према броју пор. глава у Србији можемо узети 50 (нових) срезова; дакле у Србији би било свега 2500 скупштинара у среским скупштинама. Баш да усвојимо, да се скупштинарима плаћа од 10 до 20 гроша дневно, према скупштини предела, што у извесним околностима неби морало никако да буде; и да узмемо даље да свака скупштина траје једно на друго 10 дана, – сав трошак свију среских скупштине изнео би тек 375.000 гр. чар. (узели смо средњу дијурну 15 гр.), а то је једва половина оне суме, што се данас троши на издржавање савета!

(Узгред да приметимо још и ово, ма да не спада са свим у устројство среза. По нашем мишљењу државни савет, као нека законодавна или саветодавна установа са свим је *нејојребна*. Међутим установом среских скупштине добија наша народна законодавна скупштина најбољег „саветодавца“ при грађењу закона. Среске скупштине требало би да имају право да подносе законодавној скупштини *ипредлоге* и *израђене* пројекте за државне законе. Ти би предлози били најбољи материјал народној скупштини за израду закона, баш и кад неби били примљени онако као што су предложени. А на сваки начин као „савети“, закључци донесени у виду предлога са среске скупштине, имали би далеко већу вредност но савети „државног савета“. Можда ће ко рећи: на среску скуп-

штину долазе сами сељаци, који не умеју ни да направе „законски предлог“. Пре свега сељаци и у опште „прост свет“ и ако можда неби умео тачно да формулише законски предлог, он добро зна шта му треба а шта не, и то уме да каже, а то је главно. После на среску скупштину долазиће људи од свију струка, па и људи образовани; и можемо сигурно казати, да ће у њима бити сваке године све више образованих чланова, нарочито кад наша „интелигенција“ изађе једном из калупа – бирократије.)

Срески одбор, као стално преставништво скупштинско, врши све текуће среске послове преко године, који по самом устројству среза спадају у његов задатак. Срески одбор стоји спрам среске управе доста слично, као општински одбор спрам општинског суда – при одређивању буџета и разрезивању приреза, као и код свију других закључака. Одбор се стара да се изврши све оно, што је самом среском скупштином предвиђено и решено; такође решава о свима потребама среза, које су неопходне, и не трпе одлагања ма да нису предвиђене скупштином, па траже од ње накнадно одобрење. Он је даље непрекидни саветник и контрола среске управе, а у неколико је сам саставни део исте управе.

Број одборника ми држимо, да се не може одредити. Први писац у „Јавности“, који је предложио устројство „Велике општине“ на место капетанија и началства, изнео је предлог да одбор састављају 15 лица.²⁶ Но ми држимо да та цифра мора зависити од броја душа т. ј. пор. глава у срезу, а за тим од величине и богатства среза, јер од тога зависи *количина њосла*. Него цифра није важна. То је више ствар практике, и практиком ће се најбоље решити.

Среска управа по величини и устројству зависи од много услова, а поглавито од устројства *суда*, *финансије* и других грана државне управе.

Среска управа стоји према одбору и збору онако, као и општинска власт, спрам свог збора и одбора. У случају, ако би управа немарљиво вршила своју дужност или би радила незаконито, на тужбу од извесног броја бирача (који ће се законом прописати) или на тужбу државе, одбор је дужан учинити извиђај или сазвати скупштину. А разуме се, да у тим случајевима одбор има и право и дужност, да и сам сазове среску скупштину и оптужи рђаву управу.

Код људи, који среску управу поглавито сматрају као установу судску она мора бити другче удешена, но код оних људи, који желе да је организација среске управе поглавито удешена за економске, просветне, и друге опште-народне потребе једнога среза. Тако на прилику у чланку „Велика Општина“ („Јавност“, бр. 13, 1873 год.)²⁷ предлаже се, да се среска управа зове „Суд велике општине“, да у њему суде колегијално т. ј. сви заједно пет изабраних судија, који у исто време састављају „управу среза“, – т. ј. да се сви чланови баве



суђењем. Како је по нашем мишљењу за нас боље устројство суда: *йоройа за грађанска и кривична дела са једним сиручним судијом* то сматрамо да никако није нужно, да сви чланови среске управе буду судије. Напротив ми желимо да среске управе буду што више попуњене људима из других струка, као: агрономима, техничарима, економистима и другим, а не само правницима. Тако исто у оном предлогу вели се, да суд в. општине буде апелата над судом општинским. Ми смо казали, говорећи о општини, да је за општински суд најбоља апелација опш. одбор; према томе не слажемо се да срески суд буде апелација *над ойшиинским судом ња ма како био усиројен срески суд*.²⁸

Уређењем самосталне финансијске управе отпали би многи послови од среске управе; старање и рачуноводство о пушилном имању, чување разних депозита; рачуни о данку државном и др. Ми овде претпостављамо да је општини дато да чини распоред с имањем умрлих и да се стара о сирочадима и њиховом имању, а не суд као што је било до сада. Поједине општине предавале би пушилне новце и у опште све оне суме, којима саме не рукују непосредно финансијској управи (о којој смо ми већ говорили); среска управа морала би по нужди донекле бити посредник при том предавању, и то само дотле док се наша сретства за саобраћај (путови, поште и др.) не уреде као што треба.

Ово одвајање неких рачунских послова од среске управе неби нимало увеличало „државне“ или народне издатке. По нашем мишљењу финансијска управа има свој самосталан задатак у народу. Она не само рукује државним имањем, приходима и расходима, но још има да подмири извесне економске потребе народне, као кредит на дуже и краће време, и др. Што се дакле више капитала стиче у финансијску управу, тим је она у бољем стању, да одговори овим другим захтевима, те ће и добит за народ бити већа, а и привреда финансијске управе биће јача. Тиме ће се са добитком покрити трошак око рачуноводства, ако би се оно с овим увећало.

Надзор над свима народним школама мора бити поверен стручним лицима па ма какво било устројство среза. Ту се среска управа мора побринути да набави стручна лица за тај посао. Ово опет зависи од организације целокупне просвете у држави; од права и дужности која би узела држава за целокупну народну просвету. Него ми о томе овде нећемо ништа говорити, но остављамо кад будемо говорили оделито о просвети.²⁹

Ми још нисмо ништа говорили о одношају среза спрам државе, о одношају среске управе спрам централне државне власти, о праву „државног надзора“ над радњом среза – у опште ни о чем што се односи на права и дужности среза, као једног дела државе. С тога могу неки одмах повикати, да ми оћемо да је срез нека

самостална јединица – „држава у држави“, као што обично наше бирократе плаше наш народ, чим му ко почне говорити о „самоуправи“ општинској.

Ми ћемо да кажемо о томе неколико речи ради објаснења. Ми сматрамо наш срез као сувише мали, сиромашан – и капиталом и знањем – део народа, те с тога, никако не замишљамо да је он нешто сасвим самостално у држави. До душе ми сматрамо као највећи напредак, такво *савезно* устројство државно, где би сваки срез био за себе једна целина, са свим самостална у своје раду, па би као такво самостално тело био члан савезне државе (као што је на пр. Швајцарска, савез кантона). Али при том замишљамо са свим други развитак образованости у народу; и са свим другу организацију среза. Ми замишљамо као идеал, коме треба да тежи сваки срез (о величини његовој не говоримо – макар он био као садањи округ, или мањи но садањи срез) такво стање, где би он био устројен као једна економска задруга, са својим просветним и финансијским установама, и са својом политичном управом. У таквом стању дабогме морају се изменити одношаји срезова између себе, и положај њихов спрам целог народа – спрам савезне државе. Али такво је стање далеко. О њему ми нећемо овде да говоримо. Ми овде говоримо о реформи наше управне системе у данашњем нашем стању. С тога гладишта разматрамо одношај нашег среза према нашој *садањој* држави, ми дакле имамо једнако у виду наше данашње прилике.

У данашњем стању ми сматрамо да срез мора бити у многоме потчињен држави; у опште да сва његова самосталност мора бити ограничена тачно *државним законима*. На прилику држава има право да установи општи закон за разрезивање порезе; да одреди меру по којој се сме узимати порез од држављана; да одреди минимум (најмању количину имућности) са кога се не може узимати никакав данак – те на тај начин и да држави и самом срезу као целини осигура извешан приход, и да заштити личност од притиска већине, ако би се такав притисак могао десити. Овамо би се могла истаћи још ситна питања, као: има ли срез неограничено право да употребљава своје имање (непокретну и покретну главнину) на опште потребе? може ли он по својој вољи и увиђавности да се задужује? ваља ли регулисати посредне данке (аренде и др.) државним законом или оставити свакоме срезу да то решава по својој увиђавности? и т. д. У колико би се допустило да држава ограничава ова права среза или да му их оставља без ограничавања то зависи од тога, у колико се признаје да је срез и његови органи кадар да појми своје интересе т. ј. интересе народа, који у њему живи (разумемо ту и колена која долазе, а не само оно које живи); и у колико је кадар да их извршује.

Ово смо навели као пример из круга финансијских права и дужности једнога среза. А разуме се такви општи државни закони морају постојати за војску, просвету, саобраћај и т. д. једном речи за све гране државног живота. Држава има право да народним законодавством обвеже све срезове да раде по извесним правилима; па разуме се има и право да пази да се сви ти закони тачно врше.

С овога гледишта имали би још да расмотримо среску управу, као орган централне управе. Али ми овде нећемо о томе да говоримо. То ће бити на месту кад будемо говорили о централној управи и њеним одношајима спрам других државних органа. Овде смо хтели да изнесемо читаоцима главна начела за организацију среске управе.

Још ћемо само да кажемо неколико речи, о нашим особитим околностима, од којих зависи устројство среза.

III.

Срезови су наши различити по величини земљишта. Величину земљишта не знамо тачно, тек од прилике знамо да су срезови највећи у округу ужичком где је становништво најређе насељено. Ту има срезова где је средње растојање општина од среске куће по 4,5 и 6 часова. За ужичким округом долазе у том погледу одмах окрузи крушевачки, чачански и крајински.

По броју становништва, или управо по броју пореских глава разлика је још већа но по простору. Најјачи по броју пор. глава [је] млавски срез у окр. пожаревачком и броји 6.448 пор. глава; а најмањи Поречко-речки у Крајини само 1697 порес. глава. Између њих лежи цео низ; тек једна трећина има преко 3000 пор. глава, а 2/3 имају преко 2000.

Са овом неједнакошћу у броју пореских глава и густини становништва иде готово упоредно и сиромаштина народа. Тако у окр. ужичком по држ. статистици долази једва 5 1/2 дуката непокретног имања на душу, а у смедеревском по 45 (по попису од 1873 г.).

Код овако неједнаких услова тешко је замислити како се може удесити једнако устројство срезова за све крајеве у Србији, па да сваки врши све оне послове, које смо означили као делокруг среза.

Код данашњег устројства среске управе деоба на срезове ишла је врло лако. Срез је био сасвим потчињен централној власти, а није имао никаквог самосталног живота. Управа се није никако бринула о напредовању свога краја, – зато се стварала „влада“ – већ је само имала да изврши оно што јој се заповеди. Удешавала се

деоба на срезове поглавито према томе, како је најудесније, да се могу извршити све наредбе и заповести, како би чиновник могао удесно да обилази срез кад му је нужно.

Ако је срез сувише велики онда се раздвајао и оснивао се нови срез. Почем су се трошкови око среске управе подмиривали из опште државне касе, то није било нужно водити рачуна о томе: да ли је неки срез од 1600 – 2000 пор. глава у стању да издржава ону управу коју има; да издржава све оне установе које су само зарад његове потребе, а у исто време, да сноси онај део општих државних терета, који на њега долазе?

При бирократској системи управо можда није било нужно стављати така питања. Ту се управо тражило, да се може згодно владати. Ако је срез велики, или брдовит: подели га; подај дупли број капетана, писара и т. д. па је ствар свршена. Државна каса платиће увећани издатак из „комуна“, па се неће ни приметити. Али кад је реч о среској самоуправи онда се о томе мора водити рачун. Није вредно парчати државу на такве мале срезове, да сама управа среза поједе све среске приходе. До душе ми нисмо против тога, да држава т. ј. цео народ помаже један свој део који је заостао у свом развитку, јер је од природе сиромашнији, или је у незгодном положају, далеко од путова којима се креће трговина; далеко од средишта просвете и т. д. У том случају држава је управо дужна да помаже поједине делове.

Зато управо људи и живе у једном друштву, да се узајамно помажу за своје опште добро. Јер заиста, ако народ помогне једном крају који је заостао у развитку, да се он подигне; да се у њему развије земљорадња, радиност, просвета – народ је и себе подигао. Одмах ће се развити живљи обрт са тим крајем, који ће увеличати богатство целог народа; тај крај моћи ће сад више да приноси држави на опште потребе; његово веће знање утицаће на развитак знања у целој држави и т. д.

Ми дакле у ствари признајемо да је држава дужна да помаже срезу, коме је помоћ потребна; али нема смисла *сйварати* таку „потребу“, која је у ствари ненужна. Ваља се постарати, да у народу буде што мање *нейроизводних* трошкова и трошача, а у те спадају разне сувишне управе и управљачи. –

Имајући ово на уму сваки ће лако увидети да нетреба никако допустити тако мале срезове као што код нас постоје, осим где то није могуће другчије због брдовитог земљишта и врло мале густине становништва. Ми смо већ спомињали цифру од 5000 пореских глава, као средњу цифру за сву Србију, а према том броју требало би свести број срезова на 50. Разуме се то је средња цифра, а ако би се могао број срезова још већма смањити, било би још боље. Где год густина становништва и равност месности допушта, ваља се старати, да срез буде што већим бројем душа и пореских глава.

При том треба имати у виду да при системи среске самоуправе неће бити потребе да „капетани“, „писари“ и „ћате“ сваки „излазе у срез“ — то да нешто пресуде; то да нешто наплате; или уз рекрутску комисију, или уз инжинира, који прегледа „линију“ и т. д. то ће тумарање по срезу однасти као непотребно. Што се тиче суђења, пре је народ ишао у окр. суд ради суђења, сад ће му бити свакојако ближе, па баш да се садањи највећи срезови још дупло повећају. Напоследку и ако остане који срез у кршевицама чачанским, ужичким и крушевачким, где није могуће никаква — спајања добити бројно појачи срез, а да се простор грдно неувећа — то треба прегорети. И за те срезове наступа случај, који смо мало пре споменули т. ј. њи држава треба да помаже при подизању школа, болница и свију других установа, које су потребне за народни развитак. До сада је то било управо обратно — ти најсиромашнији окрузи управо су помагали ове богатије, јер су они плаћали и порез и школски притез, а већи део од тога ишао је на подизање установа, које су се користиле већином само богатјим окрузима.

Има још један недостатак у нашој отачбини, који се у прво време не може управо ничим накнадити и који ће се врло дуго осећати, код свију наших рефорама. То је *оскудица сѝручно образованих људи.*

Наша садања интелигенција учила је већином права. По нужди она је то морала да учи, јер је то био једини занат научни, који је давао леба у Србији. И ако је који учио у школи од других наука, то је било само мимогредно и то доцније у животу „по дужности“ заборављено, јер никоме није требало друго знање. Ми сад желимо, да наш срез — његова скупштина, одбор и управа буду покретачи на свима гранама народног живота, вође у народном преображају. Ту су нам нужни стручни зналци: агрономи, техничари, инжинири, лекари, педагози, економисте, и др. Може ли наша интелигенција да да народу такве стручњаке, или бар да му прибави неко стручно знање? *Врло мало и гошово ни мало.* Баш кад би народ бирао интелигенцију у већем броју и на среску скупштину и у одбор и управу мало би се од ње аснио. А у прво време тешко да ће наша интелигенција и доћи у народне избранике у већем броју.

Наша интелигенција живела је до сада одвојено од народа, већином у окр. варошима. Народ њу и непознаје. И што је познаје — познаје је као „власт“ и „господу“. За време бирократске системе наша интелигенција није имала потребе, а ни воље, да дође у ближи додир с народом и у друге одношаје. Сваком је некако било „комотно“ у свом положају, па што он да „разбија главу за туђу муку“.

Ослобођење, бр. 1, 2, 3 и 4, од 1, 3, 5. и 8. I 1875.

У Крагујевцу, 1. Јануар 1875. гд.

У Крагујевцу, 28. Децембра.

Ми ступамо пред публика као стари знанци са новим радом. Када смо стигли од предугога лета рад, који смо започели у „Јавности“ и „Гласу Јавности“ (и још раније у „Радику“) С шта се закључило и како је програм. Ми остварили смо свој циљ, али ипак остајемо даље са овим програмом. Овај циљ је да се свима нама испробова, иако је свако своје од себе и из себе. Ово је једна од наших реформи, да се свако своје од себе и из себе. Ово је једна од наших реформи, да се свако своје од себе и из себе.

Говорила се

ОСЛОБОЂЕЊЕ

ЛИСТ ЗА НАУКУ И ПОЛИТИКУ.

Бодом до јединства а не обратном. Нама је циљ народно ослобођење и народно јединство, а не подела. Да се ослобођемо од поделе, да се ослобођемо од поделе, да се ослобођемо од поделе.

Говорила се

Од нас је једна партија, да се партија одлучи од других партија, да се партија одлучи од других партија, да се партија одлучи од других партија.

Говорила се

НОВОСТИ ИЗ ЈАГОДИНЕ]

Из Јагодине дознајемо да је тамо одпочело затварање. Тако 21. пр. месеца у 4. сата по подне полиција је затворила Миту Петковића и осудила га на 20 дана затвора, без да је *испийиван*, из узрока: као да је Ђоја Мита говорио, да Јефрем Марковић 4. Јануара мора бити изабран за посланика, а ако тога nebude биће сече, па ће онда бити изабран. 23. истог месеца затворен је г. Стева Маленовић адвокат, и осуђен од полиције на 20 дана затвора узроком, као да је Стева хтео преко наредбе начелникове, силом! да изабере кмета; а 28. истог месеца затворени су Тодор Јоцић и Мијајло Мајурац трговци и осуђени су од полиције први на 20, а други на 30 дана затвора. За узрок њиховог затварања знамо само то, да су – „нешто говорили“ (сигурно „незаконито“) о избору Јефрема Марковића који ће бити 4. овог месеца. Док дознамо што опширније о тој ствари, јавићемо.³⁰

Ослобођење, бр. 1, од 1. I 1874.

ПРИЈАТЕЉИМА

Који су ме са разних страна питали: је ли истина да ми је пок. Пера Ђорђевић оставио у наслеђе све своје имање, јављам да је ово у ствари.³¹

Пера Ђорђевић оставио је одиста своје имање мени по формалном завештању, које је оставио код суда, али он је пред својим начелним пријатељима учинио овакав распоред с имањем (пре но што је написао тестаменат на моје име): један део има се употребити на вишу женску школу, која ће се овде у Крагујевцу отворити,³² а остало намењено је за књижевно распрострањавање оних начела, која је Пера у животу заступао. Тако ће његово имање и бити употребљено. *Мени лично није оставио ништа*. А онакво завештање начинио је с тога, што му се чинило тако најсигурније, да ће његово имање бити употребљено управо онако, као што је он желио.

Свјетозар Марковић

Ослобођење, бр. 1, од 1. I 1875.

ДРУГА ЗАКОНОДАВНА СКУПШТИНА.

Ми управо немамо шта да говоримо о радњи друге законодавне скупштине, јер је радња њена тек започета.³³ Него смо управо узели да говоримо о стању ствари, у којима се отпоче садања скупштинска радња и оном положају што га је створио почетак њене радње.

* * *

Ристић или Мариновић! Гледстон или Дизрајели! такав беше бојни усклик већине наших јавних органа пре почетка скупштине.³⁴

Мариновић је својим путем у Цариград осрамотио Србију и српски народ – доле с њим! тако говораху једни.³⁵ Јес! стало је вама до Србије и српског народа; ви оћете само да се дочепате изгубљених столица – одговараху у глас други. Ми престављамо „слободу изнутра и народну политику споља“ – говораху први. Јес, ваша „слобода“ значи – Радивоје; а ваша „народна политика“ значи – Ристић.³⁶ Сити смо и једног и другог – одговараху дуги. И поће галама. Потегоше историју од првих преврата до убиства кнеза Мијајила и од убиства кнеза Мијајила до краје у в. министарству и би „сраженије велико“.³⁷

Који год је зналац наше новије историје пратио ову, управо „кокошију војну“ морао је приметити њену смешну страну.³⁸ Као кад би се „ђаво исповедао“, тако је наша бирократија износила на видело сама своје грехе које је починила и за које мора одговарати. Него о томе ћемо говорити други пут, кад нас прилика нанесе.³⁹ Сад да продужимо говор, који смо започели.

Осим покрета у штампи опажао се силан покрет и у „горњим слојевима“ нашег народа – чиновништву и грађанству. У чиновништву се управо опажао двоструки покрет: један јаван, видљив – други тајан. Указ је излазио за указом; премештање по „потреби“ и без потребе службе, ванцирање, пензијонирање – у опште наступило је оно свеопште мување и претурање чиновништва, које обично долази после промене владе.⁴⁰ Да богме свака влада има и

право и дужност, да по својој увиђавности распореди свој чиновнички персонал, према „способности“ и „употребителности“ сваке личности. Уз ово премештање и претурање чиновништва ишла је потајна партајска борба између чиновника – присталица „пређашње“ т. ј. Ристић – Радивојеве и „садашње“ т. ј. Мариновић – Чумићеве владе; водили су подземни рат, врбујући присталице једној или другој министарској партији у грађанству и у сељацима.

Као што рекосмо, такав покрет опажао се и у грађанству. Наше грађанство, још далеко нема те политичке свести, да би се цепало на партије по начелима. Оно се цепа или због својих месних интереса на пр. због пијаце, цркве, друма и т. д. и тада се обично деле на присталице и противнике полиције, која редовно заузимаље неки партајски положај. Али како се у овом случају сами чиновници цепаше на министарске партије, то су се по њима цепали и грађани.

То је од прилике изгледало у варошима. Како је изгледало у селима, и шта су тамо радиле власти у то време – то ми не знамо.

Наступили су скупштински избори. О њима се у нашим новинама није много говорило. Једне нису смеле, а друге нису хтеле. Међу тим у опште се може рећи, да су избори и за ову скупштинску периоду текли као што иде обично код нас. Да се послужимо стилем г. Радивоја⁴¹ – власти су „саветовале“ народу које личности да бира, негде више негде мање „енергично“, према потреби и према околностима.

Кад су избори свршени, „Видов-дан“ је огласио победу: *конзервативна је већина сигурна*.⁴² Дизрајели је победио Гледстона! (Читаоци ће приметити да је ово прилично комично упоређење са одношајима наших „вођа“ партајских, али – томе ми нисмо криви.) Но догађаји, који одмах затим дођоше и које влада Мариновићева за цело није очекивала, утераше у лаж гласове о победи.⁴³

Дебата о адреси показује, да ни „конзервативци“ ни „либералци“ немају већину народних посланика у скупштини; да је већина ових са свим независна од свију кабинетских партија.⁴⁴ То су просто људи из народа који се држе с народом, а не с *господом*. И Гледстон и Дизрајели – остадоше „на цедилу“ (с опроштењем буди речено).

Овај одношај наших скупштинара има свој основ. Још на свршетку прве законодавне скупштине опазила се напредна промена код оних истих скупштинара, који су пре тога просто пристајали на све што им је влада предлагала. Многи су мислили, да је томе узрок једино агитација „Ристићеваца“, који су хтели да скупштина својим слободоумним захтевима напакости новој влади. Али људи, који су били ближе познати с народом, увиђали су да је такво објашњење неправедно. Било је до душе и агитације, али

главни узрок тој промени био би *пришисак јавног мњења*. Народ је почео да води више рачун о радњи скупштинској; многи су скупштинари претрпели најжешће прекоре од својих суграђана, и они су хтели да загладе по могућству своје погрешке од прошле године.

Та струја јавног мњења, која је тражила енергичан и поштен рад од својих скупштинара, ширила се непрестано. Она је највише учинила, те су за другу законодавну скупштину изабрани људи независни. Тиме се само може објаснити, да већина народних посланика у којој једва има неколико „Ристићеваца“ доноси онакву адресу, која управо садржи изјаву неповерења влади; тако исто тиме се само може објаснити, што многи посланици, које је Мариновићева влада имала пуно право да сматра као своје (јер су изабрани по „савету“ владе) гласаше за адресу одборске већине. Људи из народа осећали су се као једна партија према партији, коју је састављала већином господа.

О самој дебати адреској немамо шта много да кажемо. У њој се поновило све оно што је било при лањској дебати о адреси. Људи из интелигенције – посланици и чланови владе – који су знали са свим добро: шта је адреса, како се она сматра у парламентарним земљама и према томе, како се она има сматрати у Србији – говорили су оно, што су сами знали да није истина: да се таквом адресом баца сенка одговорности на владаоца; да нема у „закону“ параграфа по коме би скупштина имала право да пише адресу и т. д. На послетку, кад је дебата била свршена г. Мариновић је признао, да се владе тицала садржина адресе, а не оно што су говорили приликом дебате.

О самој садржини такође нећемо овде много говорити. Она је претресана у свима српским новинама и у главном она је исцрпљена. Ми само још имамо ово двоје да приметимо.

У спољној политици већина одборска одбаца политику „лојалности“ спрам Турске и казује јасно, да се српски задатак споља може решити само борбом. Ту се говори о прибирању растурене снаге српске и зближењу међу српским народима... Хоће заједницу у раду, „која је основана на праву, а не на неправди; на уверењу, а не на обмани, на слободи а не на насиљу“. Међутим народна скупштина још неповлачи јасну разлику између *народне* и *власничке* политике, која тако може бити ратоборна, може тежити да произведе „прибирање растурене српске снаге“ и „зближење међу братским народима“. У опште та је страна наше спољне политике нашем народу још врло тавна и непозната. Ми је овде само напомињемо, а говорићемо о њој опширније на другом месту.

У унутарњој политици већина народних посланика изриче, да је најјачи, најсталнији и најздравији основ за наш спољни рад: *истиински слободан унуишрашњи развипак* – начело, које смо и ми

вазда исповедали. У појединостима изложене жеље народне садрже неколико основних установа које могу послужити као темељ да се остале реформе задобију. Такве су: *слобода ишампе, збора и удруживања, иоипуна самоуправа оипиинска*, да се народна просвета унапреди тако, да доиста спреми народу образоване раднике. Међутим многе су тачке неодређене и нејасне. Ко је слушао дебате у одбору за адресу и лањске и ове године могао се потпуно уверити, да су главни ударци народних посланика били управљени на наш бирократски систем и организацију суда и управо на другом темељу.

Ове године у одборским дебатама то је још јасније изречено, но и лањске – штета што те дебате нису изнесене на јавност. Међутим у формулисаним жељама вели се само: „да буде простије и краће судство и простија управа“; „да се ујемчи већа самосталност онима, који врше законе, тако да су у изрицању правде зависни само од закона“ и „да се полиција сасвим одвоји од судства“.

У свим овим тачкама, што их споменусмо, невиди се ни мало онај дух самоуправе за ким народ тежи. На против то све веома мирише на неки бирократски подгревак. (Мора да су при „штилизовану“ адресе учествовале јуристе по занату.) „Да се уреди простије и краће судство и простија управа“ може значити само да се нешто у данашњој судској и полицајско-политичној управи замаже и закрпи. Нарочито кад се у исто време говори да се одвоји полиција од судства, а не говори се ништа, да се створи нова *иоипиичка управа на итемељу самоуправе* а не да Србијом вечито управља полиција, у свим гранама народног живота. Она тачка „да се ујемчи већа самосталност онима, који врше законе“ – ушла је просто по жељи чиновника и значи, да министри не гурају и премештају по својој вољи чиновнике кад нису њихове присталице или неће да раде са свим по њиховим президијалима. Ту се ишло дакле да се само господа заклоне од министара, а не да се заклони и народ и од госпде и од министара. Та се тачка некако увукла у адресу, а стоји у противности са свим са оним духом, који се огледа у правим народним жељама.

Толико смо имали да приметимо на садржину адресе у колико се она односи на унутарња питања земаљска. Специјална дебата о адреси није ни дошла, те тако управо се не зна шта би већина народних посланика примила из овог нацрта, а шта би се још додало.⁴⁵ (На пр. сељак – философ Адам Богосављевић, који међу сељачким заступницима у скупштини има највише поверења, изрекао је у скупштинској дебати изрично, да жели да уђе у адресу: *иоипуно унишипење бирокрајске сисипеме*.) Но из овога што је до сада изишло на јавност излази са свим јасно, да зактеви народни надмашују далеко и конзерватизам г. Мариновића и либерализам г. Ристића. Најближа радња законодавне скупштине ово ће посведочити.

На реду је да кажемо још о новом кабинету, који је склопљен услед знамените адресе одборске.⁴⁶ Ми нисмо ради, да се бавимо претресањем кабинета, зато ћемо и о томе рећи само неколико речи.

Прудон је рекао једном за „привремене владе“, које обично долазе у неким изванредним околностима, док не наступи редовно стање: „привремена влада – то ће рећи влада *без идеје и без цели*“.⁴⁷ Нама се чини да то правило важи за сваку владу, која је скрпљена по нужди, и која по самом свом склопу мора бити „привремена“. Ми до душе не налазимо тако велике разлике у начелима између „либералаца“ и „конзервативаца“, који су склопили ово министарство (а либерализам г. Ристића и конзерватизам г. Мариновића сматрали смо увек за *једно исто начело*) али међу њима постоји велика разлика у политичним везама и партајским одношајима. То је главни узрок, по нашем мишљењу.

Ослобођење, бр. 2, од 3. I 1875.

ИЗВЕШТАЈ МИНИСТРА ФИНАНСИЈЕ ЗА 1874 ГОД.

Извештај бив. министра финансије за 1874 год. управо састоји се из два главна дела.⁴⁸ У први долазе сви одељци који се тичу државних прихода и расхода и државне благајнице, општински приходи и расходи и општинска имаовина, разни финансијски заводи у земљи и нови финансијски предлози, који беху спремљени за другу законодавну скупштину. То је део дакле поглавито финансијски. Други је део у главном економски, ма да је у извештају подељен ради лакшег прегледа на одељак економски и рударски. Ми ћемо по реду прегледати све те одељке, јер знамо да ће мало који од наших читалаца добити у руке сам министров извештај.

I.

Најпре долази извештај о приходу за годину 1874. Ту је изнесен онај резултат, који је министар објавио још на скупштини 1873 год. т. ј. да ће се рачунска 1873 година завршити са дефицитом око 1 1/2 мил. гр. пор. Заиста у извештају се види да је за подмирење дефицита узето из готовине државне касе 1,708.557 гр. пор. Дефицит је поникао отуда, што је државни приход испао за 2,778.915 гр. пор. мањи, но што је „предвиђен“ у буџету. А испао је опет мањи но што је предвиђен с тога, што су приходе „предвиђене“ неке суме, које се никако нису смеле „предвиђати“, као што је то бив. министар финансије још на прошлој скупштини изрекао. То су тако звани „предвиђени извори“ – дакле предвиђало се оно, и још се одређивала цифра, што је непредвиђено. Осим тога још су рачунати у приход државни „повраћени кредити“ и „уштеде“ т. ј. рачунало се да се неће потрошити неке суме које су буџетом одређене да се потроше.

У министарском извештају изложени су са свим јасно недостатци наше финансијске системе. Ми о томе овде нећемо да говоримо. Пред нама стоји главни факт – *дефицит*. Трошкови око наше државне машине не могу да се покрију са оним приходима,

којима је наша држава до сада располагала. Неизбежно је да се приходи државни повећају, а то ће рећи: да се народу још више узимље за рачун државе но досад – па ма у ком виду било то узимање.

Бивши министар финансије имао је неко особито бирократско гледиште на државу и њене финансије. Код њега је увек важило правило: држави треба пара – треба их набавити. Вреди ли држава за народ толико, колико се за њу троши; и могу ли се у опште увећати данци на народ, кад се по свима знацима народна производња не само не увеличава, но се још умањава – та питања наш финансијер није никад стављао. То није био његов посао. Он је сматрао само за своју дужност да набави „паре“. С тога гледишта он је још на прошлој скупштини покушао да створи нове данке у Србији; сигурно је та његова мисао ушла и у престолну беседу.

Међутим ствар је са свим очевидна, да то није једино средство да се спасемо од дефицита. Народу остаје двоје да бира: или да увећа данке те да плаћа ову државну машину за коју је већ толико пута изрекао да *неваља* и да је треба преустројити; или да преустроји сву државну машину, да смањи све производне издатке око ње и да се на тај начин спасе од већих данака – бар дотле док се имућност народа не повећа. У том смислу народна је скупштина изрекла нешто у адреси одборске већине, тамо где се каже: „а у исто време скупштина неће пропустити, да обрне пажњу и на друге удаљеније изворе, који истичу из народног благостања, као што је унапређење наше земљорадње, заната, индустрије и трговине, са којима је у тесној свези и потреба да се, колико је у нашем данашњем стању могућно, подигне заштитна ђумручина и да се праведнији систем порезе изнађе и узакони“.

У главноме овде је већина народних посланика заложила своју реч, да неће никако увећавати „изворе државних прихода“, док се не увећавају „извори народних прихода“, т. ј. народно благостање, осим у колико се иде на заштиту производње – заната и домаће индустрије – од стране утакмице, и у колико се иде на то да се имућнија класа правичније оптерети данком према сиромашнијој.

Но осим тога садањи министар финансије има као финансиста у опозицији сав свој прошли рад против финансијских начела бив. министра финансије.⁴⁹ Лањске године он је са свим стојао на том земљишту, да треба најпре укидањем свију ненужних установа државних покушати, да се умање државни расходи, пре но што се почну тражити „нови приходни извори“ код истог сиромашног народа. Како ће се владати бивши опозиционар као министар – идемо да видимо. Међутим морамо да споменемо неке гласове, који су из престонице допрли чак до нас у средину Шумадије. Говори се, да је г. Каљевић по мимо других разлога узет у комбинацију новог

кабинета поглавито с тога, да би прошао стари предложени буџет (од бив. министра) са новим данцима, јер би му он као члан скупштинске опозиције био у скупштини главни противник. Ми не говоримо ово с каквом злом намером против новог министра финансије, него просто јављамо оно што се говори. Док видимо буџет који ће се скупштини поднети, говорићемо о томе опширније. А дотле ћемо чекати.

II.

У радњу финансиску долази међу најважније предмете питање о ђумручкој тарифи и радња управе фондова и окружних штедионица.

О ђумручкој тарифи има једна тачка и у адреси одборске већине, где се изјављује жеља, да се код нас установи ђумручка заштита.⁵⁰ У последње време у свима образованијим слојевима нашег народа, распространила се мисао, да је заштитна ђумручина радикално средство, да се код нас подигну занати и индустрија. То је дошло отуда поглавито, што се последњих неколико година са професорске катедре народне економије у вел. школи и у већем делу наших новина проповедала наука Керијева, којој је универзални рецепт за све економске болести – заштитна ђумручина.⁵¹ На сву прилику ми ћемо добити у скоро заштитну ђумручину и многи ће се врло брзо уверити, да је *обмануи у својим нагама*.

Ми не велимо у опште, да не треба заштитити домаћу производњу против стране, кад је већ сва наша производња основана на утакмици и борби, али осуђујемо у начелу ту једнострану науку, која не води рачуна *о свима условима*, који су нужни за подизање индустрије у једном народу, већ узимље само *један услов*, и то такав, који никако није *главни услов* за развитак индустрије, но је са свим *сйореган*. Ми ћемо о томе питању говорити оделито у нашем листу, за то овде нећемо говорити даље о владином раду за преустројство ђумручке тарифе.⁵²

О радњи управе фондова и окружних штедионица бићемо такође врло кратки. Толико ћемо само рећи, да се и из овог извештаја види оно, што се вазда и пређе примећивало, а то је: ни једном ни другом установом није достигнута она цел, за коју је подигнута. Управа фондова није спасла народ од презадуживања. Економско пропадање простог народа ишло је покрај те установе можда још брже но без ње, и резултати су: *закон о шестй дана орања и закон о заложницама*. Стари дугови изазвали су још ново задуживање код странаца, и томе се незна краја. Окружне штедионице нису никако постале заводи за прикупљање „уштећених“ народних капитала,

него је то просто наставак управе фондова, за народ то је место одакле узимље новац на зајам, као и из управе фондова и више ништа.

На послетку јавља министар, како се са досадањим касоводством не може похвалити, него је израдио пројект, да се установе окружне финансијске управе, те да се радња финансијска одвоји од судова и полиције. Шта ми мислимо о управи фондова и у опште о устројству наших финансија, читалац може наћи опширније у чланцима „Финансија“, који су штампани у „Гласу Јавности“, а и одштампани су и у оделитој брошурици.⁵³ Устројством одвојене финансијске управе може се упростити наша бирократска државна система, а може се још натоварити новом неспретном машином. То зависи од устројства саме финансијске управе, од цели што је она има да постигне и од положаја што га буде заузимала. У начелу ми можемо још напред рећи: финансијска управа, оваква као што ју је замишљао бив. министар то је једно ново бирократско тело у нашој држави, и на сву прилику биће нов терет за њу. Опширније говорићемо о том предмету кад сам пројект изиђе на јавност.⁵⁴

Ослобођење, бр. 3, од 5. I 1875.

ИЗБОР ПОСЛАНИКА У ЈАГОДИНИ.

Као што је познато свуда по Србији, објављен је дан 4-ти Јануар за нове изборе у Јагодини, Јадарском срезу окр. Лозничком, Горњем Милановцу и звиждском срезу окр. Пожаревачком.⁵⁵ У Јагодини за неколико дана пред избор започеше одједаред нагла затварања. Затворени су већином људи, који пређе небејаху кажњени, а знало се, да су гласали за Јефрема Марковића. У каквој свези стоје та затварања, видиће се доцније. Ми се надамо да ће та ствар доћи пред народну скупштину, нек и народна скупштина види колико је у Србији ујамчена слобода избора и под министарством „од закона“.⁵⁶

За сада саопштавамо само неке белешке о тим затварањима.

Ево најпре списак они затвореника за које смо до сада дознали.

1. Мијајло Мајурац водник ескадрона и одборник општински, осуђен на 30 дана затвора, што је говорио по дужности као одборник: да је суд општински неуредан, да је рачуновођа науредан, и да недолази уредно на дужност, као и да је пијан чешће долазио у канцеларију. Стављен у затвор 18. Декембра.

2. Димитрије Петковић четовођа батерије осуђен на 20 дана затвора, као да је говорио: да ће бити сече ако Јеврем nebude изабран. Није признао, и није хтео да одговара *без присусства два грађанина*; дакле без законитог изсьедовања дело је пресуђено, без да су показани сведоци. – Затворен 21. Декембра.

3. Маленовић адвокат и одборник општински осуђен на 20 дана затвора, што су посведочили: срески писар Барјактаровић и истерани писар општински пијаница Живко Тасић, као да је Маленовић говорио пред њима понаособ у половини Новембра месеца то: да ће Мариновић-Чумићево министарство пасти, јер се чује да је по наредби Чумићевој убијен Грковић у Гор. Милановцу, и да је наређено Чумићем да се и Бошковић у Лозници убије ако буде за посланика изабран. – Сведоци су ујдурисани, дело само није ни казнимо по закону. – Затворен 23. Декембра.

4. Милентије Милићевић трговац осуђен на 15 дана затвора зато, што није дошао да плати 40 гр. таксе. – Затворен 28. Децембра.

5. Тодор Јоцић осуђен на 20 дана затвора, уапшен 28. Децембра.

6. Петар Николић за исто дело са Тодором што су вређали неку жену, осуђен на 20 дана, а уапшен 30. Децембра.

7. Сима Николић трговац.

8. Тодор Николић цигљар оба осуђени, што нису били на ексерциру као народни војници, уапшени 31. Децембра.

9. Коста Младеновић шпекулант.

10. Илија Ранђеловић.

11. Милан Кочовић бакалин.

12. Јованча Симић касапин и

13. Љуба кочијаш – сви осуђени за исто дело за које и они под бројем 7 и 8 на 6 дана затвора, и уапшени 2. Јануара.

14. Таса Ђикић трговац и одборник општински,

15. Сава Живковић трговац,

16. Коста Ђекић трговац, сви осуђени по 30 дана затвора као да су говорили: да је Маленовић противзаконо осуђен, – уапшени 2. Јануара.

17. Сава Матеић трговац осуђен на 30 дана затвора, за исто, као и они под бројевима 14, 15 и 16, – уапшен 4. Јануара.

18. Алекса Голубовић б. кмет осуђен на 10 дана затвора, што није дошао на позив, – уапшен 4. Јануара.

19. Мата Кнез–Аранђеловић трговац и одборник општински осуђен три дана затвора што се је веселио са свиркама, и испраћао госте, уапшен 4. Јануара.

Никоме није примљена понуђена замена у новцу, и затворени су сви у тамницама поред осталих зликоваца, крадљиваца и лопова, у којима се тамницама кроз петоро врата једва може доћи, и у којима је несносни проходски смрад, и силни гад од стеница и вашију.

Да би видели још боље поступак власти при овом затварању, ево једно писмо матере Тасе Ђикића, који је затворен 2-ог Јануара.

Уреднику „Ослобођења“ у Крагујевцу.⁵⁷

Не сумњам да сте мој данашњи телерам примили и у вашем листу свету на јавност изнели.⁵⁸

Г. уреднице није само мој син стављен у затвор тога дана, већ осим оних, за које сте јавили у вашем листу 2 Јануара затвори нама добра и славна полиција још и: Саву Живковића и Косту Ђекића за које ја знам и смем казати, да им је кривица подметнута од полиције, као и моме сину.

Овде вам прикључујем два листића, из којих ћете извести шта треба да ставите у ваше новине, а за које ћу ја бити одговорна а не ви. Ја се на вас и на вашу част ослањам, да ћете све учинити како треба, а ја вам одобравам да и ово писмо штампате, у колико за добро нађете.

Кайшарина Ђикић.

Власт је дознала да је мој син Таса Ђикић трговац овдашњи, у прошлу суботу 28 Децембра 1874 године у своме дућану говорио да је полиција незаконо и по своме ћефу осудила г. Маленовића овдашњег адвоката. Пред ким је ово говорио не кажу, а мој син Таса позвао се на 4 сведока, који су били у дућану кад је и он био тамо, да осведоче како Таса то није говорио (као што у ствари и није).

Но полиција не хтеде чинити истрагу, као што би требало по закону већ осуди мог сина на 30 дана затвора и то у апси са девет људи и (2 циганина) међу њима један. Соба је до нужника и има тако смрдљив задај да ће тешко ко здрав изаћи из ње.

Полиција тврди да је и Коста Ђекић и оvd. трговац учествовао у томе говору, а Бог је сведок, да поменути Коста није био тог дана у његовом дућану. Но опет зато и Косту полиција осуди на затвор.

Сад да вам опишем састанак мог сина са начелником. Када је позват, начелник га не пусти у канцеларију да га испита, као што закон зактева, но одма нареди пандуру да га визитира у соби пандурској. Таса је зактевао да присуствују два грађанина, но то му се не дозволи. У присуству једног пандура, помоћник и секретар начелства претресосе мог сина, па кад не нађоше ништа, запита га секретар шта има да одговори на тужбу. Таса је тражио да му се прочита тужба и каже који су тужиоци. Полиција не каза ни тужиоце ни своје сведоке, већ му рече само да је власт дознала за горепоменути говор.

Бадава се Таса позивао на сведоке у своју одбрану, то славна полиција неће да чује.

После тога позваше га у заседање. То је било овако: Таса је стајао у ходнику, помоћник и секретар одоше кући а Тасу кроз више пандура пуне у заседање и врата оставе отворена.

Начелник каза пресуду овим речма: „Ви сте осуђени на 30 дана затвора. Сместа га, рече пандурима, „вучите“!

Мој син Таса рече г. начелнику: „Треба да испитате моје сведоке па тек онда да решавате.“ На то не доби одговора ни речице. Пандури га почеше вући. Кад Таса види да су јачи неколико пандура, рече г. начелнику: „Нисам ја ваша протува да овако са мном поступате.“

На то доби одговор од г. начелника: „Ја ћу теби избити тај ветар из главе.“

4 Јануара 1875 год.

у Јагодини.

Кайшарина Ђикић.⁵⁹

О самом избору немамо још опширнијих извештаја. Знамо толико само, да је изабран полицајски кандидат Петар Митровић, који при првом избору имађаше само 88 гласова против 203, који гласаше за Јефрема Марковића.

Јављају нам још да је полиција поред толиких апшења, још на сам дан избора звала неколико грађана и држала пред вратима заседања од 12 до 6 часова. Још даље дознајемо да је на овом другом избору у Јагодини било свега око 200 бирача, дакле за трећину мање но први пут, а од бирача Јефремових није дошло више од трећине пређашњих. Ово се другче не да објаснити, но да су бирачи поплашени оним наглим затварањем, нарочито с тога, што су затворени све сами бирачи *Јефремови*. (Неки као Мата Кнез-Аранђеловић, Алекса Голубовић и Сава Матејић, који спадају међу прве и најразборитије грађане, затворени су баш на сам дан избора.)

Ослобођење, бр. 4, од 8. I 1875.

КРАГУЈЕВАЦ 8. ЈАНУАРА.

Од како је „Исток“ постао гласило пређашње владе⁶⁰, мало је који број његов изишао, у коме се не говори о српској „народној“ политици, коју по пресуди „Истоковој“ заступа у штампи само он једини – „Исток“, а у пракци ваљда су једини кадри да је изврше његови патрони. А од како изађе у познатој адреси одборској осуда политике Мариновићеве и изјава за народну политику и „прибирање растурене српске снаге“, „Исток“ је већ ударио себи на чело знамење мучеништва, што је пострадао, док је српском народу, односно скупштини – открио праву народну политику. Ми нећемо да оспоравамо „Истоку“ ни његове заслуге ни његово мучеништво (премда имамо и сувише основа и за једно и за друго); само ћемо за сада да запитамо „Истока“ да нам објасни суштину те његове народне политике.

Ако иза оне гомиле „громопуцателних“ фраза, које је „Исток“ просуо о „српском народном задатку“ и т. д.⁶¹ у опште има какве год мисли, ми желимо да нам „Исток“ изнесе начела те његове народне политике, те да и ми грешници увидимо шта и како треба да ради српски народ, да испуни свој народни задатак.

Да почнемо најпре од чињеница; по њима ће се најбоље моћи да распознају начела. Коју политику сматра „Исток“ као народну? Да ли ону под г. Ристићевим председништвом министарства? или ону под намесништвом? или ону под кнезом Мијаилом? или какву нову? Ми сви знамо какав је био положај Србије према њеним најближим пријатељима и савезницима пред смрт кнеза Мијаила. С Црном-гором пријатељски одношаји били су побркани, пошто су сви преговори о заједничком раду остали без успеха, због *наследства* „будуће српске државе“, бугарска омладина беше батинама растерана из Београда и завада с Бугарима беше свршена; и с народном странком у Аустро-Угарској и с омладином у свим српским земљама т. ј. са најсвеснијим делом српског народа, који би био главна снага у српском ослобођењу, одношаји беху такви, да су владини људи и владини органи и народну странку и омладину

окривљивали као саучеснике у убиству кнеза Мијаила. О Хрватима већ и да не говоримо. С њима никад није влада кнеза Мијаила ни долазила до каквог договора за заједнички рад.

О политици намесништва и г. Ристића, која је у ствари једна иста, може се само толико рећи, да је она друго погоршано издање политике, што бејаше за владе кнеза Мијаила. Резултати су њени такође познати. Бугари прете да о[т]цепе сасвим свој рад од Србије, да оснују вазалну државу под турском заштитом, која би била супарница Србије на Бал. полуострву. Хрвати већ давно и говоре и раде, да оснују „Велику Хрватску“ под заштитом Пецте или Беча, у коју би ушли још и неки делови Турске царевине: Црна-гора је јавно објавила да су њени одношаји са Србијом поремећени за време док је г. Ристић (представника „Истокова“ „народне“ политике) био на челу српске политике, омладина је у Србији уништена *поглавијо* непријатељским држањем српске владе, а одношаји са народ. странком били су вазда затегнути.⁶²

Па гди је та *прибрана српска снага*, што је беше прикупила народна политика? Је ли она кад год постојала? Ко ју је прибيراо? Ко ју је растурио? Нека нам „Исток“ на то одговори. И после: нек нам „Исток“ изнесе начела; нек нам покаже *основу* на којој се Србија и Црна-гора могу сложити за *заједнички рад*; на којој се може задобити *савез и јединство* у раду са Бугарима и пријатељство с Хрватима – а већ и да не тражимо симпатију и помоћ свију *најпредних* људи из свију крајева српског народа (то сигурно по „Истоку“ јакој „народној политици“ није нужно). Нек нам покаже „Исток“ све то, па ћемо признати, да његова „народна политика с поља“ има неког смисла, и тада ћемо се о њој разговарати.⁶³ Дотле држаћемо једнако, као што смо и до сада држали, да „Исток“ само прави ларму, да обрати на себе пажњу и да својим патронима да неки значај за српско ослобођење, *који они никако немају*.

* * *

„Будућност“ у 2 бр. донесе један допис из Београда о раду комисије за уређење наших шума. Жао нам је што немамо опширнијих података о пројекту прве комисије, те не можемо да кажемо коју реч опширније о том раду. Овде смо принуђени да кажемо само неке примедбе по овом кратком допису у „Будућности“.

Вели се да је првом пројекту био стављен услов, „да се питање о уређењу, и чувању, о подизању и неговању шума изврши, *без новаца и стручног особља*“. Не знамо до душе како је влада то замишљала, тек из овога се види двоје: 1) да се влада боји да уведе нову струку чиновника и оптерети народ новим трошковима и 2)

несмелост и неспособност *владину* да уништи непотребне установе у држави, да би могла увести корисне и нужне без икаквих нових терети за народ.

Даље вели дописник „Будућности“, да је ограничена приватна својина шума и да је ту остављено капетану и кмету широко поље да терају инат људима, да им одузимље шуму и т. д. А општинске и државне шуме, вели се, да су оне скоро са свим у рукама капетана и кмета.

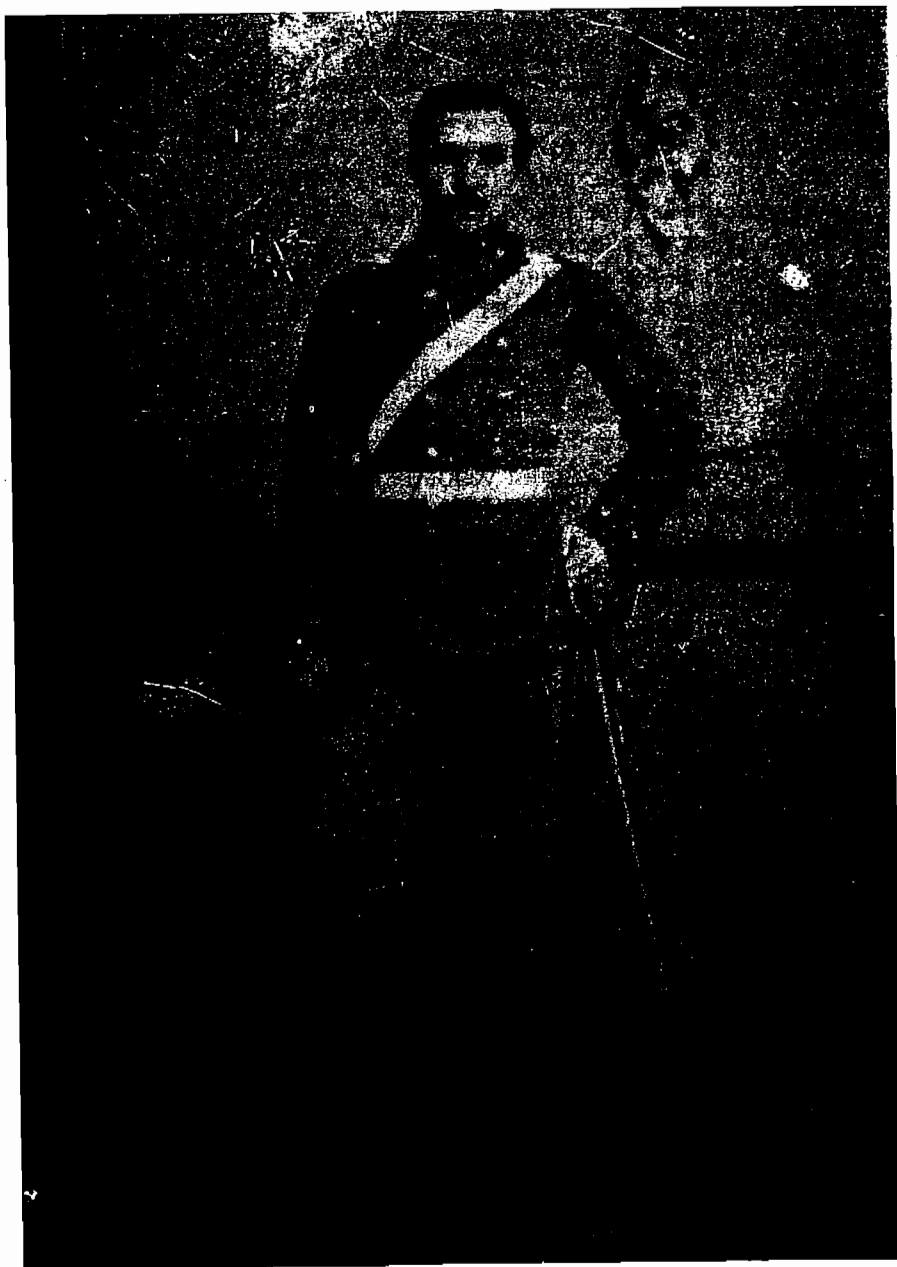
Несрећа је што се код нас замишља вечито на челу управе народне – капетан и његове машице – кмет, а никако се неће да мисли да за љубав „капетанства“ не треба кварити добре законе, већ треба кварити капетанства, а устројити што пре срез као *велику оштинину*.⁶⁴

Што се тиче ограничавања приватне својине у употреби шума, ми држимо да је она са свим на свом месту.

Од количине шума у распореду зависи топлота и влага у целом пределу; и други климатични услови; од њих зависе многи други споредни услови, као бујице и поплаве; разни наноси и промене плодovitости земљишта – у опште од њих зависи народно газдинство и народно здравље. Према томе разуме се народ има право, да ограничава право појединаца у употреби шума. Али кад народ присвоји себи то право, он мора примити на себе и извесне дужности. (На пр. не може се појединцу просто забранити да окрчи парче шума за њиву на извесном месту, кад он нема другог парчета за њиву и т. д.)

Ако наша система капетанства смеће народу, да не може да удеси ваљан закон о шумама, онда као што рекосмо, треба ударити на ту систему, а не на закон.

Ослобођење, бр. 5, од 10. I 1875.



Леврем, брат Светозара Марковића у официрској униформи

КАД МОЖЕ БИТИ УАПШЕН НАРОДНИ ПОСЛАНИК?

Телеграм из Београда што га саопштісмо у 5. броју „Ослобођења“ да је суд уапсио Уроша Кнежевића уредника „Будућности“ и народног посланика, па га после пустио на кауцију, изненадио нас је.⁶⁵ Готови смо били да га нештампамо, јер нам се чињаше неверица да народни посланик може бити уапшен, а није нам ни познато било да уредник „Будућности“ има каквих штампарских парница.

Тачнија и опширнија извештаја још не добисмо о тој ствари. Нас се тиче у главном овде народни посланик, а не нечија личност, с тога ћемо да размотримо како по уставу народни посланик, као један део народне суверености, може бити уапшен.

По наређењу члана 71 тачке 2. скупштина може сама да искључи посланика за неко време из скупштине кад би његови изрази, садржавали нападање на личност кнежеву, његову фамилију, на намеснике, скупштину или њене чланове. По 3. тачки посланик може бити оптужен пред редовним судовима ако скупштина претходно одобри, а у случају кад би изрази посланика били злочин или преступ по кривич. закону.⁶⁶

По члану 72 чланови скупштине, пет дана пре него се отвори скупштина и за сво време *йрајања* њена, немогу бити затворени, нити предати суду, осим по прописима следећа два члана:

Члан 73. кад се у злочинству или преступу на самом делу ухвате, могу се ставити у притвор, но то се мора одма јавити скупштини, и никаки даљи испит над њима не може се чинити, док скупштина не реши, да има места стављању пред суд.

Члан 74. Докле скупштина траје, њене чланове не може никаква власт ни позвати ни ставити у притвор, докле она не реши да се може истраживање против њих отпочети, осим случаја кад се ухвате на самом делу злочинства или преступа.⁶⁷

Пре свега ваља решити питање који члан устава важи у овом случају?

По свима наведеним члановима треба имати одобрења скупштинског. Карановачки народни посланик уапшен је на 6 дана пре *наставка прекинутих седница скупштинске*. Према томе сигурно је суд у овом случају поступио по члану 72.

Но ми држимо да је овде сасвим други случај и друго наређење устава. –

Народна скупштина ово-год. није распуштена по члану 78, па да се бирају други посланици, нити по члану 76, пошто је свршила послове које је имала. На против скупштина је само одложена по чл. 77.⁶⁸

То значи: да скупштина *непрекидно њраје и ако није фактично на окују*. Њене су седнице само одложене, прекинуте, али она важи као скупштина докле год не сврши своје послове. Осим тога доказ је за овај навод и то, што се неће бирати нов председник, потпредседник или секретари, па ни одбори.

Према томе ми држимо да поступак суда београдског не одговара уставу, јер није тражио одобрења скупштинског да може уапсити један део народне суверености, – посланика. Суд је прешао наређење устава. А шта остаје скупштини? –

То је наше мишљење у овој ствари.

Ослобођење, бр. 6, од 12. I 1875.

ЈОШ ЈЕДНА РЕЧ О „ОСЛОБОЂЕЊУ“.

Први чланак у првом броју „Ослобођења“ изазвао је у неким круговима веома чудновато тумачење.⁶⁹ Овдашња полицајна власт нашла је у њему, ни више ни мање, но „припрему за издајничко предузеће“ и „сејање мржње против владајућег кнеза и династије“.⁷⁰ У другим опет званичним и високим круговима чује се да ту управо провирује „гадни Карађорђевизам“, јер се вели напада једнако на све владе од 1858 г. на овамо, и њима се приписује „ненародна политика“, а о пређашњима се не говори (ма да се у чланку каже изрично: „сва спољна политика наше државе после 1858 г. није била народна, као ни *пре њога*“ т. ј. вели се изрично и пређашња је била ненародна).

Морам да признам да ме је такво тумачење мога чланка, јер ја сам писац тог чланка, страшно изненадило. Дуго сам премисљао: да ли одиста могу образовани људи да схвате тако изврнуто и накарађено мисли, које су са свим јасно изложене? Или се оће навалице да створи кривица, те да се један човек упропасти и окаља само зато – *ишћо је њошћен*? Не могу још да замислим толико непоштење код људи, зато сам склон да узмем то све као недоразумевање. Стога сам узео да напишем још неколико речи о истој ствари да објасним у колико ми је могуће онај први чланак.

Оћу да кажем најпре неколико речи онима „промућурним читаоцима“, који открише у моме чланку „гадни Карађорђевизам“. Ја мислим да је мој начелни правац и мој књижевнички карактер толико познат у Србији, да ме *нико* не може ни јавним, а још мање *буцаклијским* лагањем окаљати именом „Карађорђевац“ или ма каквим другим великашким *именом*. Што сам ја, говорећи о ослобођењу и народној политици, у три речи свршио сав говор о спољној политици Србије до 1858 г. учинио сам из два узрока. Први је узрок, што ја у опште не налазим за вредно да говорим о тој политици, јер је она управо никаква. О српској држави до 1858 г. ја сам *више њуића* јавно изрицао свој суд, и уверен сам да је тај суд познат свима људима, који су водили рачуна о мом раду. Од 1858 г.

на овамо ја управо рачунам, да Србија има своју самосталну унутарњу и спољну политику. Од тог времена и може се управо говорити о политици „Српске државе“.*

До тог доба у Србији је постојала конзулско-пашинска владавина и политика.

Други је разлог што ја говорим само о политици од 1858 г. на овамо, што ја налазим да та политика траје *непрекидно* [до] данас, а по моме мишљењу она је хрђава, немогућа, противна народним интересима, дакле ненародна, *и ја желим да се она промени, да би српско ослобођење могло постојати дело*. Ја дакле имам практичну целу пред очима:

измену и то *кореништу* начелну измену наше спољне политике, па према тој цели морао сам и говорити о оној политици, коју треба данас изменити, а не млатити празну сламу и грдити политику Карађорђевића и кајмакмилија, коју је уништила још скупштина од 1858 г.

Ја припадам оном колону људи, које је са свим удаљено од свију наших политичких буна, преврата и завера, које управо започиње свој рад тек после 1868 г. За нас су сасвим равнодушне те партајске борбе, личне мржње и лични партајски одношаји, који су се отуда развили. Ми смо пренели нашу борбу на поље друштвеног и *државног преображаја*, на мењање закона и земаљских установа и никада са тога поља нисмо силазили. Код нас има још остатака старих партаја, и они још једнако мисле, да се све ту врзе око „Обреновића“ и „Карађорђевића“ – остало је бош - маска. Њима не замерамо, – они не умеју другчије да мисле. Али има интелигентне госпде, која су некада веома поштовала Вучића и све великашке побуне, и управо та интелигенција највише назире у нашој опозицији „Карађорђевизам“. То нам веома изгледа да они желе да стресу „пчелу са клобука“. Но о томе нећу даље да говорим.

Ја сам у првом чланку веома кратко површно говорио о томе, зашто сматрам политику после 1858 г. као ненародну; управо карактерисао сам је у неколико речи: „Србија није могла да изврши *власничку освајачку* политику, – она је била способна само на *народну револуционарну* политику ослобођења.“ Ево у кратко, по чему ја сматрам ту политику Србије као ненародну: она је стајала према Босни и Ерцеговини, па и према *Црној-гори и Буџарима* као

* Ево између осталих мојих списа шта сам изрекао о стању Србије до 1858 г. у „Србији на истоку“, стр. 148. „Покрет од 1858 г. не донесе српском народу промену унутарње политике и државне управе, али је он извршио једну промену, која се мора узети као *прелом у животно српског народа*. Тај *покрећ* уништио је на свагда конзулско-пашинску владавину у Србији. Народ је ударио жић срама на све оне *политичаре* – лакеје, који су *права народна доводили од милосјити султанове, а гаранције српске слободе изражили у конзулским салонима*.“⁷¹

освојач. Она није никад стала према њима на земљиште *једнакости*, зато *и није могла у њима да добије савезнике*. Покушавала је дуго да „легитимним“ путовима задобије Босну и Ерцеговину (али и тада је била као освајач према ондашњем народу), али је то било немогуће; у рат опет није смела да се пушта без савезника, зато је била принуђена да пропусти све прилике, које су јој се јављале у течају 16 година. Ја држим да сам имао право да такву политику назовем „ненародном“. Она је стала народ грдних жртава, а није му донела оно што је очекивано – Ослобођење. Казао сам доцније у 5. бр. „Ослобођења“ резултате те политике: вечита затегнутост с Црном-гором и поцепаност с Бугарима и Хрватима, који управо *стају према нама све више у непријатељски логор а они су нам природни савезници*.⁷²

О самој народној политици, како је ја замишљао ја нисам говорио опширније ни тада, а нећу ни сада. Држим само, да је било неопходно повести озбиљну реч о нашој „народној политици“ о којој се тако много говори, а тако мало разуме и ради. Код нас је некако уобичајено да се не само у журналистици, но и у државничком раду подмећу шупље фразе, на место јасних појмова. Колико њих државника није опетовало да је „Србија југословенски, или Српски, *Пијемонт*“. Упоредите у самој ствари Србију и Пијемонт; Италију са 22 милијуна душа, у једној географској целини, једне вере и народности и Србију са растурених 5–6 мил. душа разне вере и са разним словенским племенима окружену. Какве сличности ту може бити у раду за Ослобођење? Пијемонт је нашао с једне стране савез у Француској, с друге стране у Италијанској *револуционарној* партији, која је одавно радила за народно јединство у свој Италији. Савезом са Француском истерао је Аустријанце из Италије, савезом са револуцијом уништио је све владе других држава и „једина Италија“ створена је. Је ли такав положај Србије? Има ли Србија што год слично да изврши? *Ама баи нишшиа*. У један мах за време наместништва „Јединство“ пронађе барут – „није вели, Србија Пијемонт, она је *Пруска* словенском југу“. (Ми немамо сад при руци тај број „Јединства“, али ако „Исток“ посумња у *смисао* нашег навода, ми ћемо му наћи поменути број.) Пруска! Спремати се и наоружати до зуба, изгнати Аустрију из Немачког савеза и својом силом принудити све кнежеве и краљеве, да признаду јединство Германске Империје и краља пруског за цара германског – врло је крупна ствар. Али шта ту има слично са Србијом? Какав „бунд“ има Србија да уништи? Из каквих *слободних* држава српских има она да склопи велику српску империју? А где је Турска? где Аустрија? где Бугари? где Хрвати? Ама ништа слично нема Србија ни њена политика ни са Пије-

монтом ни са Пруском. То су само шупље фразе, којима наши државници често покривају своје политично несхватање какав је управо положај Србије? Какав је њен политични задатак? и каква мора бити њена политика?

Србија је – Србија. Она има са свим *особени* положај, који ни мало не личи ни на Пијемонт ни на Пруску, и ако она не схвати јасно тај свој положај, она ће врло брзо проиграти своју будућност. Ја сам држао да у нашој независној журналистици треба једном повести озбиљан говор о томе: на каквој *основи* могу се Србија и Црна-гора – Бугари и Хрвати сложити за заједнички рад; да се једном разбистре *начела наше сјољне йолийике*. Онда се тек може озбиљно радити на српском ослобођењу. Без тога остаје вечито тумарање по мраку. О томе сам тек почео да говорим, а још ни сада не свршујем говор о тој ствари.

Али да, ми смо казали још и то, да српски народ не треба више да верује у „власничко родољубље“, но да ствар свог ослобођења узме у своје руке. Заиста од почетка владе кнеза Мијајила па све до данас *све ойозиције* говориле су једнако да Србији треба „родољубива“ и „слободољубива“ влада у интересу народне политике и т. д. Владе су се мењале, опозиције су долазиле на владу, али све њиове „политике“ унутарње и спољне биле су у основу једнаке – власничке. С тога ја нисам ни хтео да оспоравам „власничко родољубље“, (можда је било на влади људи који су терали овакву погрешну политику и из „родољубља“ – ко ће то погађати), но сам за све ђутуре казао, да народ у то родољубље не треба да верује. Ја сам казао да је *сјољње ослобођење срјског народа сасјавни гео унутарњег ослобођења*. Оно се не може извршити без извесних *унутарњих рефорама*, које би дале народу сретстава – материјално благостање и просвету – за ослобођење, а опет *све* унутарње реформе у нашој земљи не могу се никако извести док се не изврши спољње ослобођење. Та два посла морају ићи упоредо. И као год што народ за унутарњи свој развитак тежи к *самоујрави*, т. ј. да народ сам располаже сретствима за свој унутарњи развитак, тако сам ја рекао да и за народну спољну политику треба народ да тежи да она са свим од њега зависи, и да он сам располаже сретствима за свој спољни развитак, а то ће достићи, ако *врховна извршина власиј* (влада - министарство) буде зависила са свим од народа (односно – народне скупштине). Ту целъ, рекао сам, да народ треба да достигне при реформисању државних установа и мењању устава, што је сада на дневном реду – дакле на својим законодавним и уставодавним скупштинама.

Шта је ту казано *неусјавно*? Шта је то бунтовнички? Где се ту сеје мржња против кнеза и владајуће династије, кад *о шјоме нема*

нигде сјомена – ни једне речице? Ја заиста не појмим како се могао тако не разумети и наопачке разумети мој први чланак. Овде у кратко ја сам још једном казао оно што сам и тада мислио и казао. Остављам сад сваком на вољу да тумачи моје речи по својој савести.

У Крагујевцу 13 Јануара.

Светозар Марковић.⁷³

Ослобођење, бр. 7, од 15. I 1875.

ДНЕВНЕ НОВОСТИ

[I]

Крагујевац је на св. Саву био богат беседама. – У цркви је беседио г. Милоје Барјактаровић. Његова је беседа удешена према празнику и приликама нашега народа, тако, да с правом можемо рећи да је не само богословска но и патриотска. – У скупштинској дворани беседио је г. Љуб. Ковачевић професор уч.[итељске] школе о Неманићима и св. Сави.⁷⁴ Беседник као „нов радник на историји тек од пре две године“, старао се да изложи ондашње стање српског народа. Говорио је о Богумилима као јеретцима и као о народној партији. Говорио је о поретку и стању пре Немање и на јуриш прошао удар што га он изврши поништивши жупаније и њиову самосталност, па је казао да је то добро било, а то добро доцније наметнуло се у зло у његовој беседи где вели од прилике ово: српска је држава пропала што јој није ударен ваљан темељ. Говорећи о св. Сави тако је врло брзо прешао његову борбу са Богумилима који су били опозиција и апсолутизму Неманића и религији грчкој и проповедали једнакост без властеле, политичку самосталност народа и стару народну веру мало у измењеном облику. Хвалећи дело св. Саве што је израдио те је постала српска јерархија, после је казао да та јерархија у мало није упропастила народ. Наравно беседник је новајлија у историји, а није „реалиста“ ни у историји, ни иначе, па тако стање морало је имати својих злих следствија – збрку! – Што би се другом могло опростити, г. Љуб. не може, јер је његова беседа „по науци“.

Јуче на св. Саву по подне била је главна годишња скупштина удеоничара овд. штампарије. Пошто је дотадашњи одбор поднео извештај о својој радњи и стању штампарије, изабрата је комисија из четири члана који ће прегледати рачуне. За тим се приступило бирању новог одбора и за одборнике су изабрати ови: Миленко Нешковић, Илија Степић, Владимир Сарамандић, Љуб. Ковачевић, Павле Ј. Вуковић, Ђурђе Илић, поп Милоје Барјактаровић, Димитрије Туцаковић, Обрен Јанковић, Мијајло Костић, Коста

Здравковић, М. Раденковић, Тодор Туцаковић, Петар Живковић професор и на ужем избору између Т. Молеровића и Јове Богдановића изабрат је Богдановић.

– Јуче је овд. читаоница давала беседу са игранком у корист своје благајне. На позивницама је означено да ће г. Љуб. М. Куриловац, овд. адвокат говорити „О опћинској самоуправи“.⁷⁵ Идућим бројем ми ћемо пропратити и ову беседу.

– Као што београдски „Исток“ јавља 4 о. м. изабрат је г. Јово Бошковић за посланика за народну скупштину у јадранском срезу и ако је био пред избор затворен.

Ослобођење, бр. 7, од 16. I 1875.

[ИСТОК ЈЕ ОПЕТ ДОНЕО БЕЛЕШКУ О ОСЛОБОЂЕЊУ И „КОМУНЦИМА“]

„Исток“ је опет у свом 4 и 5 бр. донео белешку о „Ослобођењу“ и „комунцима“;⁷⁶ где ни више ни мање, но налази, да смо ми солидарни са „реакцијом“ и да је уводни чланак у 5 бр. „Ослобођења“⁷⁷ *гола койија „Видов-данових“* резона. „Исток“ је врло наиван ако мисли да и читалачка публика не разуме разлику измеђ нашег и „Видов-данског“ говора, ако је „Исток“ не разуме или се чини да је не разуме. Него ми ћемо учинити „Истоку“ малу услугу – даћемо му наочаре како ће моћи боље да прочита и разуме наше списе. Дакле: Још кад је пао Ристићев кабинет и дошла влада позната „од 22 Октобра“,⁷⁸ ми смо одмах казали да је то по *начелима једна истиа йарџија*, дакле да се народ нема ни од ње надати никаквој озбиљној промени у државном животу. Догађаји су показали да смо имали право. Од неког времена пређашња влада са њеним присталицама⁷⁹ узјашила је у „Истоку“ на српску спољну политику, па се ту цилита, да покаже да је ту суштствена разлика између једне и друге партије – „либералне“ и „конзервативне“ као што их је „Исток“ назвао, а ми опет оћемо да докажемо нашем читалачком свету, да и ту међу вама нема никакве суштствене разлике, но је само једино цилитање са ваше стране.⁸⁰

Да пређемо на појединости. „Видов-дан“ жели да одбрани политику Мариновића, као ваљану, а вашу као рђаву, а ми велимо да су оне једнако рђаве. „В. Д.“ жели да вас представи као неку ратоборну партију, па да с тим агитира против вас код страних конзула и дворова, а ми на против велимо, да би ви на влади радили *овако истио као истио је радио Мариновић и као истио ради Пироћанац – Чумићева влада.*⁸¹ Ви би у сваким одсудним тренутцима за Црну-гору и српско ослобођење водили најпре преговоре о „врховној команди“ имајући задњу мисао „владу о будућој српској држави“, ако се неби нагодили ви би комотно напустили Црну-гору у рату с Турцима, а преко ваши људи растурали би по Србији „Боже опрости! боље би било да Турска сад покори Црну-гору па да је после ми ослобођавамо, јер би тако пре дошли до *јединства*“ – као

што је говорено 1862. г. Или би по каквој мудрој комбинацији нашли да ви неможете да ратујете без савеза са Грчком, па би правили пазар с Грчком на рачун Бугара и отерали би Бугаре у Турске робове и т. д. А како су све те комбинације глупе и немогуће, ви би остали седећи на вашим фотелјама, а српско би ослобођење чекало, као што је чекало и пре кад сте били на влади. Појмите ли сад разлику! „В. Д.“ као туђ слуга *жели йолийику лакејску, йолийику лојалности.* Ми опет *желимо йолийику револуцијонарну, йолийику ослобођења, али не верујемо вама* господо од „Истока“, (као год Мариновићу), да сте ви људи од те политике. А не верујемо с тога *истио смо* вас видели на делу, па знамо да нисте ти људи, за које се сад издајете. То је узрок што у овај мах говоримо поглавито о вама. Ви правите највише ларме са „народном политиком“, па оћемо да обратимо пажњу читалаца на вас *са нашег гледистија.* Што ми још неговоримо ништа о политици Чумић Пироћанчеве владе – то ми знамо. Кад нађемо за нужно онда ћемо говорити.⁸² *За сада нећемо да вадино кесџење из вајре у вашу корисџ.*

На оне дрљотине из „Политике“ што сте их ви прештампали – ми немамо шта да одговарамо.⁸³ И ви нам сваки час подмећете да радимо у интересу „Карађорђевића“, па је можда и оно у „Политици“ *из ваше кујне.* Међу тим ви најбоље знате, да је све лаж што се говори у „Политици“. Мађарска влада не само да није имала никад никакве солидарности са српским „комунцима“, но их је вазда крвнички гонила. Пелагића су једном шчепали и отпустили Турцима, и да се нису неки чланови народ. странке заузели за њ у сабору код мађарске владе, њега би давно појела турска помрчина. Св. Марковић који се бавио неко време у Н. Саду био је *йо наредби маџар. владе йројеран из земаља угарске круне.* О свему томе доносила је „Застава“ извештаје у своје време.⁸⁴ У јужној Угарској нису никакви социјалистички списи штампани за Србију, мањ ако „Исток“ не ставља у социјалист. списе „Србију на Истоку“ од које је половина штампано у „Раденику“ и „Неколико чланака“ Св. Марковића – што се никако не може ставити у такве агитаторске списе.⁸⁵ У опште *социјалистичка књижевност много је богајџија у Србији но у Аустро-Угарској, и социјалистичка начела йренесена су из Србије међу Србе у Аустро-Угарску, а не обрајно.* Ту би Мађари имали још право да окривљују српску владу за солидарност са „комунистичком агитацијом у јужној Угарској“. На послетку још да приметимо једну ситницу. Била је штампана у Цириху једна социјалист. брошурица на српском, где су били већином преводи. Ориђинали на немачк. били су са свим слободни у Аустро-Угарској, међутим *српски йреводи били су забрањени у целој Аустро-Угарској!*⁸⁶

ДНЕВНЕ НОВОСТИ

[II]

– (*Читаоничка беседа у Крајујевцу*). У прошлом броју јављено је за оvd. читаоничку беседу укратко. Сада смо у стању да коју више о томе прозборимо. – Говорник г. Љуб. адвокат оvd. изабрао је за предмет своје говору *општинску самоуправу*. – „Општ. самоуправа!“ – реч толико пута изговорена, повтаравана, толико позната, коју махом господа и неки део добрих чаршилија чивитара мрзе, а народ за њом жуди, па опет многим изгледа толико замршена ствар! – Ако би смо оцењивали беседу г. Љуб. М.⁸⁷ што се тиче плана у излагању предмета о коме је говор, можемо рећи да говорник није добро савладао и распоредио материјал, о коме је говорио. У главном говорник је у начелу за самоуправу општинску и сматра је за најпречу потребу народну коју треба подмирити увођењем те установе. Наравно говорник није изнео неки план или предлог како да се удеси та установа код нас. У цели да докаже корист општ. самоуправе он је најпре отпочео са садашњим „устројством“ наших општина. Садашње устројство општинско постало је 24. Марта 1866 за владе кнеза Мијаила, када су „законом о устројству општина и општински власти“, предате наше општине у закриље полицији. Па како је уређена општина, каква су њена права, какве дужности, колики је круг њеног права и власти? Члан 76 наређује да општине стоје под надзором полиције, па да полиција има права „сва она закључења збора, одбора или суда, задржати од извршења па и уништити, која би била противна постојећим законима или би вређала интересе државне и општинске“.⁸⁸ У даљем излагању наређења законских говорник наводи како „бирократи“ правдају овако уређење општинско, као да „полицијске власти имају више знања, разборитости и поштења, но општина и њени представници, да надзорној власти лежи на срцу интерес грађана но самим грађанима, и да она разуме те интересе боље но сами грађани“, па наставља да „све то непостоји, јер је свакоме увиђавно, ако се изузме неколико људи, који се избројати могу, да су чланови надзорне власти најнеобразованији људи наше отачбине, мање

познају интересе општине и скоро никакво поштење неунесе у општинске послове. – Да ли нема знања и поштења код грађана, да ли су грађани толики глупаци да непознају своје ствари и своје интересе па да неумеју сами да све расправе? Говорник вели „грађани по разумевању месних потреба и чистоћи карактера стоје далеко више но надзорна власт; – одбор општински где су сакупљени често најразборитији и најпоштенији људи оне општине – онда без сваке сумње то морално тело стоји далеко више по знању и поштењу но полиција“. Даље објашњава да је немарност за општинске послове код народа постала услед туторства полиције, одакле се развише партије, свађе и омразе. Тако стање већ је досадило народу, с тога се у опште сада захтева са свију страна општинска самоуправа, па је и скупштина у два три маха захтевала. За тим доказује да је општинска самоуправа стара српска установа, објашњава положај општине у држави, њене послове и њене задаће, доказује користи по грађане и њиов живот и интересе од самост. општине и завршује речима: „Слободан човек у слободном друштву! Слободна општина у слободној држави!“

Говорник се у суштини слаже са нашим назорима о општинској самоуправи, који су изнесени у „Јавности“ у чланцима „Општина“.⁸⁹ На саму беседу имало би се можда штогод с критичке стране приметити, али то остављамо; јер ма и да има неких погрешака у њој, опет је већа практична предност и корист у садање време од онаких говора, када ће се решавати и у скупштини и у општин. самоуправи, но поједине погрешке њиове.

Ослобођење, бр. 8, од 18. I 1875.

ДНЕВНЕ НОВОСТИ.

[III]

– Из Јагодине нам опет пишу како власт сурово поступа са затвореницима око избора јагодинског посланика. Матер Тасе Ђикића пустили су једном да се са сином састане пред пандуром, али са изричном забраном *да не сме ни речи њроговорити*. После тога одлазила је још два пут – нису је пустили; трећи пут су је просто *изјурили из начелства*. То је било 10-ог овог месеца, а Таса је затворен 2-ог. Овако је поступање од стране полиције јагодинске заиста непојмљиво. Жалба министру није ништа помогла. О другим затвореницима немамо никаква извештаја. Писма из Јагодине не добијамо зато је наш извештај о избору остао и доста нетачан и врло непотпун.⁹⁰

Ослобођење, бр. 8, од 18. I 1875.

ДНЕВНЕ НОВОСТИ.

[IV]

– Из Београда г. Стеван Поповић професор в. школе управио је на уред. „Ослобођења“ једну протестацију, што смо у једном броју наших новина казали да се код нас у публици распрострањава једнострана наука Керијева о развиту индустрије, којој је заштитна ђумручина универзални лек за све економске болести. Ми смо говорили оно *ишло можемо доказати*, а нисмо мислили никако да лично задирнемо г. Стеву за његово поштовање према Керију, нити опет да оспоравамо његове заслуге, што је код нас први подигао глас за заштитну ђумручину. Међу тим г. Степа се истрчао врло дрско кад је изрекао да ми изричемо суд о Керију и „не-прочитавши његова дела“. Чим добијемо времена и простора у нашем листу ми ћемо изнети економску теорију Керијеву и њене практичне последице, па ће се сваки уверити, да смо ми врло добро проучили Керија пре но што смо изrekli суд о његовој теорији.⁹¹

Ослобођење, бр. 8, од 18. I 1875.

ЈЕДНО СТАРО ПИТАЊЕ.

Мало ће бити наших читалаца, који се неби опомињали оне вреве што је изазва летошња наредба владина „о скупљању приреза за логоровање народне војске“. – У „Гласу Јавности“ под првим уредништвом најпре изиђе суд о тој наредби, и сумња у законитост њену.⁹² За тим је сљедовала „Званична исправка“,⁹³ која је показала члан закона по коме влада има права да удари на народ прирез општи без одобрења скупштине. За „Званичном исправком“ сљедовао је „Одговор на „Званичну исправку“, у коме је претресена наредба још тачније а резултат је „одговора“ био да је наредба „о купљењу приреза“ неправилна и неуставна.⁹⁴ – У то време чуше се изјаве са свију страна из народа и мишљење народно о прирезу показало се. Уз то дође још и логоровање. И том приликом десише се понеке неправилности и неуредности као и приликом купљења приреза. Доказало се на пр. да је у Космају⁹⁵ власт наплаћивала прирез за војску не само на мртве главе које су у оном рачунском полгођу поумирале, већ и на оне које су у предплошлом. – Суд о купљењу приреза у „Гл. Јав.“ дао је повода те се тужбе подиглоше код власти против „Гл. Јав.“ и његова уредника због чланка о логоровању, одговора на „Зв. исправку“ и неких дописа.⁹⁶ Земаљски судови решавали су о тужбама и кривицама. Резултат његовога решења био је што су признали да наредба о прирезу није по закону и уставу и ослободише оптуженог.

Питање дакле о прирезу давно је решено, и зна се како је решено. Но није ни тако. Ено у Јагодини још су и данас неки грађани и одборници општински под судом што нису хтели да плате прирез. Ту је полиција без разреза општинског покупила сама са кметом прирез. Ето у Београду за неки допис о прирезу и логоровању, који није ни угледао света ставља се уредник новина под суд и писац тога дописа.⁹⁷ То старо питање још и сада дакле има својих последица. Карактеристично је у овоме што за исту ствар ваљада, земаљски судови не решавају једнако. Управо такве појаве су нас и изазвале да још једном покренемо то старо и решено питање и да о њему прозборимо, јер мислимо да ће и у народној скупштини доћи на претрес.

Пре даљега говора да приметимо нешто. Има господе која су нам још онда пришивала да са нашом опозицијом у ствари приреза, идемо да „доткопамо основе народној војсци“, да идемо против „ослобођења браће“ итд. Без даљег објашњења паметан човек познаће неистину у томе. Пристајемо да нам се пребаци да смо против стојеће војске, али против народне војске никада нисмо били нити ћемо бити. По томе дакле нико нас не може прекорити да смо „непатриотични“. Колико смо досада доспели, ми смо изнели наше назоре о нашим законима и установама, и како да се удесе. Остаје још школа и војска, што долази у главна питања, и још неке установе, но и о томе ћемо изнети наше назоре, у даљем нашем раду.⁹⁸ – Оваким начином ограђујемо се претходно од свију лажних и могућих пребацивања, па прелазимо на ствар.

Влада је на основу члана 94. измене и допуне закона о устројству војске од 23. Октомбра 1870 наредила општи прирез по 9 1/2 гроша пор. с главе на главу. Наредујући општи прирез, дотични министар рачунао је да влада има то право, управо је рачунао да кад чл. 94 одређује, како ће се народна војска издржавати приликом учења у логору, да је већ с тиме дато право влади или дотичноме министру да удари општи прирез.

Овако разумевање поменутог члана закона о устројству војске није правилно, прво ни по самом чл. 94. а друго ни по чл. 56. устава.

Члан 94 наређује: „*Народна војска рани се обихћим прирезом доихћног округа. Порцију ране и фуражи ойредељује војени минисћер.*“

Овим чланом дакле у опште се одређује како ће се војска народна ранити а не даје се право влади или министру да удари општи прирез на народ. У ствари овај члан својом другом тачком даје неку административну власт војеноме министру у томе, да он „опредељује порцију ране и фуражи“. То ће рећи да министар војени опредељује колико ће људи добијати дневно леба, меса или пића, а стока сена, сламе или зоби, и ништа више.

По члану 56 устава, само у случају када је земаљска безбедност било споља било изнутра у великој опасности, а скупштина није скупљена, може кнез што је нужно, ма да би за то потребовало садејства скупштинског, сам на предлог министарског савета наредити што ће силу закона имати, а кад се прва скупштина састане, њој ће се овако ванредно издати закон поднети на одобрење. Последњи одељак истог члана вели: „но без одобрења скупштине не може се ни у ком случају данак или општи прирез установити ни постојећи преиначити“.

Последњи одељак 56. чл. и сувише јасно говори да се не може ни у ком случају данак или општи прирез установити или преиначити без скупштине.

Скупштини нашој никад није предлагано да одобри општи прирез за логоровање војске, нити постоји њена одлука о томе. Одлуке скупштинске нема о прирезу у опште. Влада или поједини министар може онолико радити колико му устав и друга законска наређења допуштају, а више не. Поједини министар може на пр. утрошити суму одређену буџетом и то посебице за сваку грану његове струке. Потроши ли више, мора тражити одобрења од савета за мање суме а за веће од скупштине, па опет мора јавити скупштини за утрошак мање суме за које је добио одобрење. Исто тако бива ако потроши неку суму, макар у границама буџета, али на неки посао који у буџету није одобрен.

Наредбом о купљењу приреза наређено је да се узме с главе на главу 9 1/2 гроша у пореском течају, што у чаршијском течају износи 20 гроша. У Србији има 250 иљада пореских глава и нешто више. Но да узмемо округлу цифру 250 иљада. Колика је сума узета од народа овим начином?

Наш војени буџет за прошлу годину износи преко 11 милијуна гр. пор. или преко 22 милијуна гроша чаршијских.⁹⁹ По члану 88 закона о устројству војске (измене и допуне) министар може одредити да се народна војска упражњава 25 дана у години и то у једанпут или двапут. Ове је године прва класа народне војске логоровала 5, друга 1 дан, и војницима је дато по 4 гроша дневно, па и то у осталом, нема законога оправдања јер је министру дато право чланом 94 да определи „порцију ране и фуражи“, а не суму гроша која ће се издавати дневно народним војницима за њи саме и за њиву стоку. Кад би нешто војени министар наредио да се војска упражњава 25 дана, колики би онда морао бити прирез општи за логоровање. – Био би онолики, колики је сада војени буџет ако не и већи.

За земљу и народ било би од велике користи да зна колико нас стаје сва војска – и стојећа и народна. Министар војени могао би тај рачун показати скупштини, и скупштина би онда могла боље да се управља при буџету војеном и знало би се да ли овака организација наше војене снаге вреди оних жртава које народ даје или не, и да ли би је требало реорганизовати.

Ми смо уверени да влада има довољно искуства и доказа да прошлогодишње логоровање није ни мало практично, јер се народ изјаснио свуда или да се рани „из казана“ или да сваки за се доноси, т. ј. да свака општина издржава своје војнике за време логоровања. Влада тако исто зна мишљење народно и о прирезу, нарочито како народ мисли кад је по нека општина која има 50 војника а 200 пореских глава, дала 200 рубаља приреза.

Наша скупштина добро би учинила народу, да једном рашчисти ову ствар и реши ово питање онако како народ жели и како би најлакше и најбоље за народ било. Као у свему, тако и за ово уверени смо да крпарење не помаже, нити ће спремити нашу војску за бој, но само за параду. Нама требају радикалне реформе у свему па и у војсци. О овоме ми ћемо више говорити, кад узмемо у претрес предлоге министра војеног.¹⁰⁰ – Што се самог приреза тиче, то остаје скупштини да са министром разговара.

Ослобођење, бр. 9 и 10, од 20. и 22. I 1875.

ЧИТАОЦИМА „ОСЛОБОЂЕЊА“

Јављам да ћу због болести неко време бити удаљен од уредништва листа. За то време замењиваће ме з. Срејца Анђелковић као засиљник одговорног уредника, а радиће на листу истиа дружина, која је и до данас радила. Листи неће ништа изгубити ни у правцу ни у садржини – о томе читаоци могу бити сигурни.

У Крагујевцу
20 Јануара 1875 г.¹⁰¹

СВЕТОЗАР МАРКОВИЋ.

Ослобођење, бр. 10, од 22. I 1875.

ПРОМЕНА МИНИСТАРСТВА.

Народ је постао сила! Народна скупштина као представник народа својом одлуком, гласањем, најпосле ћутањем или испражњавањем клупа обара владу и власнике. – Има доста људи који безусловно верују у то мишљење. Што се нас тиче, ми га усвајамо само у пола. Народна скупштина заиста може да обори владу, која није народу по вољи, која је на пр. тиранска и назадна. Но може ли довести људе које оће на владу? –

Нема сумње да има и таквих људи који држе да садашња народна скупштина оће да доведе неке личности на владу. Да има таквих посланика, позната је ствар. Ама кога оће самостална скупштинска опозиција?¹⁰² – Она оће да се ујамче народу слободе и права, а да се власти скучи круг права и власти.

Да ли је за земљу од користи обарање владе? – тако питање постављају обично пријатељи владе и власника који ће пасти или који би пали и обично одговарају да није. Они знаду да причају како мењање министара није по вољи великим силама, како ће промена владе „узнемирити бечку берзу“, поколебати кредит српских трговаца на страним пијацама, или га је поколебало итд.¹⁰³ – Што се народа тиче обарање или мењање владе, које долази услед народне опозиције у народу и у скупштини, никад не може бити без користи. За народ је дакле увек морална добит кад се овако уставним путем смени једна влада.

Услед чега је пао Мариновић? – услед одупирања захтевима народа. Услед чега је пала Чумићева влада?

Да наведемо неке чињенице које су претходиле паду Чумићеве владе.

Приликом одлагања скупштине Чумић је дао реч да ће влада изнети пред скупштину предлоге законске: о већој слободи штампе, личној сигурности, и самоуправи општинској. То је управо и био мотив (побуда) за одлагање скупштине. Пре тога одупирање Чумићево избору Јеврема Марковића у Јагодини. За тим онај притисак пред избор и на дан избора у Јагодини; оно апшење гомиле народа, које се никад заборавити неће. (Ми ћемо саопштити један

акт нашим читаоцима из ког ће видети за што се Чумић очајнички бори против Јеврема и за што се Јеврему подмеће да је лични непријатељ кнезу.)¹⁰⁴ После тога гонење у Лозници а притисак у Јадру, притисак у Звижду приликом избора.¹⁰⁵ После свију тих „бравура“ Чумићеве полиције састаје се народна скупштина, и пред скупштину се неизносе закони о слободама, чиме је и условљено одлагање скупштине и за што је дата јавно реч, но се износе неки грађевински, просветни и војени предлози, који смерају више или мање на то да закрпе и залепе изнемогло бирократско уређење наше државе.¹⁰⁶ Како је расположење произвело код посланика тако увијање владино казаћемо ниже. – У скупштини дође на претрес избор у Јадру. Поред свега одупирања Чумићевог и већине владиних посланика са мањином народних, скупштина прогласи избор за законит и нареди, да се Бошковић пусти из затвора.¹⁰⁷ Чумић је тиме побеђен. „В. Д.“ сутра дан после те одлуке скупштинске донео је уводни чланак у коме признајући да је влада остала у мањини, доказиваше да није било неког начелног питања и начелне разлике између владе и скупштине. Наравно да то није ништа помогло.¹⁰⁸ (Међутим дебата о избору у Јадру веома је важна. Народни посланици нису веровали да је Бошковић крив, с тога су и прогласили његов избор за законит и решили да дође у скупштину.) После таког удара, дошле су на ред интерпелације на Чумића од честитог Адама Богосављевића и честитог Глишића, Аксентија, Тајсића и дружине.¹⁰⁹ Чумић се сплео, изишао из такта и одједанпут тражи да се скупштина изјасни о поверењу или неповерењу. Куражан ратник, али није умео да успе, још мање да осигура леђа при повлачењу. – Народни посланици тражили су одмора да се размисле и на наваљивање Чумићево да се одма гласа, посланици су одговарали да треба најпре одговорити на толике интерпелације и донети обећане предлоге. Најпосле питање је свршено тако да су владини посланици викали „ствар је свршена!“ а клупе у којима седе народни посланици остале су празне. Једногласно поверење!

Богосављевић у интерпелацији вели, „да не може да позна старог чувеног Чумића“, а Глишић са дружином љуто осуђује „жалосне њојаве личне несигурности и њолицајске самовоље, који су у делу противни свечаном обећању владином и који скупштинину и цео народ испуњавају бригом и зебњом за њравно стање и успавом ујамчене слободе наше“.¹¹⁰ Народ је тражио дакле да се народу даду слободе и да се осигура правно стање (ако је могуће) „у њолицајској ујрави земље“. Чумић и његова влада нису хтели да задовоље захтеве, па су морали пасти.

Падом ове владе, седнице скупштинске опет беху одложене за кратко време, а падом пређашње за шест недеља.¹¹¹ Ни народу ни

скупштини тако одлагање није од користи већ од штете. То је јасан доказ како скупштина по одредбама устава не може да ради без владе и ако би могла, није у стању да доноси *формалне* предлоге и да их решава. Но скупштина је имала што да ради и наш дописник из Београда говорећи о овој ствари врло умесно вели: „ако скупштина и не може да одступи од опредељења устава чл. 58. да подноси формалне предлоге и претреса их, она опет сад има довољно посла. Толики предлози министра грађевина, министра војенога и просвете указом дошли су пред скупштину. Осим тога поједини посланици или групе посланика могу да праве предлоге и да их износе пред скупштину, а колико молаба и жалаба леже опет на скупштинском столу. Све је то довољан материјал да скупштину подуже занима“.¹¹²

Да претпоставимо случај да је нова влада са свим других начоза од прошле, и онда сви они предлози владини морају се повући натраг па други правити. Али да узмемо и овакав случај: нова влада није вољна баш ни у колико да задовољи опозицију у скупштини и да изнесе формалне предлоге о већим слободама. Така влада мора или пасти или растерати скупштину па наредити друге изборе. За народ би било велико зло да се тако учини. Притиском знамо шта се може учинити при изборима.¹¹³

Све је ово још један и сувише довољан доказ да треба наш устав мењати и да при мењању устава владу треба искључити из скупштине и дати јој дужност да врши налоге и одлуке скупштинске, па да не буде нека сила која ће се одупирати захтевима народним. Уједно да би се постигла права и истинска неодговорност и неприкосновеност владаочева, скупштина сама треба да поставља министре, па да владоцу нико не може замерити што ове и оне људе узима за министре. Који оће добро нашем народу, он из оваких прилика не може доћи до другог закључка.

Опозиција у скупштини радећи овако, она је израз дугог притискивања и патња народних. Она и не може другојаче радити, јер је она израз народа, а народ ће је за њен рад благосиљати.

Ослобођење, бр. 12, од 26. I 1875.

КАНДИДАТ ЗА СКУПШТИНАРА И МИНИСТАР.

1871 године кад се оно први пут по новом уставу¹¹⁴ бираше посланици састаше се неколико образованих људи, да израде заједнички програм за рад на скупштини, а имаћаху наду да ће неки од њих бити изабрани за народне посланике. Израдише програм и потписаше га. Међу потписатима одмах на другом месту стоји *Њојшисан својеручно*, тадашњи кандидат за скупштинара до скоро б. председник министарства – А. Чумић.¹¹⁵

Програм тај гласи од речи до речи овако:

ПРОГРАМ

На који се сагласисмо и на идућим скупштинама ваља нам радити да га и извршимо:

1. Општинску аутономију и самоуправу.
2. Окружну аутономију и самоуправу.
3. Потпуну слободу штампе.
4. Слободу удруживања и радње.
5. Слободу јавних састанака.
6. Потпуну независност судску.
7. Реформе у целој управи државној у смислу народне самоуправе.
8. Окружне штедијонице за земљоделце и занатлије; варошке банке за трговину и индустрију. Ово замењује Управу фондова која ће се укинути.
9. Да се укину еснафи.
10. Неодобравање предлога о жељезници.
11. Одложити предлог о плати свештеника.
12. Установљавање земљоделских и занатлијских школа.
13. Реформа из основа свију наших школа.
14. Да се укине стајаћа војска и да се уреди систем народне војске.

15. Место садањих школа стајаће војске да се установе школе за образовање народне војске и њених старешина. Војничко образовање да се споји са грађанским. Сада постојећу војену школу – академију, преустројити за специјално образовање официра.

16. Да се укину жандари као излишни према усвојеној аутономији и самоуправи општинској (која ће се бринути о поретку).

17. Да се укине диспозициони (тајни) фонд. –

18. Тражити да народна скупштина има потпуну контролу над државним буџетом (а не само право одобравања). Народ има право прегледати како су и зашто су одобрене суме употребљене.

19. Да се суме буџетом одобрене могу употребити само на буџетом одобрене цели; ако би што претекло да се врати у народну касу.

20. Да се укине данашњи закон о адвокатима.

21. Предложити скупштини да тражи измену устава.

Ми се обвезујемо по овоме радити и све ово потпомагати.

2. Августа 1871 год.

у Београду.

(Долазе седам потписа.)¹¹⁶

Као што се види из самог програма, овде нису наређана теоријска начела једне партије, но су наређани најнужнији предлози за реформе у свима гранама народног живота. Разуме се да се радило по том програму дошло би се врло брзо и до једноставног начелног програма, а и практични предлози за реформе били би попуњени и доведени у сугласност са општим начелима програма и народним потребама. Што се на томе није радило ми сад нећемо да говоримо. Реч је о г. Чумићу.

Види се какве је предлоге спремао да брани г. Чумић као народни посланик, а што је заступао као министар?

1873 г. он је био одлучно за полицајску цензуру над штампом и за одржање жандармерије. Он је као члан владе *Мариновића* отпустио капетана Саву Грујића из државне службе „у интересу државне службе“, зато, што је Сава у *књижевности засиуио истио начело о нашој војеној организацији, које је г. Чумић мислио да засиуиа као скуишиинар*; он је гонио „Јавност“ и „Глас Јавности“, као и све оне јавне органе и независне људе (разуме се преко својих „законитих органа“) као непријатеље државног поретка и владаоца, који су заступали стално *сва она начела, која су изложена у програму иишо га је он ѡишисао*; он се напоследку труђаше свим силама да не уђе у скупштину г. Јеврем Марковић, који је такође потписао исти програм, и с којим је г. Чумић водио још нарочито засебне преговоре за осигурање свог избора на скупштину и за

остварење програма. (О овим засебним преговорима са г. Јевремом ми ћемо говорити у другој повољнијој прилици. За сада само напомињемо, да ти преговори бацају особито светлост на карактер и јаван рад г. Чумића и они могу најбоље протумачити зашто се г. Чумић онако очајно борио да г. Јеврем не дође у скупштину као посланик.)¹¹⁷

Даље нећемо да правимо упоређења. Како се г. Чумић владао као министар унутарњих дела у погледу на личну сигурност, општинску аутономију, слободу избора народ. посланика и т. д. то је до сада већ познато и доста критиковано. Какве је законе поднео – то се је видело – никакве. Тек програм од 1871 г. нек служи као огледало начела и карактера кандидата за скупштину и министра.

Ово још нека послужи и скупштини за управљање при засебном претресању избора јагодинског посланика кад се пред њу изнесе резултат истраге над јагодинском полицијом. А ми држимо, да је сада и сувише јасно, колико основа имају сва она подметања: „да је Јеврем лични непријатељ кнезу“ и одакле су потекла.¹¹⁸

Ослобођење, бр. 14, од 31. I 1875.

РАД¹¹⁹

Да ли је рад по себи непријатан? – У производњи рад је један а природа други фактор. Ми ћемо прво посматрати рад као производ људског организма. Које појаве у људском организму проузрокује рад (т. ј. покрети мишића и нерава)?

Од Адама Смита, „па до данашњег дана, политичка економија тврди да рад код човека изазива непријатан осећај, лењост на против одговара човеку.¹²⁰ Сходно томе економисти сматрају то као нешто сасвим природно да сви који избегавају рад извлаче природан закључак: крајњи циљ свакога је да живи од своје „ренте“ и свог „профила“, а не од свог рада. Врло је могуће да у време Адама Смита није било вредно труда да се постави научно питање; да ли рад у човеку изазива само осећај непријатности, или, да ли осим непријатног осећаја изазива и задовољство? Данас је то питање већ постављено и по одговору на то мења се читава теорија о раду.

Постоји економска теорија која тврди да непријатан осећај који рад изазива у човечијем телу зависи не од самог рада већ од непредвиђених, спољних околности, које су у данашњем друштву обично повезане са радом. Иста теорија такође тврди да све те непријатности могу бити условљене чим се створи *дрући друшћивени однос*. Ова теорија даље каже да је рад сам по себи пријатна органска функција и да ће у раднику увек изазвати пријатно осећање само онда чим све неповољне спољне околности, у којима се у данашње време рад налази, буду уклоњене.

Препуштамо сазнању читалаца да о томе суде да ли је закључак ове теорије, која тврди да нема ниједне врсте рада који не би био пријатан, исправан или не. До сада није створена таква економска основа која се према овој теорији може сматрати као права и разумна. Због тога такође не можемо знати да ли ће карактер сваког рада тако да се измени као што ова теорија претпоставља.

Према нашим данашњим сазнањима и према ступњу данашње науке о друштву није могуће математички доказати да је неки рад сам по себи непријатан. Али још мање се може тврдити да наука

доказује супротно. Ово питање спада у групу оних многобројних научних питања која данашња наука није у стању да да, не математички, већ и само приближни тачан одговор, којим се и ми, међутим, морамо задовољити. Али и овај приближно тачан одговор довољан нам је за праксу.

Према данашњем стању науке можемо толико много позитивног да кажемо, скоро код сваког рада [...] ¹²¹

Под којим ће условима рад бити пријатан? – Оно што смо баш сада напоменули о погрешном схватању економиста и о *непријатности* рада то потврђују природне науке, исто тако дневна искуства. Свако може на себи да испроба да је рад *увек пријатан* ако су испуњена само следећа три услова: 1. Раду не смеју стајати на путу *сувише велике препреке*, то значи да рад не сме да буде *сувише тежак*; 2. радник мора да ради са убеђењем да је то за *његову користи* и нико не сме да га *присиљава* на рад; 3. рад не сме да траје тако дуго све док мишићи не буду потпуно *изморени* и да тело при томе *трпи штету*. – Ако су ова три услова испуњена онда ће рад *увек бити пријатан*. Недостају ли ти услови – онда ће рад свакако проузроковати само *непријатност*. Ни за то није крив сам рад већ *непредвиђене споредне околности* (које са радом *нису неопходно повезане*) и недостатак ових трију *неопходних услова*.

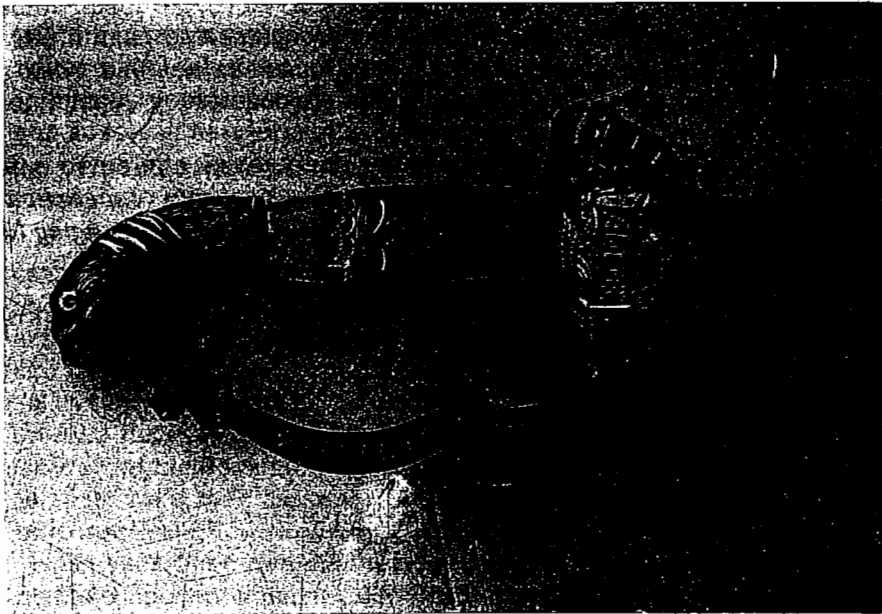
Према свему томе свакоме је јасно да се рад у томе уопште не разликује од осталих функција људског тела. Доказ за то је лако дати. Не само рад мишића, већ и свака друга функција (рад) организма, биће непријатни чим недостају три споменута услова. – Нико неће, на пример „тврдити да је уживање у добрим јелима или слушање пријатне музике, или ма каква гимнастичка вежба, као и шетња, плес и сл. *само по себи* непријатно. Обрнуто, ово занимање је врло пријатно. Па ипак могу бити непријатни чим недостају та три услова. Плесанье је пријатно, али ако је плес пренапоран, ако дуго траје, или ако се не плеше из властите побуде, већ присилно, или ако сенеки други пријатан рад извршава *присилно*, онда је сваки рад непријатан. Ако једна и те како лепа опера, један концерт или позоришни комад *сувише дуго* траје онда ће то бити непријатно, јер управо *напреже* организам. Ако је једном желудац претоварен – онда ће то бити непријатно, јер управо *напреже* организам. Ако је једном желудац претоварен – онда је и најбоље јело одвратно. Из овога је лако увидети да рад подлеже истим законима као све друге телесне функције. Непријатан осећај при раду настаје баш тако као непријатност при јелу, плесу, слушању, итд. Разлика постоји у томе да се при обичном раду *сусреће* много непријатних спољних околности него при такозваним *задовољствима*. Врло ретко ће се догодити да неко више плеше, слуша или једе него што му је пријатно, или да је он на то присиљен.

Насупрот томе врло често се догађа, одвећ често, да човек више ради него што му је пријатно и да је он присиљен да ради и онда када нема вољу за то – јер га на то присиљава невоља, глад и хладноћа – ако не неко други. ¹²² (Па ми живимо у „уређеним околностима“!)

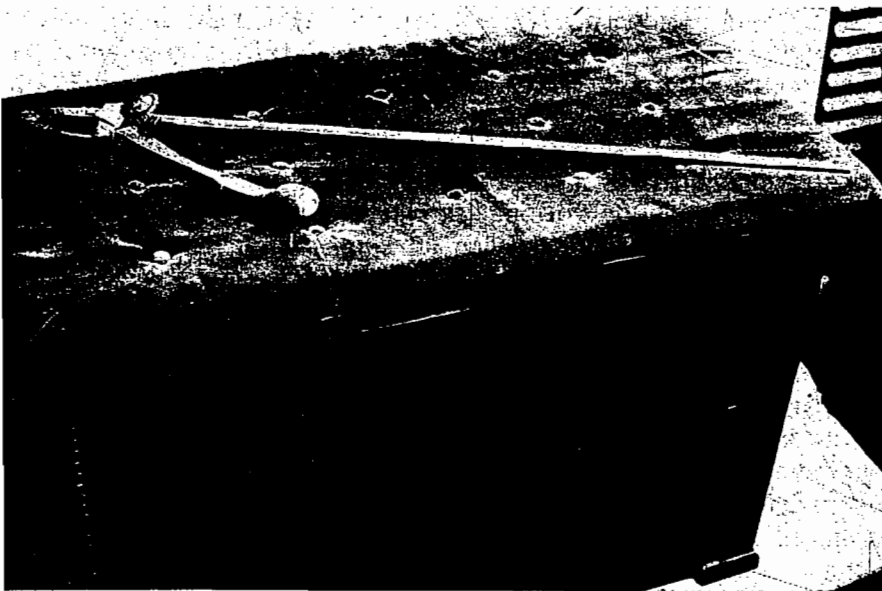
Због тога је у данашње време рад непријатан, али он то није већ сам по себи. *Сиворише само појребне, разумне услове, изравадан, разуман друшћивени поредак – лењосић ће несћашћи и рад ће посћашћи пријатан, као шћо је по природи!* ¹²³

S. M. ¹²⁴

Gleichheit, Wiener-Neustadt, бр. 39, од 25. IX 1875.



Рукохват мача. Овај мач је редовно имао на свим снимцима Јеврем Марковић. У више публикација идентификован је као „сабља Јеврема Марковића“, што је погрешно. Ради се о мачу М1837, које су могли имати само државни чиновници. Како је отац Светозара и Јеврема, Радоје Марковић био срески начелник, извесно је да је то његов мач који је син Јеврем очито са поносом носио.



Путни ковчег Светозара Марковића на којем је мач
(оба предмета су у власништву потомака).

II ПИСМА

СВЕТОЗАР МАРКОВИЋ
– ПЕРИ ТОДОРОВИЋУ

Крагујевац, Јануара 1875.

Перо Т.[одоровићу],

Против мене је већ од стране полиције подигнута тужба за први број „Ослобођења“. Ето шта значи „гадни Карађорђевизам“. То је претходно каљање човека кога оће физички да униште. То је убрзало моје решење да напустим лист и да оставим за неко време Србију, па да одем да се лечим где год на страни. Сад сам решио, да сутра или најдаље прекосутра потражим овде пасош¹²⁵ на основу *лекарске сведочбе*, (данас сам баш држао конзилијум од сва три овдашња лекара и они су ми баш препоручили, да што пре идем у Италију или Боку.) за три месеца за границу. Ако ме не пусте онда ћу сигурно бити затворен и онда – немам шта да мислим.

Св. Марковић.

Оригинал. ИАБ, ЗПО, к-1/5/18

СВЕТОЗАР МАРКОВИЋ – БРАТУ ЈЕВРЕМУ И ПАРТАЈСТВО У СРБИЈИ И Г. ЧУМИЋ.

20/1. [1875, Крагујевац]

Јефреме,

Ја не знам како сам то рђаво известио и тебе у Крушевцу и снајку у Београду, те ви мислите да ја могу да „чекам“. Ја сам чини ми се довољно јасно казао да морам што пре да идем одавде – управо чим добијем пасош. Само у случају да пасош неби добио овде мислио сам да идем у Београд и да га тамо тражим. Ја сам пасош добио још у среду, данас је дакле седми дан и ја треба што пре да одлазим.¹²⁶ Узрок је томе не само моја слабост, већ главно, да ме неби овако слабог стрпали у затвор. Против мене је већ код полиције дигнута тужба за два дела: „припрема за издајничко предузеће“ и „сејање мрзости против кнеза“¹²⁷ – свако до пет год. затвора. Већ сам дао одговор полицији. Сад чим би ме спровели суду, био би затворен, јер се налазим у *џоврају*¹²⁸ за штампарске преступе, па се новчано јемство не прима. Него влада види се воле да се ја торњам на време из Србије но да ме суде, зато су ми издали пасош на три месеца и ја хитам док се нису предомислили. У Београд нарочито нећу, јер је тамо гњиздо интрига, нарочито што су против мене све власничке партије, па ме у неком случају могли још и задржати од пута. Идем дакле одма преко Смедерева у Базјаш, па онда у Беч, а одатле где ме лекари упуте, но ја мислим у Боку.¹²⁹ Ми се дакле нећемо видети до повратка мог, и то ме је врло жао, али надам се да ни то неће тако дуго трајати.

Имам само ово да ти кажем на оно твоје дугачко писмо, где си ми пребацивао, да ја нисам хтео да примим твој предлог да живимо у Јагодини и радимо у Јагодини, него сам „на једно уво примио а на друго пропустио“. Ја сам са свим решио да стално живим у Јагодини и да радимо у парном млину, али сам држао, да ти ове године тек ако средиш твоје послове са дугама¹³⁰ и једва ако до јесени дођеш до новаца да можеш започети какву озбиљну радњу. Према томе држао да се ја за неко време могу и чим другим обвезати. Међу тим

мени су Таса Банковић и Д. Николић предлагали да ја и Димитрије¹³¹ ортачки узмемо на откуп, по врло повољним условима, штампарију Стефановића и дружине, која сад има сјајне приходе. (То је било чим сам овде дошао).¹³² Ја сам Таси одговорио, да ћу да живим у Јагодини и да радим с тобом. Можеш се од Тасе известити кад дођеш у Београд.

Паја нам је послао копију Чумићевог програма и ја сам га спремио за штампу са малим уводом и неким примедбама.¹³³ Али ово друго треба да се штампа у „Застави“. Прочитај и поправи шта имаш, па опреми из Београда, пошто оно прво буде штампано у „Ослобођењу“. Разуме се, то ће бити пошто ја већ будем преко.¹³⁴

Остај здраво и поздрави снајку најсрданије кад дођеш у Београд. Ја ћу писати редовно. Твој

Светозар.

Разуме се треба ориџинал програма да пошљеш овамо – Паји Вуковићу; а иначе треба се споразумети о моменту кад то треба пустити на јавност.¹³⁵

Ево за „Заставу“

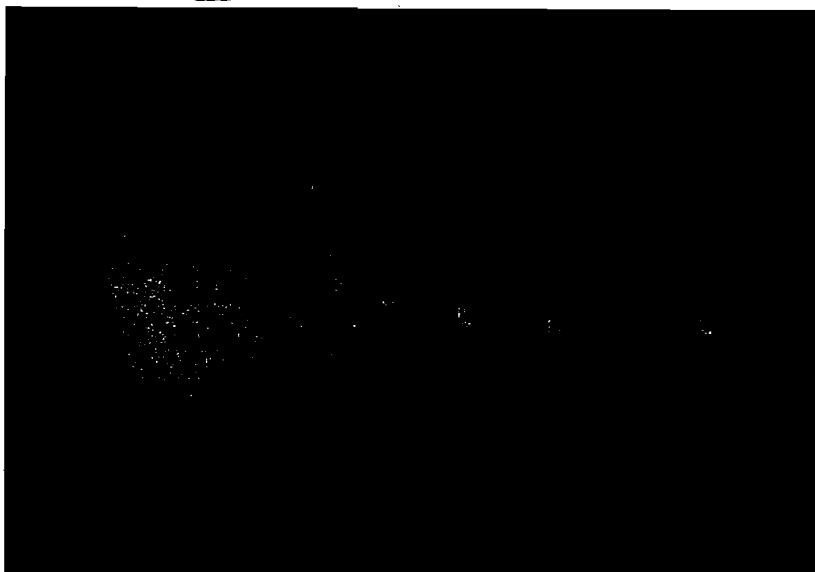
Партајство у Србији и г. Чумић.¹³⁶

„Ослобођење“ је донело програм г. Чумића бив. кандидата за скупштину од 1871 г. Уз то је донело једну нејасну белешку о приватним преговорима г. Чумића са г. Ј. Марковићем о програму и њиховом раду. Ја сам у стању да вам саопштим те интересантне преговоре, који бацају особиту светлост на партајство у Србији, а особито на шефа данашњег кабинета.¹³⁷

Кад је познати програм био потписан¹³⁸ г. Чумић говораше на само Јефрему у главном ово: Овај програм не може се остварити на скупштину, али ми ћемо га изнети прве године и тиме ћемо се популарисати; а друге године – „Вучићевски, талир мање порезе па да терамо *овај џаг* из Србије (по овим гадом разумевао је г. Чумић династију Обреновића и владу намесничку) па да доведемо Петра Кара-Ђорђевића“.¹³⁹ То је суштина предлога г. Чумићевог.

Сад је нужно једно објашњење.

Г. Чумић је у то време био гоњен од тадашње владе као „Кара-Ђорђевац“, заједно са својим пријатељима г.г. Ђоком Павловићем и Алексом Спасићем¹⁴⁰ који су сви на разне начине били



Илка и Јефрем, снаха и брат Светозара Марковића

истиснути из државне службе. По својим свезама у вишим круговима, у грађанству, па и међу сељачким светом г. Чумић је заиста оправдавао то подозрење. У вишим круговима г. Чумић је припадао тако званој „кајмакамској“ партији, која се још идентификовала са партијом Карађорђејевском. У грађанству као и у сељачком народу њега су сматрале као свог човека сви они, који су у нашим партајским борбама обележени као „Вучићевци“ и „Кара-Ђорђејевци“; то се нарочито зна у крајевима где су те борбе биле најкрвавије: у Смедереву, Јасеници смедеревској и крагујевачкој, Грузи, Шапцу и др. (Ту је и данас иста партија најјача и сматра г. Чумића као свога вођу).

Г. Јефрем Марковић био је познат као чист од сваке династијашке партије; они људи који су г. Чумића сматрали за свог вођу сматрали су г. Јефрема као свог крвног непријатеља; а по својим начелима он је био најближи млађој радикалној партији, која се управо још небеше консолидавала и ступила на јавност са својим практичним програмом.

И опет је г. Чумић покушао да задобије г. Јефрема, а с њим разуме се и све његове начелне пријатеље за свој превратни план! У исто време кад је сам лично водио преговоре и правио програм, пријатељи г. Чумића – Ђока Павловић и А. Спасић такође су звали Јефрема на састанке и водили као солидарни са г. Чумићем преговоре о рестаурацији Кара-Ђорђевића. Марковић је саопштио све те предлоге и преговоре својим пријатељима и договарао се с њима да ли да прекине са свим те одношаје и преговоре, или да види још даље, шта жели партија г. Чумића са својим превратом. Решење је било брзо учињено. У „Панчевцу“ изиђе познати нападај на г. Чумића, *да он није представник никаквих начела, но је проси кандидат за министарску столицу, и. ј. бори се за власи* (у чланку: „Последњи избори у Србији“, који је чланак отштампан у брошурицама и растурен по Србији).¹⁴¹ Млађа радикална партија, којој је припадао г. Марковић сматрала је све оне предлоге у програму за истинску народну потребу, а не само као сретство за агитацију и преврат. Она је на против сматрала преврат за Србију као политично самоубијство, јер би се тиме само дала прилика странцима да се умешају у српске унутарње ствари, па шта више и да с војском повраћају поредак. Место преврата она је радила енергично да се организује као јака партија; да унутарњом акцијом извојује самоуправу у срезу и округу и да путем законодавне и уставодавне скупштине, извојује *народни суверенитет* и таку народну врховну управу, која би била и вољна и кадра *да поштини династичне интересе народним интересима*, недирајући монархичну форму владе,¹⁴² *јер би то сигурно повукло мешање странаца.*

Г. Чумић није могао да мисли да у Србији има одиста групе људи и партије, која не ради за себе да се дочепа власти, па је сигурно мислио да може млађе ватрене и енергичне људе употребити као своју авангарду. Ако ствар пође добро – он ће пожњети плодове; ако ли буде рђаво, њиме ће се запушити провале. Но он је брзо увидео да се преварио и његови одношаји постали су врло брзо са свим дипломатски према свима потписатима на програму,¹⁴³ а нарочито према г. Марковићу, јер је знао да овај има са собом најјачу партију и напреднијој интелигенцији и у народу.

Две године доцније спољни утицаји подигоше г. Чумића у министарство, а и радикална партија доби свој програм у „Јавности“. Од тог доба познати су одношаји г. Чумића према истој партији и сувише. Он ју је гонио као „социјалисте“, „републиканце“, „револуционере“, а испод руке растуривао је гласове, да су то „Ристићевци“, па чак и „Кара-ђорђевици“. Чумић окривљује неког да је Карађорђевац!

Како г. Чумић пушта те гласове испод руке да саопштимо један факт. Кад су позатварани у Шапцу Ј. Милинковић, Д. Ценић и други, позвао је једном г. Чумић уредника „Рада“ П. Тодоровића и питао: мисли ли он да је Светозар Марковић (који је тада био затвореник у Пожаревцу) поштен човек? и кад му је овај одговорио да мисли, онда му је г. Чумић испричао како се њему пре неког времена *горко жалио* Јова Милинковић (Алавантић) да Светозар Марковић ради за Кара-Ђорђевића, а да су његова социјалистичка начела само маска. То је вели дознао поуздано од Митке Ценића. Као што рекох и Алавантић и Митке *били су њада већ у зајвору због карађорђевске завере* и г. министар унутар. дела не наређује кривичну истрагу против Светозара, но га буцаклијски оговара код његових пријатеља. Ваља знати још и то, да се у то време у велико проносило, да на челу шабачке завере стоји г. Чумић, и да је то Бели-Марковић његов непријатељ то јавно у савету рекао.

Немојте мислити по овоме да је г. Чумић неки династијаш – Карађорђевац. Не он је човек без икаквих предрасуда. Њему је било главно власт. Кад је мислио да до ње не може доћи без преврата – он је комбиновао преврат. Сад кад је дошао на владу он употребљава *сва срејсцива* да се одржи. Кад падне он ће опет гледати како ће се најпре дочепати власти.¹⁴⁴

Ово вам може још најбоље објаснити зашто Г. Чумић гони све најнапредније људе (некадањи радикалац). Он у њима види не само своје начелне противнике, но, што је за њега много страшније, *људе који знају његове њајне њланове и радове*. То и јесте главни узрок што се он онако очајно борио да Јефрем Марковић не дође у скупштину.

Ето ја тако држим у главном. То би требало исправити и удесити, јер ја то радим на брзу руку, па онда пратити Милетићу,¹⁴⁵ да само он зна од кога је, па да се штампа.

Него ствар се највише тиче твоје коже, зато ти и решавај у последњој инстанцији. Само ориџинал програма пошљи Паји на сваки начин.¹⁴⁶

Оригинал. ИАБ, ЗПО, К-1/5-17



Кућа свештеника Милоја Барјактаровића у Крагујевцу у којој су се окупљали марковићевци

СВЕТОЗАР МАРКОВИЋ – „ПЕРИ И ДРУГОВИМА“

[Беч, фебруара 1875.]

Ослобођење не треба да преспијане¹⁴⁷ до мог повратка. Гледајте да вас парнице не угуше. Макар само да се годину дана држимо.

Јован Скерлић, *Светозар Марковић, његов животи, рад и идеје*, Београд, 1922, стр. 105-106.

III
ДОКУМЕНТИ

[МОЛБА СЕСТАРА НИНКОВИЋ
МИНИСТАРСТВУ ПРОСВЕТЕ И ЦРКВЕНИХ
ДЕЛА ЗА ОТВАРАЊЕ ЖЕНСКЕ ШКОЛЕ
У КРАГУЈЕВЦУ]

Господину Министру просвете и црквених дела!

Решиле смо се, да отворимо приватну женску школу у Крагујевцу,¹⁴⁸ и зато Вам под 1, 2, 3, 4, 5, 6, 7 шаљемо нужне документе, и молимо за дозволу, коју сте нам већ усмено обећали.

Из плана, видећете г. Министар, да ми доиста мислимо да отворимо школу, која потребује доста моралних и материјалних средстава. Ми се са одушевљењем лаћамо овог предузећа, и са највећом енергијом радићемо на његовом остварењу, као што смо са енергијом подносиле тегобе и подсмевања,¹⁴⁹ којима су нас претусретали, кад смо пошле да се спремамо за овај рад.

Господин Министар је са зебњом саслушао да смо ми у *Цириху* свршиле педагошки курс. Но ми молимо најучтивije г. Министра, да нам дозволи, те да нас по *нашем* раду може оценити, какве смо ми.

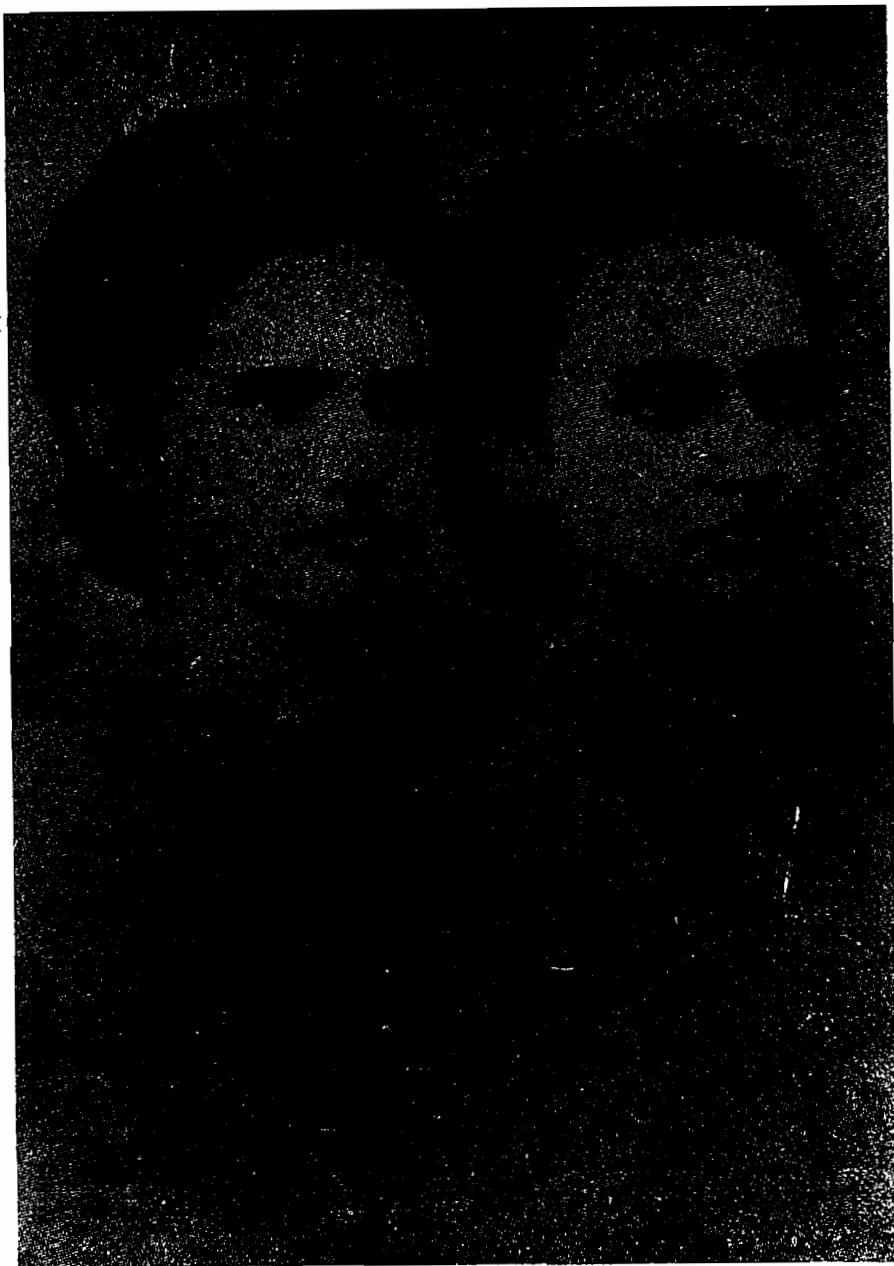
Задржавши се у *Свилајнцу*, шаљемо Вам ову молбу одавде, и почем мислимо још мало да путујемо, то Вас најучтивije молимо, да нам одговор испратите у Крагујевац преко г. Марка П. Марковића трговца.

С' особитим поштовањем

Свилајнац
13. Септембра
1874.

*Милица Нинковићева,
Ана Нинковићева.*

Оригинал. АС, МПС, ф. I, пр. 65, 1875.



Сестре Нинковић, рад Уроша Предића (Војвођански музеј, Нови Сад)

П Л А Н ЖЕНСКЕ ШКОЛЕ У КРАГУЈЕВЦУ.

Курс ове школе траје 4 године. За ове четири године предаваће се следећи предмети, који свака ученица мора изучавати:

Српски језик	правилан говор и писање, књижевност.
Историја света	
Историја Југословена	
Јестаственица	Ботаника Зоологија Минералологија
Физика	
Хемија	
Физиологија и Хигијена	
Математика	Рачуница, алгебра закључно са геометрија закључно са тригонометријом.
Земљопис	политички физички математички
Немачки језик	
Гимнастика	
Цртање	
Радови	

Француски, енглески и руски језик, и свирање на гласовиру оставља се на вољу ученицама и њиховим родитељима; да ли да изучавају или не.

У којим ће се годинама одржавати ови предмети, и по колико часова употребити на сваки од њих – показује следећи распоред:

I година

Српски језик - - - - -	4	часа	недељно
Математика - - - - -	4	"	"
Земљопис Србије - - -	2	"	"
Немачки језик - - - - -	4	"	"
Геометрија - - - - -	4	"	"
Гимнастика - - - - -	3	"	"
Женски рад - - - - -	12	"	"

II година

Српски језик - - - - -	4	часа	недељно
Немачки језик - - - - -	4	"	"
Математика - - - - -	6	"	"
Јестаственица - - - - -	3	"	"
Земљопис Европе - - -	2	"	"
Цртање - - - - -	2	"	"
Гимнастика - - - - -	3	"	"
Женски рад - - - - -	6	"	"

III година

Историја српске књижевности - -	2	часа	недељно
Историја Југословена -	4	"	"
Физика - - - - -	4	"	"
Општи земљопис - - - -	2	"	"
Немачки језик - - - - -	4	"	"
Цртање - - - - -	2	"	"
Гимнастика - - - - -	3	"	"
Женски рад - - - - -	6	"	"

IV година

Историја света - - - - -	5	часова	нед.
Физички и математички земљопис - - - - -	2	"	"
Физијологија и Хигијена	2	"	"
Хемија са Технологијом	4	"	"
Јестаственица (минерологија и геологија)	2	"	"
Немачки језик - - - - -	4	"	"
Цртање - - - - -	2	"	"
Гимнастика - - - - -	3	"	"
Женски рад - - - - -	6	"	"

Почем ће се ове јесени отворити само први разред, то се сада може јавити да ће се ученице примати у самом заводу да живе. Ако се потреба покаже, а будуће јавиће се г. Министру просвете, сва уређења, која ће се развитком саме школе установити, за сада ће радна снага бити сами оснивачи школе:

Свилајнац
13. Септембра
1874.

Милица Нинковићева
и
Анка Нинковићева.

Препис, АС, МПС, ф. I, пр. 65, 1875.

[ОДОБРЕЊЕ МИНИСТРА ПРОСВЕТЕ
И ЦРКВЕНИХ ДЕЛА
СЕСТРАМА НИНКОВИЋ ДА МОГУ
У КРАГУЈЕВЦУ ОТВОРИТИ
ЖЕНСКУ ШКОЛУ]

Г-ђице Нинковића, молиле су министра просвете и цркв. дела, да им дозволи да отворе приватну женску школу у Крагујевцу.

Пошто су проситељке испуниле главне услове, који су прописани правилима за приватне школе, од 31. јула о.г. № 3832., министар просвете и црквених дела

Решива,

да проситељке могу отворити у Крагујевцу приватну женску школу, али под условом: да науку хришћанску почну предавати још у првоне разреду. У исто време Министарство просвете желело би да се у рад предмета учења уврсти и певање.

С њ¹⁵¹

Начелству округа Крагујевачког
№ – 6915

22. новембра, 1874. Београд

%.
/.

1, 2, 3, 4, 5, 6, 7.

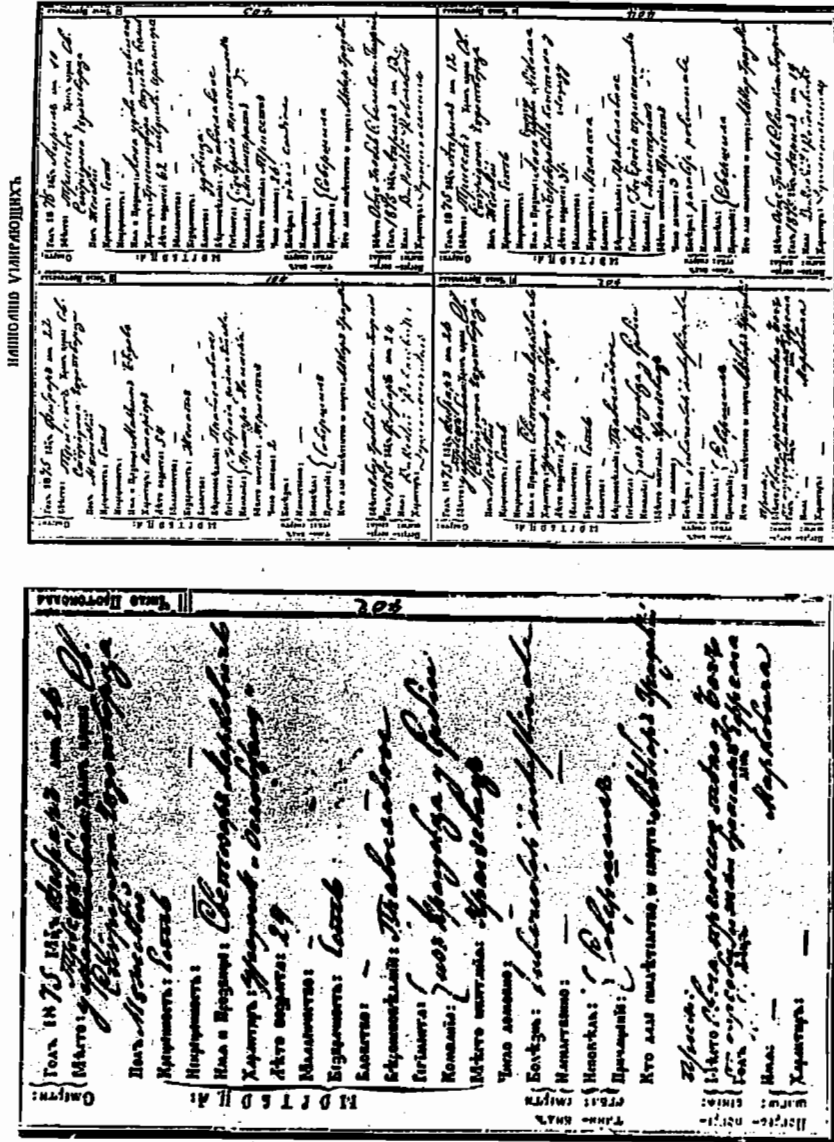
Ек. 26/11. 874. г.

Решење, које се овде под % прилаже, начелство ће предати г-ђицама Милице Нинковића и Ани Нинковића у Крагујевцу, заједно документима под 1, 2, 3, 4, 5, 6, и 7.

Концепт. АС, МПС, ф. I, пр. 65, 1875.



Оља Ивањицки, Дрвени барјак у Крагујевцу 1876 (скица за платно које се налази у Историјском музеју Србије)¹⁵²



Страница 102. из *Књиге умрлих Српске православне црквене општинe у Трсту*, са подацима о смрти Светозара Марковића, под редним бројем 402, 26. II 1875. године

[ЈЕВРЕМ МАРКОВИЋ – БОГОЉУБУ ТОПОНАРСКОМ]

Belgrad 10/3 [1875]

Bevollmächtigt Sie Folgendes auszuführen: Den Leichnam Svetozar [s] unserer Religion gemäß einsegnen hernach expediren den Leichnam allsogleich gewöhnlicher Kiste nach Wien per Adresse = Michael Spiridonovic Mediciner im allgemeinen Krankenhause Wien = Von gesendeten 200 fl und was sich noch sonst bei Svetozar findet gebrauchen Sie wie folgt: fünfzig fl für Einsegnung und Requiem, zahlen die Kosten des Spitals sammt expedierung des Leichnames bis Wien. Bitte auch ihre Kosten in Betracht zu nehmen und mich von [allen!] allem telegraphisch benachrichtigen. Effekten Svetozar [s] an mich hierher senden, vertreten Sie mein [e] Stelle, ihre Freundschaft mir unvergeßlich.

Jefrem Markovic¹⁵³

Београд, 10/3 [1875]

Овлашћујем Вас да учините следеће: опојте Светозарево мртво тело по нашим верским прописима, потом га одмах у обичном сандуку пошаљите у Беч на адресу: Михаило Спиридоновић, медицинар у Општој болници у Бечу. Послатих 200 форинти, и оно што се још буде нашло код Светозара, употребите овако: педесет форинти за упокојну молитву и опело, и платите болничке трошкове као и слање покојниковог тела у Беч. Молим Вас да обрачунате и своје трошкове и да ме о свему телеграфски обавестите. Светозарева ствари пошаљите ми овамо, заступајте ме, Ваше пријатељство нећу заборавити.

Јефрем Марковић

Оригинал [и превод]. *L'archivio di stato di Trieste, Polizia, 1882, busta – 78, dossier 471/1875.*

[ЗАХТЕВ МИЛАНА М. БОГИЋЕВИЋА,
МИНИСТРА ИНОСТРАНИХ ДЕЛА СРБИЈЕ,
ПОСЛАНИКУ АУСТРО-УГАРСКЕ
У БЕОГРАДУ, БЕЊАМИНУ КАЛАЈУ,
ДА СЕ ЗАУЗМЕ ОКО ПРЕУЗИМАЊА
(ЗАПЛЕНЕ) ПАПИРА ПОК. СВЕТОЗОРА
МАРКОВИЋА, УМРЛОГ У ТРСТУ]

Belgrade, le 27. Fevrier/11 Mars 1875. Confidentielle.

Monsieur l'Agent

Nous apprenons que Svetozar Markovitch l'un de ces hommes qui travaillent au renversement de l'état de choses actuel en Serbie et dont nous n'avons pas encore pu pénétrer les agissements, vient de mourir à Trieste.

Selon toute probabilité Svetozar Markovitch avait en vue dan son dernier voyage la réalisation de plans révolutionnaires et a dû entretenir une correspondance avec ses amis politiques de Serbie. Il serait de plus grand intérêt pour le Gouvernement de Son Altesse de posséder quelques renseignements positifs sur les manoeuvres de ces personnes et comme nous supposons que les papiers de Svetozar Markovitch doivent renfermer sur ce sujet des données suffisantes je prends la liberté, Monsieur l'Agent, d'en appeler a votre bienveillante intervention afin que les papiers recueillis au domicile de Svetozar Markovitch après sa mort soient transmis au Gouvernement de Son Altesse si toutefois aucun empêchement légal n'y mettait obstacle.

Agréez, Monsieur l'Agent, l'expression de ma considération la plus distinguée.

M. M. Boghitchevitch

Дневник Бењамина Калаја, приредио Андрија Раденић, Београд – Нови Сад, 1976, стр. 809, белешке 457.

[ЗАХТЕВ МИЛАНА М. БОГИЋЕВИЋА,
МИНИСТРА ИНОСТРАНИХ ДЕЛА СРБИЈЕ,
ПОСЛАНИКУ АУСТРО-УГАРСКЕ
У БЕОГРАДУ, БЕЊАМИНУ КАЛАЈУ,
ДА СЕ ЗАУЗМЕ ОКО ПРЕУЗИМАЊА
(ЗАПЛЕНЕ) ПАПИРА ПОК. СВЕТОЗОРА
МАРКОВИЋА, УМРЛОГ У ТРСТУ]

Београд, 27 фебруар/11 март 1875. Поверљиво.

Господине Аџеније,

Сазнајемо да је Светозар Марковић, један од људи који раде на томе да преврну садашње стање ствари у Србији и у чије сумњиве работе нисмо још могли да проникнемо, управо умро у Трсту.

Највероватније је да је Светозар Марковић имао у виду приликом свог последњег путовања остварење револуционарних планова и да је одржавао преписку са својим политичким пријатељима у Србији. Било би од највећег интереса за Владу Његовог Височанства да дође у посед неких позитивних информација о мутним радњама тих лица, а како претпостављамо да папери Светозара Марковића садрже по том питању довољно података, узимамо слободу, Господине Аџенте, да апелујем на ваше благонаклоно заузимање како би хартије сакупљене у кући Светозара Марковића после његове смрти биле предате Влади Његовог Височанства, ако то не претставља никакву законску препреку.

Примите, Господине Аџенте, израз мог посебног уважавања.

М. М. Богићевић

Дневник Бењамина Калаја, приредио Андрија Раденић, Београд – Нови Сад, 1976, стр. 809, белешка 457.

[БЕЊАМИН КАЛАЈ – ГРОФУ АНДРАШИЈУ]

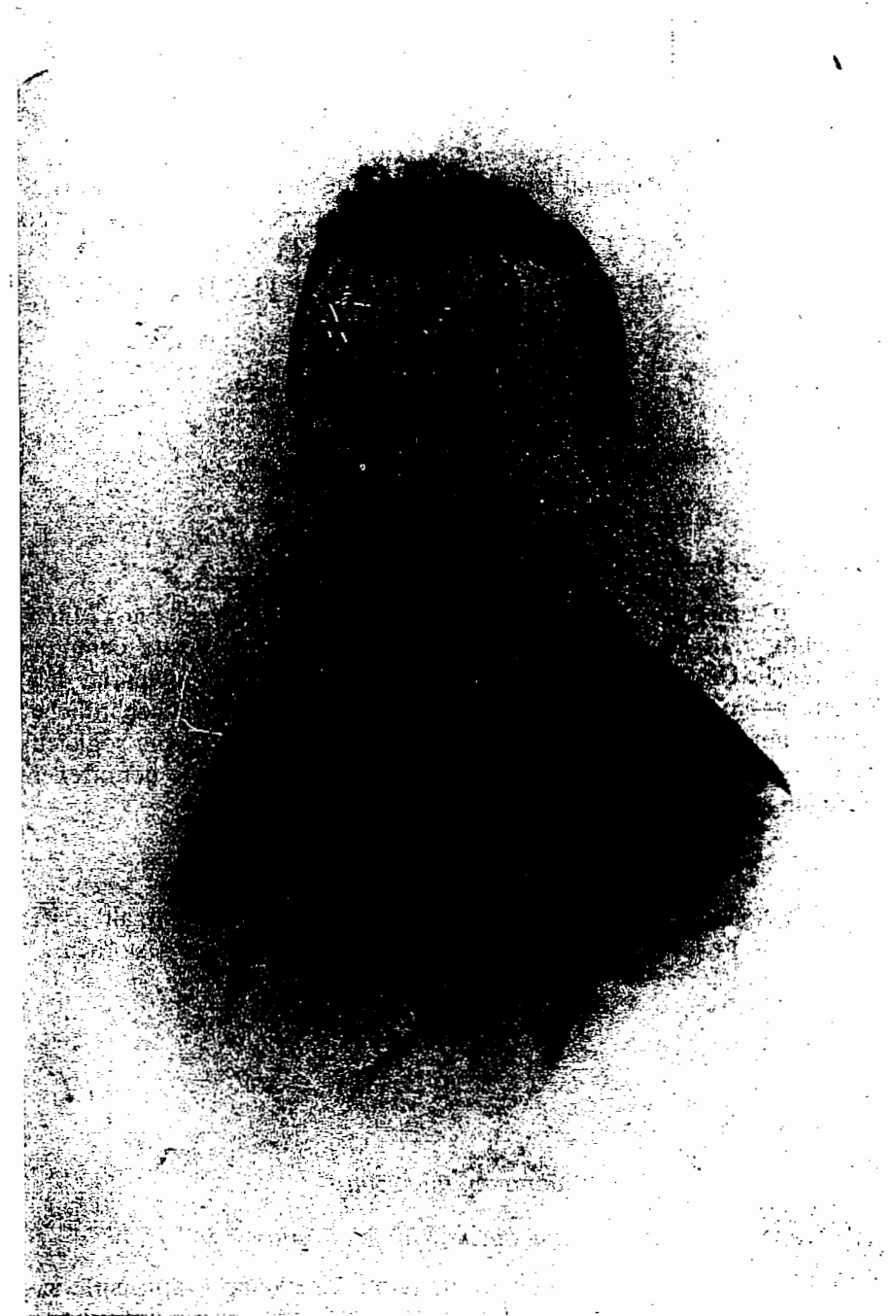
[Београд, 11. III 1875. године.]

Српски министар иностраних дела замолио ме је, да Вашој Екселенцији упутим ову молбу:

Српски поданик Светозар Марковић, кога терети сумња због завере против кнеза Милана, умро је наводно у болници у Трсту, Српска влада наслућује да су се код њега налазили компромитујући документи о завереницима, те моли Вашу Екселенцију за љубазност да наредите, да ти документи не доспу у стране руке, него да полициске власти узапте и да их званично доставе кнежевској влади.

[Бењамин Калај

Др Коста Н. Милутиновић, *Последње поштовање Светозара Марковића, Република*, 10. IX 1946.



Један снимак Светозара Марковића "из зрелог доба"
(када је умро 26. II, тј. 10. III, 1875. године био је у 29. години живота).

[МИНИСТАР УНУТРАШЊИХ ДЕЛА
АУСТРО-УГАРСКЕ – УПРАВИ ПОЛИЦИЈЕ
У ТРСТУ]

№ 471

Res

Chiffretelegramm

Minister des Inneren an Polizeidirektion in Triest

Serb. Unterthan Svetozar Marcovitsch Conspirirens gegen Fürst Milan verdächtig, soll im Triestiner Spital gestorben und im Besitz compromittierender Dokumente gewesen sein. Serbische Regierung wünscht, daß dieselben nicht in fremde Hände gerathen sondern in behördliche Verwahrung genommen und an sie ausgeliefert werden. Ersuche sogleich geeignete Erhebung und telegraphische Anzeige des Erfolgs getroffener Verfügung.

12/3/75

[На левој маргини:] Markovitsch war Redakteur, 29 Jahre alt, u. ist am 10. d. M. im hiesigen Civilspitale an Unterleibstuberkulose gestorben.

№ 471

Res

Шифрован телеграм

Министар унутрашњих дела Управе полиције у Трсту

Јављено нам је да је српски поданик Светозар Марковић, за којег се сумња да је у завери против кнеза Милана, умро у тршћанској болници и да је поседовао компромитујућа документа. Српска

влада жели да она не падну у туђе руке него да их власти преузму и испоруче њој. Тражим да се сместа спроведе одговарајућа истрага и да се телеграфски јави о успеху мера које су предузете.

12/3/75

[На левој маргини:] Марковић је био [новински] уредник, стар 29 година, и 10. овог месеца је у овдашњој Грађанској болници умро од туберкулозе доњег трбуха.¹⁵⁴

[ШИФРОВАНИ ТЕЛЕГРАМ
ПОЛИЦИЈЕ ИЗ ТРСТА – МИНИСТАРСТВУ
УНУТРАШЊИХ ДЕЛА АУСТРО-УГАРСКЕ]

Chiffretelegramm an Minister des Inneren

Wien

Marcowitsch hier am 10^{ten} gestorben. Im Nachlaß keine Schriften. Notizenbuch confinirt. Wurd mit Bericht vorgelegt.

Triest. 12 Maerz 875.

[Потпис нечитак]

Шифровани телеграм Министру унутрашњих дела

Беч

Марковић овде умро 10. [овог месеца]. У оставштини нема никаквих списа. Бележница конфискована. Биће послата заједно с' извештајем.

Трст. 12. марта 875.

[Потпис нечитак]

[УПРАВА ПОЛИЦИЈЕ ИЗ ТРСТА –
МИНИСТРУ УНУТРАШЊИХ ДЕЛА
АУСТРО-УГАРСКЕ]

№ 471

Ris

*An S. E. Minister des
Inneren in
Wien*

Triest, 12. März 1875.

Nach Empfang des Chiffretelegramms über den serbischen Unterthan Svetozar Marcovitsch wurde sogleich erhoben, daß derselbe den 4. d. Mts schon krank hier angelangt und im Hôtel de Ville abgestiegen ist. Von dort wurde er am 7. in das hiesige Civilspital überbracht, wo er am 10. an Tuberkulose starb.

Der hiesige slawonische Priester Bogoljub Toponarsky, welcher ihm die letzten Tröstungen der Religion reichte, wurde nach seinem Ableben vom hiesigen Bezirksgerichte ermächtigt, die Habseligkeiten des Verstorbenen für dessen Angehörige in Verwahrung zu nehmen, und zu diesem entsandte ich den Polizeikommissär Kudin, um nach gewünschten Dokumenten nachzuforschen.

Kudin meldet, daß der Priester – anscheinend ganz unbefangen – sich äußerte, er glaube nicht, daß in dem Nachlaße sich Schriften befanden, übrigens in Gegenwart des Kommissärs, das ganze Gepäck nach Papieren durchsuchte, ohne daß sich solche vorfanden.

Ein Notizbuch mit Aufzeichnungen, deren Wichtigkeit nicht beurtheilt werden kann, übergab er anstandslos dem Kommissär, und ich habe die Ehre, dasselbe anliegend zur weiteren hohen Verfügung vorzulegen. [3] Soviel ich bis jetzt erfahren konnte, hat Markowitsch außer dem erwähnten Priester hier mit Niemanden in Verkehr gestanden, ich werde übrigens noch Erforschungen anstellen, ob Markowitsch im Besitze von Schriften gesehen worden ist, und das Resultats ehrfurchtsvoll berichten.

[Potpis nečitak]

[УПРАВА ПОЛИЦИЈЕ ИЗ ТРСТА
– МИНИСТРУ УНУТРАШЊИХ ДЕЛА
АУСТРО-УГАРСКЕ]

№ 471
Ris

Његовој екселенцији
Министру унутрашњих дела
У Бечу

Трст, 12. марта 1875.

По пријему шифрованог телеграма о српском поданику Светозару Марковићу одмах је утврђено да је он 4. овог месеца већ болестан приспео овде и одсео у Hôtel de Ville. Отуда је 7. [марта] пренет у овдашњу Грађанску болницу, где је 10. марта умро од туберкулозе.

Овдашњег словенског свештеника Богољуба Топонарског, који му је пружио последњу верску утеху, после његове смрти је овдашњи окружни суд овластио да узме на чување покојникове ствари, да би их предао рођацима, и овом [свештенику] сам послао полицијског комесара Кудина да потражи жељена документа.

Кудин јавља да је свештеник – како изгледа, сасвим отворено – изјавио како не верује да се у оставштини налазе неки списи, па је, уосталом у комесаровом присуству, све ствари претражио да нађе хартије, али ових није било.¹⁵⁵

Један нотес са белешкама, чију важност не могу проценити, он је без противљења предао комесару, и част ми је да у прилогу пошаљем тај нотес на даље располагање. Колико сам до сада могао сазнати, Марковић осим с поменутиим свештеником овде ни са ким није долазио у додир;¹⁵⁶ ја ћу, уосталом, спровести даља истраживања да ли је Марковић виђен у поседу неких списа, и понизно ћу извести о резултату.

[Потпис нечитак]

[МИНИСТАР УНУТРАШЊИХ ДЕЛА
АУСТРО-УГАРСКЕ, БАРОН ЛАСЕР –
МИНИСТРУ СПОЉНИХ ПОСЛОВА
ГРОФУ АНДРАШИЈУ]

[Беч, 13. марта 1875]

Позивајући се на жељу кнежевске српске владе, коју ми је ваша Екселенција кратким путем саопштила, ради добијања конкретних обавештења о наводној смрти српског поданика Светозара Марковића болници у Трсту и ради службеног преузимања списка који су се налазили у његовом власништву, част ми је Вашој Екселенцији ставити на располагање, у вези са послатим телеграмом управника полиције из Трста, приложени извештај истога, заједно са нотесом нађеним у заоставштини преминулог Светозара Марковића.¹⁵⁷

Др Коста Милутиновић, *Последње путовање Светозара Марковића, Република*, 10. IX 1946.

Београд 10/3
 Kopija pisma Jevrema Markovića Jakonu Bogoljubu Toponarskom,
 10. mart 1875. godine

Handwritten text in Cyrillic script, likely a copy of a letter or telegram.

Копија писма Јеврема Марковића ђакону Богољубу Топонарском,
10. март 1875. године

[МИНИСТАР СПОЉНИХ ПОСЛОВА
АУСТРО-УГАСКЕ ГРОФ АНДРАШИ –
ПОСЛАНИКУ У БЕОГРАДУ
БЕЊАМИНУ КАЛАЈУ]

[... 13. III 1875]

Према телеграму управника полиције из Трста, Светозар Марковић је тамо умро 10. марта. У његовој заоставштини никаквих списа. Нотес је узатђен и биће достављен.

[Нешто касније; исти – истом:]

[...] код Марковића Светозара нису [се] нашли никакви компромитујући списи, нити писма [...] Марковић [је] у Трсту општио једино са парохом Топонарским [...] Марковићев леж је експедован медицинару Михаилу Спиридоновићу у Беч, у коју је сврху брат преминулог послао 200 форината.

Др Коста Н. Милутиновић, *Последње иућовање Светозара Марковића, Република*, 10. IX 1946.

[УЈЕДИЊЕНА ТРШЋАНСКА ПРЕДУЗЕЋА
ЗА ПОГРЕБЕ – МАГИСТРАТУ ГРАДА]

[...] Magistrato

Li sottoscritti chiedono a nome del Sig. Jefrem Markovic il permesso di trasportare all'estero il cadavere del defunto.

Svetozar Markovic decesso in Trieste nel Civico Ospedale addi 10 Marzo alle ore 4 [...].

Il cadavere verrà trasportato al mezzo della ferrata e sarà scortato da Giovanni Vitturelli sino a Vienna per essere consegnato al Sig. Michele Spiridonovic all'Ospedale generale in Vienna per l'invio ulteriore al luogo di destinazione a Belgrado in Serbia.

Trieste 13 marzo 1875

Per l' Unite Imprese Triestine di [...] Funebri.

Giov. Vitturelli

[...] Magistratu

Доле потписани моле у име Г. Јеврема Марковића за дозволу да пренесу у иностранство леш покојног Светозара Марковића преминулог у Трсту у Градској болници дана 10. марта у 4 часа [...].

Леш ће бити пренесен железницом а пратиће га Ђовани Витурели до Беча где ће бити предат г. Михаилу Спиридоновићу у Општој болници у Бечу ради даљег упућивања на место одредишта у Београд у Србији

У Трсту, 13. марта 1875.

у име Уједињених тршћанских предузећа за погребне [...]

Giov. Vitturelli

[ОДОБРЕЊЕ ЗА ПРЕНОС ТЕЛА СВЕТОЗОРА
МАРКОВИЋА ИЗ ТРСТА У БЕЧ]

Die Leiche befindet sich in einem wohlverschlossenen doppelten Sarge, der auf Grund gehöriger Untersuchung den Gesetzen gemäß gefunden wird.

Dies beehrt man sich Einem löbl. _____ zur gefälligen Kenntnib mit dem Beifügen zu bringen, daß bei dem Aufenhalte der Leiche in Wien und bei ihrer Übergabe von den Händen Vitturelli's in die des dortselbst wohnenden Michael Spiridonovic, um nach Belgrad in Serbien überführt zu werden, wol ein anderer Leichenpaß von Seite Eines löbl. _____ nöthig sein wird.

ADr Lanzy

13/3 875

[.....]

Sulla concessione del libero trasporto del cadavere di Svetozar Markovic a Vienna

Ai sensi delle vigenti norme si partecipa [...] a questo Eccelso Dicastero che in data odierna venne rilasciato a richiesta delle Unite Imprese Triestine di Solennità Funebri analogo passaporto mortuario per il trasporto del cadavere di Svetozar Markovic, defunto addi lo [...] per tisi polmonare in questo civico ospedale, a Vienna, donde verra poi trasportato a Belgrado in Serbia.

Giovanni Vitturelli é la persona che accompagna il detto cadavere sino a Vienna.

Furono applicate regolarmente le prescrizioni di legge sanitaria che vennero pure riscontrate a norma delle vigenti prescrizioni.

An den löblichen Magistrat der K. K. Reichshaupt-und Residenzstadt.

Wien

Note!

Auf Grund der h. Ministerialverordnung vom 4. mai 1874 wurde heute dem hiesigen vereinigten Leichen-transportvereine ein Leichenpaß zur Beförderung nach Wien für den hier im Civilspitale am 10.1. Mts. an Lungen-sucht verstorbenen Svetozar Markovic, zu Händen des betreffenden Begleiters, ausgefolgt.

[ОДОБРЕЊЕ ЗА ПРЕНОС ТЕЛА СВЕТОЗОРА МАРКОВИЋА ИЗ ТРСТА У БЕЧ]

Леш се налази у добро затвореном двоструком ковчегу, за који је на основу одговарајућег проверавања нађено да одговара законским прописима.

Част нам је да ово доставимо цеђењом _____ ради милостивог узимања на знање, уз додаток да ће приликом боравка леша у Бечу и приликом његовог предавања из руку Витурелија у руке тамошњег житеља Михаила Спиридоновића, да би био транспортован за Београд у Србији, свакако бити потребно да цеђењом _____ изда нову дозволу за пренос леша.

ADr Lanzy

[.....]

о допуштању слободног преноса леша Светозара Марковића у Беч

Сагласно са важећим прописима обавештава се овај Цеђењени уред да је на данашњи дан издат на захтев Уједињених Тршћанских Предузећа за Погребне Свечаности одговарајући пасош-дозвола за превоз леша Светозара Марковића, преминулог дана 10[...] због туберкулозе плућа у овој градској болници, у Беч, одакле ће касније бити превезен у Београд у Србији.

Ђовани Витурели је особа која прати поменути леш до Беча.

Уредно су примењени прописи санитарног закона који су усаглашени и са важећим законима.

Славном магистрату главног и престоног града

Беча

Напомена!

На основу узвишене министарске уредбе од 4. маја 1874, данас је овдашњем Удружењу за транспорт лешева, на руке одговарајућег партиоца, издато одобрење за пренос у Беч леша Светозара Марковића, који је овде у Грађанској болници 10. овог месеца умро од туберкулозе.

13/3 875

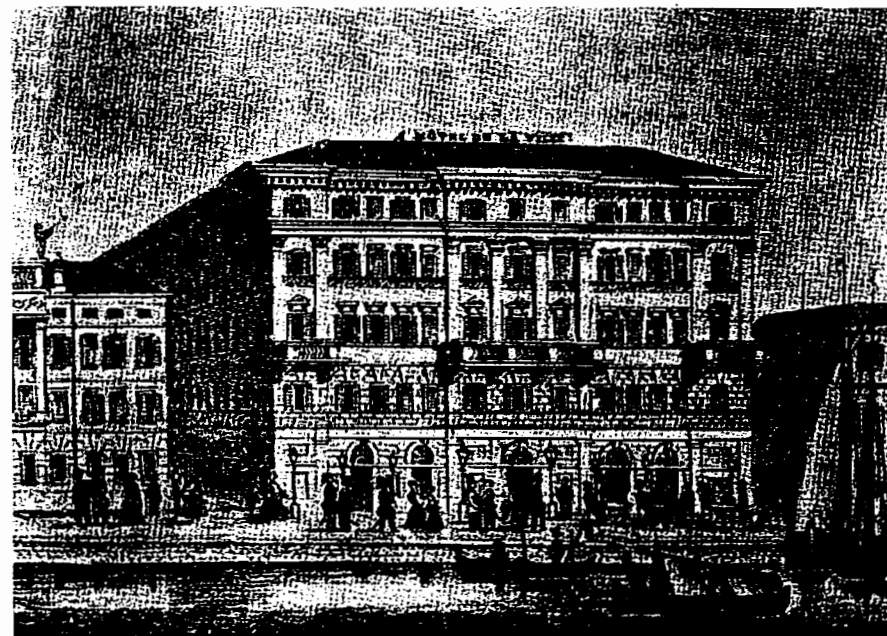
Traspassati. Nei distretti interni ed esterni della città. — Al 9 marzo. Antonia moglie di Domenico Zenaro, trafficante, di 56 anni, da enfisema polmonale — Regina moglie di Vitale Landi, professore, di 32 anni, da tisi polmonale — Carlo Mosor, agente, di 55 anni, da tisi dorsale — Maria vedova Capitan, privata, di 60 anni, da scirro. Più 6 bambini da 1 a 7 anni.

Al 10 marzo. Caterina moglie di Vincenzo Muttinelli, impiegato postale, di 39 anni, da processo periperale — Giovan. Ostani, facchino, di 63 anni, da pneumonite — Luigia moglie di Ernesto Iacchia, senale, di 23 anni, da vizio cardiaco — Margherita ved. di Michele Paolillo, privata, di 49 anni, da tisi polmonale — Antonio Mrenich, facchino, di 70 anni, da apoplezia — Bartolo Bonifazio, facchino, di 35 anni, da tisi polmonale — Giuseppe di Pietro Ciederle, privata, di 26 anni, da peritonite — Davide Herz, privato di 70 anni, da gastro enterite — Orsola moglie di Giacomo Mucich, villico, di 69 anni, da marasma.

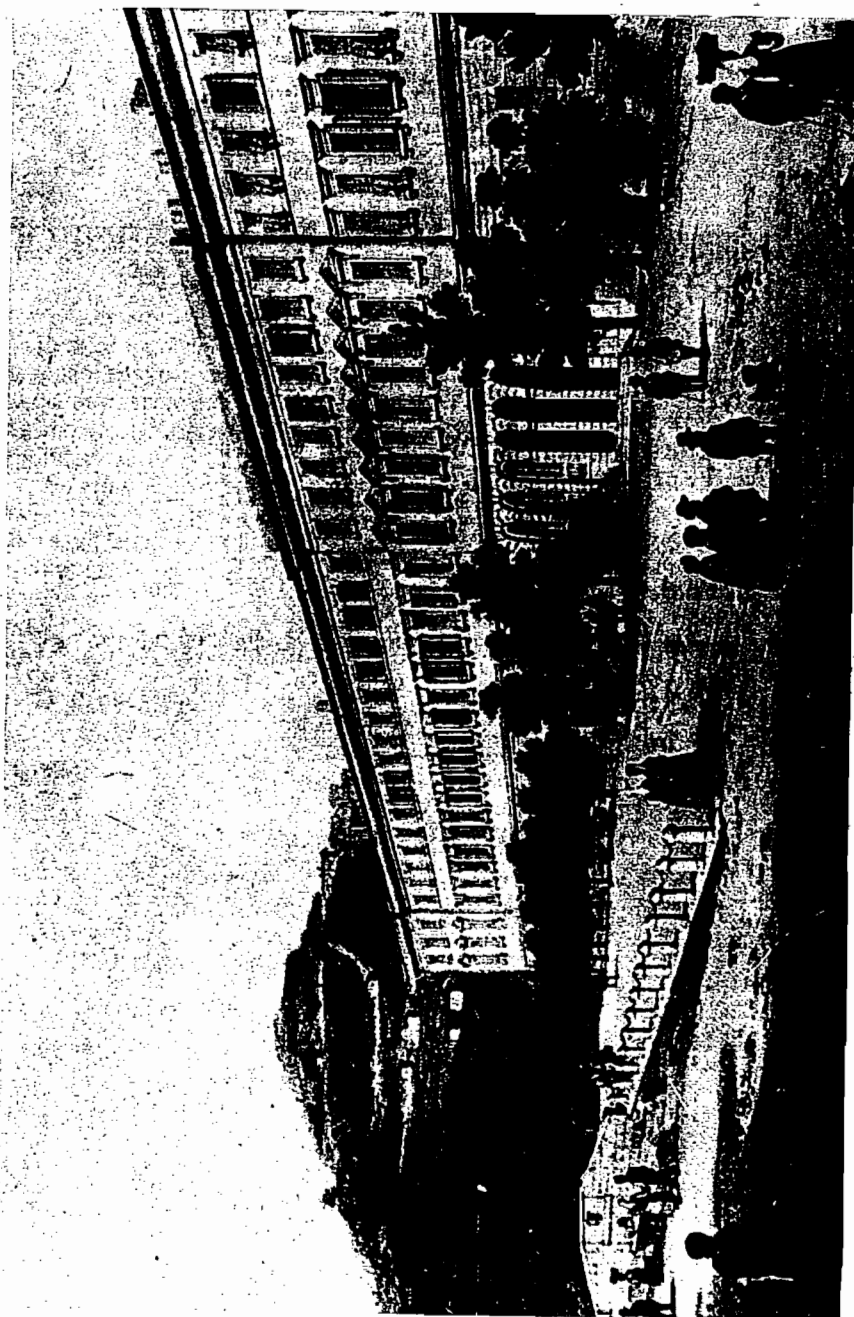
Nello spedale civico, cioè nosocomio, maternità, orfanotrofio e manicomio. Al 9 marzo. Giuseppe Stabon, calzolaio, di 22 anni, per ferita — Giov. Kus, manuale, da edema polmonale.

Al 10 marzo. Svetozar Markovich, redattore, di 29 anni, da tubercolosi intestinale — Giuseppe Perissan, calzolaio, di 63 anni, da vizio cardiaco — Francesca Frangiaco, casalinga, di 99 anni, da marasma — Stefano Balent, sarto, di 63 anni, da nefrite albuminosa — Edoardo Officio, segretario dell'Ass. tr. di ginnastica di 41 anni, da vizio cardiaco — Maria Motka, conciaiuola, di 77 anni, da marasma — Giacomo Pokorny, sarto, di 37 anni, da paralisi progressiva — Eidenzio Roverato, vaicagliere, di 63 anni, da mielite — Maria Paban, scrova, di 24 anni, da tisi polmonale.

Тршћански лист *Il Cittadino*, бр. 63, од 14. III 1875. године,
о смрти Светозара Марковића
(Умрли... "10-март. Светозар Марковић, уредник, 29 година. од туберкулозе").



Hôtel de la Ville у који се сместио Светозар Марковић по доласку у Трст 22. II (4. III) 1875. године.



Osredale Civico de Trieste, у којој је провео последње дане и умро Светозар Марковић, 23. II (7. III) - 26. II (10. III) 1875. године

[УПРАВА ПОЛИЦИЈЕ У ТРСТУ
– МИНИСТРУ УНУТРАШЊИХ ДЕЛА
АУСТРО-УГАРСКЕ]

ad №471

Ris

An S. E. Minister des Inneren in Wien

Triest 17/3 75.

Im Nachhange zu meinem gehorsamsten Bericht vom 12. 1. Mts. Z. 471 Ris beehre ich mich E. E. zu berichten, daß den gepflogenen Erhebungen zufolge der im hesigen Civilspitale am 10. 1. Mts. verstorbene serbische Unterthan Swetozar Marcovitsch keine Briefe oder andere compromittierende Dokumente hinterlassen hat.

Derselbe langte wie bereits gemeldet am 4. 1. Mts. von Wien in Triest an und wolte seiner Gesundheit wegen nach Dalmatien in ein milderes Klima sich begeben. Sein Zustand erlaubte ihm aber die weitere Reise nicht und da er dem Hotel Besitzer angab in Triest gar keine Bekannten zu haben so wurde ihm der Rath ertheilt welchen er [2] auch befolgte sich an die hiesige serbische Kirchengemeinde zu wenden. Es wurde [nečitko] in Folge eigenes Ansuchens des Marcovitsch der Priester Toponarsky beordert das Nöthige für den Kranken zu besorgen und vom Toponarsky welcher erst bei dieser Gelegenheit die Bekantschaft des Marcovich machte dessen Transsportirung in das Spital besorgt. Als der obbenannte Geistliche den unvermeidlichen Tod des Marcovitsch von den Ärzten erfuhr telegraphirte er dem Bruder Jeffrem Marcovitsch welcher in Belgrad ein Mitglied der Skupschтина sein soll, das Befinden und nachträglich den erfolgten Tod des Svetozar Marcovitsch. Über telegrafische Anordnung des Bruders verfügte der Priester Toponarsky daß die Leiche des Verschiedenen nach Wien an Mediciner Michael Spiridonovic im allgemeinen Krankenhaus expediert werde, was auch bereits geschehen ist. Zur [3] Bestreitung der Auslagen wurden vom Bruder des Verstorbenen 200 fl eingesendet.

Die vom Verstorbenen hinterlassenen Kleider und Effekten wurden somit vom Priester Toponarsky in Verwahrung genommen.

Insoweit ich constatiren konnte, hat er Verstorbene hier mit niemandem als mit dem wiederfalls erwähnten Toponarsky Verkehr gehabt.

[Потпис нечитак]

[УПРАВА ПОЛИЦИЈЕ У ТРСТУ –
МИНИСТРУ УНУТРАШЊИХ ДЕЛА
АУСТРО-УГАРСКЕ]

ad № 471

Ris

Његовој екселенцији, Министру унутрашњих дела у Бечу

Трст, 17. марта 1875.

У наставку мог понизног извештаја од 12. овог месеца бр. 471 Рис част ми је да Вашу екселенцију известим да према спроведеној истрази српски поданик Светозар Марковић, који је 10. овог месеца умро у овдашњој Грађанској болници, није за собом оставио никаква писма нити друга компромитујућа документа.

Он је, као што је већ јављено, 4. овог месеца приспео у Трст из Беча и хтео је због свог здравља да се упуту у Далмацију, у блажу климу. Али његово здравствено стање му није дозволило даље путовање, и пошто је власнику хотела изјавио да у Трсту нема никог познатог, саветовано му је, што је он и прихватио, да се обрати овдашњој српској црквеној општини. По сопственом Марковићевом захтеву, свештенику Топонарском дат је налог да учини све што је потребно за болесника, па се Топонарски, који је тек овом приликом упознао Марковића, побринуо за то да се он пренесе у болницу. Кад је горе поменути свештеник сазнао од лекара да је Марковићева смрт неизбежна, телеграфисао је његовом брату Јефрему Марковићу, за кога се тврди да је члан Скупштине у Београду, о Марковићевом стању, а накнадно и о његовој смрти. По братовљевом телеграфском упутству, свештеник Топонарски је дао налог да се покојничково тело транспортује у Беч медицинару Михаилу Спиридоновићу у Општој болници у Бечу, што је већ и учињено. Ради подмирења трошкова покојников брат је послао 200 форинти.

Одећу и ствари које су остале иза покојника узео је на чување свештеник Топонарски.

Колико сам могао да утврдим, покојник овде није долазио у додир ни са ким осим са више пута поменути Топонарским.

[Потпис нечитак]

[МИНИСТАРСТВО СПОЉНИХ ПОСЛОВА
АУСТРО-УГАРСКЕ – ПОСЛАНИКУ У
БЕОГРАДУ, БЕЊАМИНУ КАЛАЈУ]

*Präsidial-Section des
Ministeriums des Aussern*

203

Dep. II

Wien 17. März 1875.

Wohlgeborener Herr!

Laut eingelangter Mittheilung des k. k. Ministers des Innern wurden unter den zurückgelassenen Effekten des Svetozar Markovitch keine Schriften sondern nur das beigelegene Notizbuch gefunden, welches Ihnen mit Bezug auf das Telegramm von 13. 1. M. zur weiteren Veranglassung übermittelt wird.

Für den Minister
Sectionsschef
Hofmann.
/Ad Res. Nr. 40/

ПРЕДСЕДНИШТВО [ВЛАДЕ]

– Одељење Министарства спољних послова
203

Дер. II

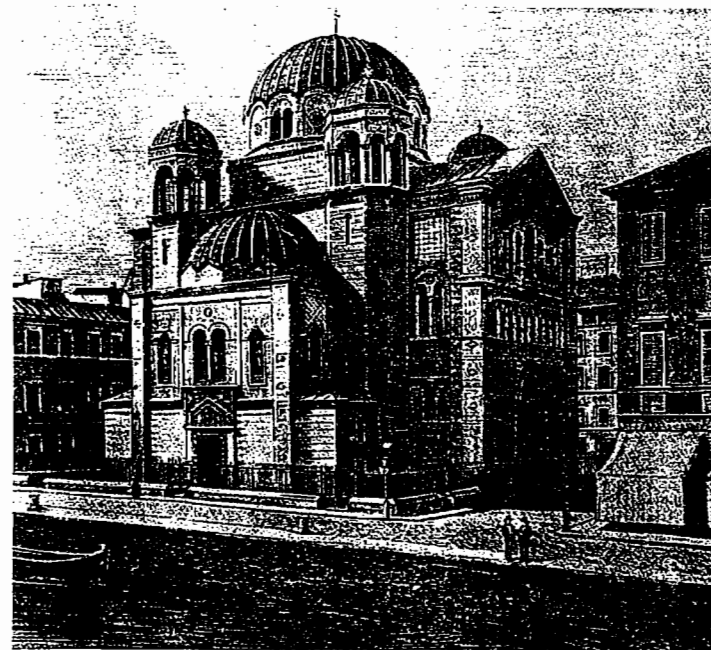
Беч 17. Март 1875.

Племенији Госјодине!

Према приспелом саопштењу Царско-краљевског Министарства унутрашњих послова у заоставштини Светозара Марковића нису се нашли никакви његови списи, већ само приложена бележница коју Вам, као што смо Вас обавестили телеграмом од 13. 1. М., достављамо на даљу употребу.

За министра
шеф Одељења
Хофман

Дневник Бењамина Калаја, приредио Андрија Раденић, Београд – Нови Сад, 1976, стр. 809-810



Храм св. Спиридона Чудотворца у Трсту у којем је одржано опело Светозару Марковићу, 28. II (12. III) 1875.



Храм св. Ђорђа на српском православном гробљу у Трсту, где је стајао ковчег са телом Марковића после опела, од 28. II (12. III) па до одвожења у Беч, 11/23. III 1875.

[ТЕЛЕГРАМ НА ЧЕЛНИКА
СМЕДЕРЕВСКОГ ОКРУГА
– МИНИСТРУ УНУТРАШЊИХ ДЕЛА]

Г. Министру Унутрашњих Дела

Београд

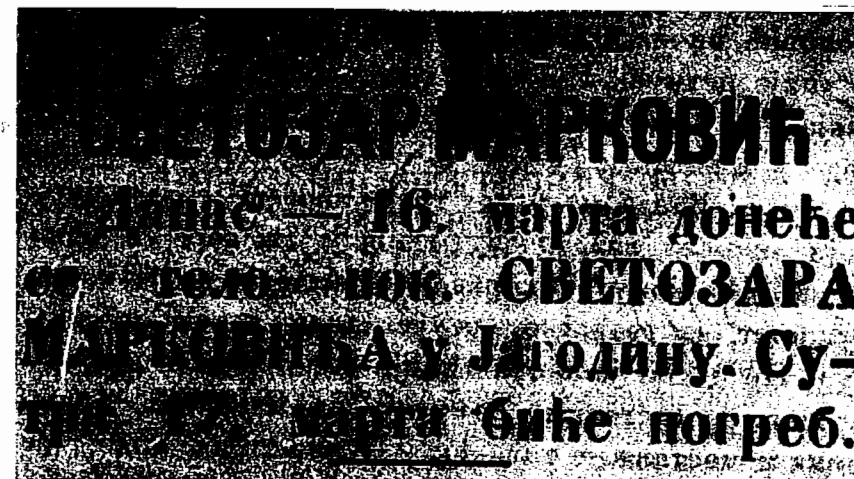
Парастос Светозару Марковићу у цркви Паланачкој држали су о своме трошку: *Мика Крстић* трговац, Илија Јањић без занимања и *Живојин Величковић практикант* средње канцеларије. Они су позвали и певачку дружину Паланачку „Шумадија“ те је ова на парастосу била и певала у цркви бесплатно. Како је то било на младенце, ради празника и ради причешћа, десило се и грађана прилично у цркви али се ови ограђују од тога, да су учествовали у овоме. Ову своју ограду од тога шаље грађанство новинама „Ослобођење“ да ју штампа, који је управ дописник о овоме у ослобођењу незна се позитивно, али се држи да је допис посло горе поменути Илија безпосличар а незна се ни је ли и кој јошт на њему подписан. Ово ће се бар моћи сазнати у Крагујевцу из дописа дотичног.¹⁵⁸

Начелник окружни
К. Белимарковић

Примио: Добро П. Радивојевић

Смедерево
19. март 1875. године

Оригинал. АС, МУД, п, XXXI, 29/1875.



Обавештење у броју 33. броју *Ослобођења*, од 16. марта 1875. године, да ће тело Светозара Марковића стићи у Јагодину 16-ог месеца, а да ће се сахрана обавити 17. Међутим, због околности у вези са његовим преносом и односом власти, сахрана је обављена исти дан по приспећу, 16. III 1875. године.



Душан Николић, Светозар Марковић, бронза, 1975; биста је постављена у дворишту библиотеке "Светозар Марковић" у Зајечару.

[МИНИСТАР УНУТРАШЊИХ ДЕЛА –
НАЧЕЛНИКУ СМЕДЕРЕВСКОГ ОКРУГА]

Начелнику окр. Смедеревског.

Пошто ми је достављено да Живојин Величког практикант среза Јасеничког не води бригу о својој дужности, већ се у неке демонстрације упушта и чини извесне парастосе, – ја сам решио да се он као такав одпусти из државне службе.

И Зато препоручујем начелништву да нареди да се Велички с места од дужности разреши и плата да му се до дана разрешења рачуна, па за тим да начелништво јави овамо кад је од дужности разрешен.

22. Марта 875.

Београд, 22. марта 1875.

Оригинал. АС, МУД, п, XXXI, 29/1875.

[РЕШЕЊЕ СУДА ВАРОШИ БЕОГРАДА
О ЗАБРАНИ 10. БРОЈА
ЧАСОПИСА РАД]

Управа вар. Београда [...] је, како у књижевном листу „Рад“ који издаје г. Петар Тодоровић оvd. на страни 150 бр. 10. при крају започетог говора о смрти Светозара Марковића стоји овај телеграм: „друг наш Светозар Марковић умро је у Трсту. Народна ствар изгубила је у њему једног од најбољих бораца, но она није пропала“.¹⁵⁹ После овога телеграма наставља уредник или неко други, ово: „не, она није пропала, она не може пропасти, кад се у Србији једном већ пробудила свест о гнусности садашњег стања, Светозар Марковић не издржа муке, на које га осуди раздражена експлоата[то]рска влада. Али путем, који је покренуо, поћиће други, продужиће његово дело и извести га...!“

Са овом речју „гнусно“ најневерније и нацрње представља се све наше државно уређење, а то је према § 103. Кр. зак. казним.

Овакав говор има вид и неког дражења на опште постојеће стање наше, а то је такође казним.

Даље каже, да је Светозара осудила раздражена експлоата[то]рска влада. Зар у Србији влада осуђује кривце?

По уставу правду изричу судови. И Светозара су судови судили па и осудили.

То је опорачавање наших државних уређења.

Таквим тврђењем тим се наређењима важност побија, и према њима неповерење подиже, а то је такође према § 103. Кр. зак. казним.

Са оном речју осветиће га такође се раздражава свет, што опет не сме бити.

Са ових разлога а према чл. 21 Зак. о печатњи Управа је овај број „Рада“ због именованих речи узаптила, па сада преноси ово Суду, заједно са бројем и моли га, да о томе донесе своје решење. Дело је у покушају.

Судски разлози

У 10. броју на страни 150 књиж. Листу „Рад“ који је издан од уредника и властника Петра Тодоровића, стоји извештај оваквог садржаја: „Друг наш Светозар Марковић умро је у Трсту. Народна ствар изгубила је у њему једног од најбољих бораца, но она није пропала.“

„Не она није пропала, она не може пропасти кад се у Србији једном већ пробудила свест о гнусности садашњег доба. Светозар Марковић о коме смо недавно нашим читаоцима говорили, не издржа муке на које га осуди раздражена експлоата[то]рска влада. Али путем, којим је он прокрчио, поћи ће други; продужиће његово велико дело и осветиће га.“

Изрази ови казниме су садржине по § 103 кр. зак. па с’тога а на основу чл. 21 Зак. о печатњи Суд в.[ароши] Београда.

Решава

Да запт Управе вар. Београда стављен на 10 бр. листа „Рада“ остане у важности.

Од Суда вар. Београда 18 Марта 1875 г. № 4582.

За секретара
писар

Председ. Суда

Оригинал, ИАБ, УВБ, № 4582, 18. III 1875. Инв. бр. 1658, пр. предм. 307/1875.

[РЕШЕЊЕ СУДА ВАРОШИ БЕОГРАДА О ЗАБРАНИ 11. БРОЈА ЧАСОПИСА РАД]

Управа в. Београда актом својим од 13. Марта т. г. № 5589 доставила је ово варошком Суду, да је г. Петар Тодоровић уред. књижев. листа „Рада“ у 11. бр. истога листа дао на знање: да му је полиција 10 бр. узаптила, па даље продужује „*наш закон о шtamпи оставио је широка поља коме ће да се разиграва ћуд наших ситних и крупних полицајаца.*“¹⁶⁰

Но како је Управа узаптила 10 бр. „Рада“ само због казнима садржаја, а чиновници према уставу, закону и њиховој заклетви несмеју у вароши своје дужности разигравати ћуд своју, већ морају савесно и по закону своју дужност вршити, – то је поменути уредник тиме с’једне стране исмејавао наш закон о штампи и сваку ту важност побија а с’ друге стране клевета чиновника полицијског, који му је 10 бр. забранио, јер за њ. тврди, да он ту забрану није учинио што тако закон налаже и што је био савестан и убеђен у правилно вршење своје дужности но што је хтео с’тим да разигра ћуд своју.

Са ових је разлога а према § 103. и 104. кр. зак. и чл. 21. Зак. о штампи Управа и овај 11 број узаптила и Суду га послала на решење.

Дело је вели, у покушају, јер не само што није раздато било, но нису сви примерци ни одштампани били подпуно, већ неколико сасвим а унеколико само с’ једне стране.

Судске Побуде

Пошто је Суд расмотрио акта овога дела узео је у вид:

Да у 11. бр. листа „Рада“ који уређује г. Петар Тодоровић има у оним речима:

„Наш закон о штампи оставио је широко поље, по коме ће да се разиграва ћуд наших ситних и крупних полицајаца“.

„Поступање полиције спрам нас шкоди нам само са материјалне стране, али не моралне [по] беда [је] увек наша.“ – Таквих израза који сачињавају дела која се казне по § 104 кр. зак. па стога а на основу ч. 21 Зак. о печатњи /штампи/ Суд в. Београда

Решава

Да запт Управе вар. Београда стављени на 11 број листа „Рада“ остане у важности.

Из Суда вар. Београда 18. Марта 1875 г. У Београду № 4649.

Писар

Председ. – Суда

Оригинал. ИАБ, УВБ, № 5589, 18. III, Инв. бр. 1658, бр. предм. 308/1875.

[ТРОШКОВИ ПАРАСТОСА СВЕТОЗАРУ
МАРКОВИЋУ У НОВОМ САДУ]

Рачун

Саборне цркве Светог архангела Михаила¹⁶¹

За г. Алексу Станојевића из места.

На захтевање госп. истог при парастосу Светозару Марковићу бив. књижевнику

Сума динара 46,20

свеће 7,20
14,40
4,80
12,60

звона 7,20

сума 46,70

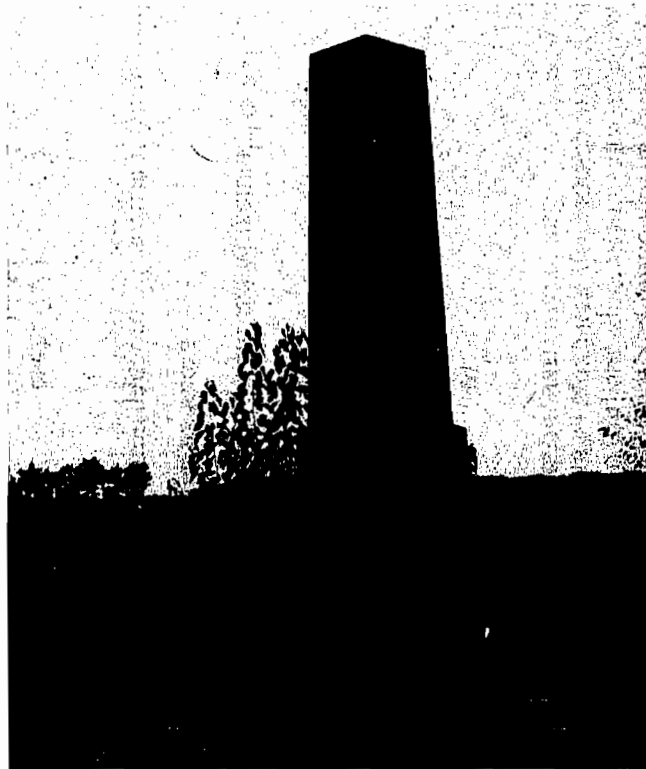
На 2 свештеника и 1 ђакона 7,20

Укупна сума: 53,40 динара

Оригинал. РО МС, 10.963



Надгробни споменик Светозару Марковићу на јагодинском гробљу, подигнут 1946. године



Надгробни споменик Јефрему и Светозару Марковићу на јагодинском гробљу, који је подигла Јефремова супруга Јелена а обновила "Социјална демократија.1910."

ПРИЛОЗИ

IV

[НАЈАВА ИЗЛАЖЕЊА ЛИСТА
ОСЛОБОЂЕЊЕ У МИЛЕТИЋЕВОЈ
ЗАСТАВИ]

У Крагујевцу излазиће од нове године под уредништвом *Све-
ишозара Марковића*, лист

„ОСЛОБОЂЕЊЕ“

са истим програмом и у истом правцу, као што је био у „Јав-
ности“ и у почетку у „Гласу Јавности“. На листу ће радити иста
дружина, која је радила и на речена два листа.¹⁶²

„Ослобођење“ излазиће три пута на недељу на целом табаку
у величини „Јавности“. Цена за Србију год. 120 гроша, за по год. 60
гр., за три месеца 30 гроша. За Аустро-Угарску: 12 фор. годишње.
Претплату у Крагујевцу прима г. Срета Анђелковић, у Београду
уредништво „Рада“, из осталих места нека се шиље уредништву
„Ослобођења“.

Застава, бр. 1, од 1. (13) I 1875.

[ЧАСОПИС РАД О ПОЧЕТКУ ИЗЛАЖЕЊА ЛИСТА ОСЛОБОЂЕЊЕ]

КРИТИКА И БИБЛИОГРАФИЈА.

Онај део публике, који се у последње време често тужио на невештину и неумешност наших независних листова, да покрену и разјасне најважнија питања која су на дневном реду, обрадоваће овај позив на претплату.¹⁶³

„ОСЛОБОЂЕЊЕ“

Излазиће од нове године овде у Крагујевцу. О садржини и правцу листа немамо шта друго да кажемо, но да ће продужити посао, који је започет у „Јавности“, а после многих неприлика прекинут у „Гласу Јавности“ под првим уредништвом. На листу ће радити иста дружина која је радила на истим новинама, док су оне заступале познати правац. Наш је досадањи рад познат, с тога и не износимо никакав особени програм.

„Ослобођење“ ће излазити три пута недељно, на целом табаку, по величини као „Јавност“. Цена је 120 гроша за годину, 60 гр. за по године и 30 гр. за 3 месеца; за Аустрију цена је 12 фор. годишње. Претплату у Крагујевцу прима г. Срета Анђелковић, у Београду уредништво „Рада“. Из осталих места у Србији нека се претплата шиље управо уредништву „Ослобођења“. Надамо се да ће сви начелни пријатељи „Ослобођења“ похитати, да се бројем претплатника осигура опстанак листа.

У Крагујевцу, 18 децем. 1874 г.

Одговорни уредник и власник „Ослобођења“
Свјетозар Марковић.

Ми препоручујемо најживље свима нашим пријатељима овај лист. Но као и да није нужна препорука с наше стране, јер само име уредника довољна је препорука и гаранција да ће лист бити вредан пажње свију независних људи.

Раг, бр. 1 од 1. I 1875.

ВИША ЖЕНСКА ШКОЛА У КРАГУЈЕВЦУ

На основу дозволе г. министра просвете отварамо овде у Крагујевцу приватну вишу женску школу. Предавања у њој биће подељена у четири разреда и свршиће се за четири године. А предаваће у школи све предмете само онакви предавачи, који су за свој предмет стручно спремни. Обавезни су предмети у школи у сва четири течаја:

Историја света.

Историја југословена.¹⁶⁴

Физика.

Хемија.

Математика (рачуница: четири вида рачунања, Алгебра за-кључно са постепеностима. Геометрија до Тригонометрије).

Јестественица (Зоологија, Ботаника, Минералологија.)

Физиологија и Хигијена.

Земљопис – физички, политички и математички.

Хришћанска наука.

Цртање, гимнастика и женски радови.

Као необавезни предмети учиће се: немачки, француски, руски и енглески језик и свирање на гласовиру.

У првом разреду, који ће се отворити 1 Септембра ове године предаваће се наука хришћанска, српски језик, земљопис Србије, рачуница, геометрија, гимнастика и женски рад.

Опстанак ове школе зависи од одзива публике. Од тога ће зависити оће ли се и други разреди отворити, и кад.

До првог Септембра примамо децу, да их спремамо за вишу женску школу, у колико нису спремна из основних школа. Ко од родитеља жели да нам своју децу повери сад одмах или од 1 Септембра, нек се ради услова обрати усмено или писмено потписатима, у кући г. Марка Марковића у палилули.

За родитеље ван Крагујевца јављамо да ћемо примати децу и на стан и рану (у „пансијон“), али тек од 1 Маја.

У Крагујевцу
1 Јануара 1875 год.

Милица и Анка Нинковићева.

Ослобођење, бр. 1, од 1. I 1875.

ЈАВНА КОРЕСПОДЕНЦИЈА.

Г. П. М. Мил. Бачина. Може се штампати само као „припослао“.

Другојачије никако, јер је ствар таква, да по кривичном закону вуче кривицу.

РАДИ ЗНАЊА

Јављамо свима, који би желели претплатити за „Ослобођење“, да су наши главни скупљачи:

- У Алексинцу г. Марко Шпартаљ трговац.
- „ Књажевцу г. Стеван Максимовић адвокат.
- „ Зајечару Милошав Јагодинац трговац.
- „ Буприји Светозар Тутоновић адвокат.
- „ Јагодини Таса Ђикић трговац.
- „ Смедереву Светозар Спасић трговац.
- „ Чачку С. Шумкарац управ. штедионице.
- „ Ужици Лука Жавановић трговац.
- „ Ваљеву Таса Стојановић учит. на реалци и Вучић Миловановић општ. писар.
- „ Крушевцу Аврам Шокорац адвокат.
- „ Грдишту Сава Обрадовић трговац.
- „ Параћину г. Зака Петковић ђакон.
- „ Гор. Милановцу г. Јоца Арсић званич.
- „ Шапцу Коста Спужић трг.
- „ Пожаревцу Стојан Павловић дуванџија.

Прва три броја послаћемо само скупљачима поред оних, који су се већ претплатили.

Који жели наш лист имати, нек се обрати код наших скупљача.

Без новаца лист неће се ником слати.

УРЕД.

Виша женска школа у Крагујевцу.

На основу дозволе г. министра просвете отварамо овде у Крагујевцу приватну вишу женску школу. Предавање у њој биће подељено у четири разреда и свршаваће се за четири

Четврта, огласна страница листа *Ослобођење*, са прегледом скупљача претплате (бр. 4, од 5. I 1875.)

СЛОБОДНА ШТАМПА.

Народна скупштина од прошле године у адреси својој кнезу изјавила је да је народу *нужно: њросијије, брже и јевџиније суђење, њросијија ѡлиција* (мање стеге полицајске), *већа одговорности министарска*, па и *слободнија шџамџа*. – И садашња скупштина у предлогу одборском за адресу и изјавама посланика још је општрије обележила потребе народне. И сама влада, одлажући скупштинске седнице, била је принуђена да изјави да ће спремити предлоге законске о самоуправи општинској, личној сигурности и *слободнијој шџамџи*.

У изјавама са разних страна, у новинарству и у скупштини изражена је потреба веће слободе у штампи.¹⁶⁵ То је питање дакле у начелу већ решено и усвојено, – остаје сада да се у појединостима реши. Какав ће бити владин предлог – није познато, а то је међутим врло неудесна¹⁶⁶ ствар и управо зло, што се законски пројекти од замашаја претходно не износе пред суд јавности. – Али свакојачко, кад је ствар већ дошла, треба да се искаже суд о постојећем закону о штампи, а даље и о томе како треба да се реформише. То је нужно.

Ради јасноће овде ће се најпре изложити карактер садашњег закона уједно са историјом како је практикован, – примењиван. То ће уједно бити од утицаја на правац новог закона. Затим ће се изложити суд за нову уредбу законску о штампи.

Наш закон о штампи (печатњи) постао је 23 Октобра 1870 године у Крагујевцу под владом намесништва, блажене успомене, и њиме је укинута (?) цензура што је дотле постојала, – укинута су „цензура правила, или дужности цензора при правитељственој књигопечатњи од 1 Јула 1841 године као и сви други законски прописи, који су му противни“. – Е, лепо, то сви знамо.

Са новим законом о штампи многи мишљаху па и сада још мисле да је учињен напредак, да је добит за народну слободу. Рекоше „положај се ствари изменио“ – све се окреће тумбе. Ово последње заиста јесте али оно прво двоје једва да стоји. Фигуре су измењене, положај ствари измењен је, али су с тим наступиле исте,

а готово и веће тегобе и сметње за слободну и патриотску реч, но што то беше под цензуром, чији гроб многи наши књижевници претрпаше заслужном осудом, презрењем и гнушањем.

Да упоредимо бившу цензуру са садашњим законом о „слободној“ штампи. Како је било под цензуром?

Док је цензура постојала, онај, који би хтео издати новине морао се обраћати министру унутрашњих дела за дозволу. За књиге није узимата дозвола. Добивши једном „изун“,¹⁶⁷ све оно што би се имало штампати морало је најпре доћи на преглед одређеном цензору новина и књиге у рукопису. Цензор је све пресуђивао по својој увиђавности и наођењу, – просто је решавала његова воља. Што је хтео да пропусти да се штампа, то је пропустио и написао „може се печатати“, или „прегледао тај и тај“; што није хтео, превукао и написао испод тога „зобрањујем“ или „недозвољавам“. То је могао чинити са читавим списом, а могао је и понешто само избрисати и испревлачити. Против одлуке цензорове могло се апеловати код министра унутр. дела, а наравно, и министар је чинио оно исто што и цензор, – ако је хтео, пустио је да се штампа, ако није, није, – и свршена работа. Тако је било са цензуром.

Како је настало стање са новим законом о („слободној“) штампи? – Један власник из владе намесништва казао је у једној прилици: „Оћете слободну штампу?! Знајте да ће вам загорчати. Кукаћете ви од ње више, но од цензуре!“ Тако је и било, јер је он сам најбоље и могао знати смисао закона о штампи и све његове зачкољице, које могу стати на пут слободне речи и мисли.

Место једне цензуре узаконене су три: полиција са њеним забранама, министар са својим „опоменама“ и „обуставама“, затим долази строг закон и строга осуда на апс и на новчану глобу, па још може доћи и решење да извесно лице неможе за извесно време радити књижевни рад.

Да прегледамо одредбе у закону. – Који оће да буде уредник или издавалац каквих новина и каквога списка, мора најпре испунити услове чл. 13. и све то поднети власти са актом или молбом да му она да право на ту радњу. Кад власт нађе да су „исправни“ документи и услови, издаје уверење потражиоцу. То је у неколико слично и са цензуром. И тамо се морало тражити одобрење, и овде је нужно одобрење. Радња се одпочиње и по чл. 6. мора се од сваког броја новина или списка послати месној полицији по један примерак ради прописног уверења, на један сат раније но што ће се растури. ¹⁶⁸ За одређено време не сме се растурати – а то је цензура претходна. Одређени полицај за штампарске ствари по истом члану дужан је одма издати уверење о „пријему“ листа. Али то не бива свакад тако. У Београду се много пута издало уверење „по прочитању“, а ваљада и сада тако бива. Ако полицај случајно нађе да

је нешто противно његовом појму, одма забрањује. Дешавало се више пута да је нешто забрањивао, а никад после није предавао суду на осуду.

Бивало је случајева да је полиција обележавала редове, речи и реченице, које оће да избаци. Много више пута чињено је по захтеву полиције.

Морало се чинити тако. Другојаче не иде, јер се толико штетује плаћањем избаченог слога, задоцњењем итд. Због таквих „операција“ много пута задржавају се листови; тада губи уредник, читаоци му се одбијају, губи радник а губи и штампар. – Поред полиције и сам штампар много пута оће да погледа и да цензурише лист. Штампар као занација,¹⁶⁹ невешт закону, неимајући никакве науке нити каквих начела, све што му се учини сумњиво, он брише. У опште историја новинарства од постанка закона о штампи пуна је оваквих ствари. Да наведемо још један пример. Има прилика када је полиција узапћивала исто оно што је у новинама већ пропустила, када је у књижицу прештампано, па то није предавала суду на осуду. Још у „Јавности“¹⁷⁰ у бр. 8, 10, 11 и 12 у чланцима „О нашем закону о печатњи“, врло је добро насликано примењивање закона о штампи и наведени су разни примери, како је у којој прилици полиција поступала.¹⁷¹ Примера ради могло би још много случајева навести, али то ће свакоме више мање бити познато, нарочито је познато свакоме нашем новинару. Да би се карактер и правац закона видео довољни су и ови овде изведени примери. Из њих се јасно види да је уредник, писац или издавач врло мало осигуран, да су његова права врло мало ујемчена законом, а дужности има и сувише.

У главноме доведе је обележена практика нашега закона о штампи. Више за сад неће бити нужно. Свак ће увидети, како су удвојене сметње нашим законом о штампи самој штампи. Када се упореди са некадашњом цензуром изложена практика овога садашњег закона, види се колика је разлика и има ли разлике какве.

На реду је да се изнесу сада одредбе закона које стоје у противности са појмом о слободи штампе и олакшањем самога изјављивања слободне мисли, и о противности са другим земаљским законима.

Кад има да се уведе нека нова уредба ради извесног посла, и кад је већ позната ствар да је тај посао од користи за сву земљу, уредба не сме бити тако удешена, да смета слободном и истинском развијању тога посла. – Наш закон о штампи поред својих нејасних одредаба и поред практике као да је тако састављен не да потпомаже, но да што више стаје на пут слободној изјави мисли. Већ се споменуте тегобе које ваља савладати ономе, који оће да добија права на издавање новина. Као год што је сада удвојена цензура, тако је исто удвојена и казна свакоме, који би преступио одредбе

закона о штампи, а и одредбе општег кривичног закона. Члан 38 закона о штампи гласи: „По овоме закону дотичне казне одређују се мимо оне казне, која ће се кривцу осудити, ако се у садржају печатаног дела налази казниво дело, за које се у казнителном закону налазе одређене казне.“¹⁷² По овоме закону може се казнити ко преступи његове одредбе од 10 до 500 талира и од једног месеца до три године затвора! Ко преступи против општега кривичног закона, може бити кажњен за преступ до 5 година затвора, а за злочин ваљада 10–15 па и 20 година робије! – Под цензуром могло се што год написати и пропустити што би било по овоме закону кажњиво. Наравно да онда није било казни ни у новцу ни у затвору. Господа која су саставила овакав закон, преко својих писмених и усмених гласила и органа приповедаху да нетреба „скакати“. „Скока у природи нема“ – ваља постепено ићи, говораху. Сирота природа! Скок из једне реакције у већу за њи је био природан и дозвољен – они су га сами извршили.

У правништву је опште усвојено начело да кривци само једну казну подносе. Дао бог¹⁷³ у кривичном закону има довољно параграфа и љутих осуда за свакога који ма у чему погреша. Тамо су поређане казне од 3 цванцика па завршујући са казном смрти. Ко скриви, рецимо, што против „власти“, „влада“, „кнеза“; ко „клевета“, „опада“, „омаловажава“ ма кога, ко погреша против устава или ма кога закона, записана му је казна у општем кривичном закону. На што да се овако регулише наш закон о штампи и у којој цели? – Нека одговоре сами читаоци. – Узгред буди речено на овоме месту да ни један народ није најсрећнији где има казни на крпат.¹⁷⁴ Још је веће зло кад те казни не домашују свакога, но постоје за један део народа. Сви параграфи, сва стега, нису ни један народ очувале да ћорлеме у пропаст не улети, или да непочини страовите русваје са извесним редовима људи у држави. Што је већа трпеливост са стране владајуће, већа је и са стране оних којима се заповеда и влада. Када је било напредовања у неуређености и општем ру- свају?¹⁷⁵

Штампарска радња регулисана је с једне стране као свака друга трговина и шпекулација, – ако се неиспуне извесни прописи трговачког закона, она се не може упражњавати. То важи за штампара и књижара. Дакле сматра се као и свака друга јавна – законом дозвољена, слободна радња. С друге пак стране она изгледа да је саставни део наше чиновничке уредбе, којом се између осталог одређују дисциплинарне и административне казне за извесне погрешке. Чланом 46 зак. о штампи даје се право министру унутрашњих дела да новинама или повременим списима може издати две „опомене“, па после да их може „обуставити“ на три месеца – „обустава“. У поменутом члану вели се да то може учинити са оним новинама које „стално и у непријатељском духу нападају и изо-

пачавају дела државних власти, или се у опште тако уређују да постану убитачне за јавни мир и поредак“. Да не говоримо о томе, како би по праву за то ваљало да буде судске пресуде, но само да се запитамо што може бити мерило министру, па да према каком листу поступи по члану 46? – Мерило му је његова увиђавност, али даље и његова расположеност. У опште нема тога власника, који би равнодушно пустио своје противнике да против њега говоре. Овим се чланом правке нишанило на јавну новинарску опозицију у земљи, и без сумње да је министар увек у стању запустити уста опозицији са чл. 46. Кад је прављен закон о штампи, у начелу је признато да је штампа велико добро за народ, за његово и политичко и умно развијање и образовање. Да је то тако, види се и по томе, што у почетку није било поштарине за новине. По томе се може узети да је баш сама држава ставила себи за своју дужност да без икакве накнаде олакшава промет и распростирање новина. Али то није дуго трајало, па је наређено да се плаћа поштарина. У самој ствари у закону на сваком месту видимо да закон сматра да штампа може починити страоте. То доказује чл. 46 и даље члан 21 по коме полиција може узаптити свако печатано дело, форме, плоче, каменорезе итд. ако нађе да има кажњивог дела у њима. По истом члану полиција је дужна за најкраће време предати суду ствар, који за осам дана решава или да уништава решење или да га оснажава. Овако је решење извршено. – „Најкраће време“ за полицију никако није одређено, и оно може наступити кроз месец и више дана, а може никад и не доћи. – По члану 48 суд пресудом својом може наредити да се поништи све оно где је кажњиво дело учињено. Дакле да се поништи одштампани спис, слова у форми, плоче, резарске слике итд. Чл. 50 даје право министру унутр. дела да новинама, повременим списима и књигама забрани унос у Србији. По чл. 51 осуђује се на глобу од 10 до 100 тал. или на затвор од 15 дана до 1 год. који уноси и растура печатане ствари, којима је унос *јавно* забрањен. Али и ово ајде којекако. Исти члан даље вели да ће тако лице бити душло кажњено: прво ако преступи по члану 51, а друго ако буде имало кривице у забрањеним списима. (Има примера када је човек осуђен на годину дана затвора што је само понео забрањене књиге, и ако им није унос „јавно“ забрањен?)

По чл. 52 суд може осудити штампару, књижару и притежаоцима приватних читаоница и библиотека, да немају права поставити своје занимање у извесним случајевима. Оваку одлуку може суд ваљада донети и за уредника.

Што се самих новина тиче, ту поред осталих тегоба, стоји и та, што сви вуку одговорност за садржину дела. Претпоставимо случај да један лист има свога засебног уредника, засебног издаваоца и засебног власника. Четврти је штампар или фактор, који у име

штампаре потписује лист заједно са уредником и шаље за уверење (на преглед) полицији. Ако у листу каквом буде кривице какве на пр. клевета власти, или дражење и изазивање народа, сви су одговорни и могу бити осуђени. Нека буде случај да је чланак писао неко трећи, какав сурадник или дописник са стране, онда петорица одговарају. Писац сам одговоран је као главни кривац, а они остали као саучесници. Тешко да има ма где каквог закона о штампи, који би био овако строг а овако заплетен у својим одредбама као што је у нас, и који би могао толико људи казнити за кривицу једнога човека.

У нашој скупштини подлагано је неколико пута да се укине ово наређење, али се ништа није успело. Садашњи министар финансије г. Каљевић прошле године предлагао је да се укине наређење по коме одговара и уредник и писац и штампар, па да буде одговоран *само писац* и да се *покушај* кривице штампом не може казнити. Предлог г. Каљевића доста је практичан и повољан за нашу штампу, но о томе ће доцније бити говора.

Наведени примери из закона о печатњи биће довољни да укажу карактер његов. Јасно је да је целу његова – слободна штампа – промашена, т. ј. хтело се да буде промашена и он заиста туче у главу и у стању је да утуче сваку слободнију мисао и покрет. „Предсказање“ господина из владе намесништва испунило се, слободна штампа растопила се и опозициони листови беху немогућни а јаван, отворен и слободан рад беше осуђен да крпари и да животари. Доказа за то има и сувише. Само су они листови могли код нас дуго трајати, који су „подмазани“ били и били „подмазивани да нешкрипе“, или који су пристајали уз владу. Живот и историја наших самосталних листова са радикалним правцем и начелима, позната је ствар. Колико су штете услед тога за развијање народа, и то је позната ствар.

Поред тога што наш закон о штампи оће свуда да казни сам својим одредбама, који их преступи, и предаје „на даљи поступак“ нашем кривичном закону који год „дрзне“, он стоји у супротности са другим земаљским законима, као што на пр. стоје одредбе о министарској одговорности и застарењу њивих кривица за извесно време у уставу са одредбама у кривичном закону у опште о застаревању кривица.

У закону о штампи одма у почетку стоји наређење, које је противно наређењу чланова који за њим долазе. Збрка! Члан 1. наређује да „за отварање штампарске и књижарске радње важе услови, који се захватају трговачким закоником за отварање трговине у опште“. По наређењу овога члана шта треба штампару или књижару? Ништа више но да пријави своју фирму месном суду, варошком или окружном, да потврди – протоколира своје књиге и

да их уредно води. Тако и јесте. Јесте, али се чл. 1 потиरे одма другим чланом, или боље рећи, другим чланом потиру се наређења трговачког законика. Други члан наређује да штампар или књиџар или библиотекар мора јавити намеру месној полицији, јавити стан своје радње, а доцније сваку промену стана, а осим тога мора поднети доказе полицији да је испунио услове трговачког закона и да је српски поданик. Како вам се ово допада, молићу?¹⁷⁶ Најпре се каже: ваља испунити прописе трговачког законика, а одма затим 2. члан вели „јок! нећу ја само то! дај тим мени још ово и ово!“

Наведено наређење није дакле никако правилно.

Како је даље? –

У једном закону, који има за целу да регулише, уреди, извесне односе и радње, несме бити супротности са осталим законима у земљи, а још мање сме бити супротности у њему самом. Показато је како чл. 1. стоји у супротности са чл. 2. и како један другог узајамно потиру. Ни са чланом 13 није боље. По члану 13 мора уредник и издаваоц новина или повремених издања да има 25 година и да испуни у томе члану постављене услове. Штампар треба да има 21 годину по наређењу трговачког закона. Члан 2 противи се томе, а члан 13 закона о штампи, који обухвата све штампарске односе и радњу, противан је члану 1 па и 2. Но није само то. Поред тога што је овај члан противан одредби 1. члана и трговачком закону о јавним радњама, он је још противан и општем грађанском закону, којим се регулише пунолетство свакога грађанина. По општем грађанском закону пунолетан је сваки онај који има 21 годину. Он може располагати самостално својим имањем, радити самостално радњу, по уставу може бирати посланика, по кривичном закону као пунолетном и зрелом човеку досуђују се све оне казне које се непунлетном не могу досудити. Грађанину од 21 године може се досудити најжешћа и најстрожија казна на пр. смрт (пардон за овако неспретан пример!), а он овамо у друштву, у држави нема права која у друштву постоје и која треба закони да дају кад он мора да има дужности и кад мора да се покорава и да се управља по регулама друштва? Који би могао рећи да је така регула правична? Човек од 21 год. зрео је за све државне и опћинске терете, зрео је за вршење извесних јавних и опћинских послова, зрео да повуче највећу казну, а није зрео да може издавати и уређивати новине „политично-економног садржаја“? –

Целу овога наређења, и ако стоји у противности са другим земаљским законима и општим појмовима сасвим је провидна. Ништа друго у овој ствари није било „меродавно“, но страх од младалачке ватре и бујности, од младе опозиције у земљи, која би својом „нерасудношћу“, својом „жестином“ могла да „запали зем-

љу“ и да „изазове русвај у земљи“. Неко је рекао једном приликом (биће у „Јавности“) да се они боје и своје сенке, а говорено је о пређашњим власницима. Сам устав каже да је владалац пунолетан кад наврши 18 година, и да је у том добу способан да управља земљом, као што је речено у „Јавности“ у чланку „О нашем закону о печашњи“.¹⁷⁷ Управљати и владати земљом много је тежи посао но уређивати новине „политичко-економског садржаја“ па за то треба имати 25 год. – Јасно је да немају основа сви разлози којима би се тело бранити и доказивати основаност чл. 13.

Да прегледамо још једно наређење закона о штампи. Члан 28. тачка 3. наређује: „Кад се уредник осуди на губитак личне слободе, онда се заступник мора поставити за сво време, докле уредник издржава одређену му казну.“ То значи: и ако уредник буде стављен под суд и у притвор, опет до коначне осуде може уређивати и потписивати своје новине. Другог смисла не може имати. Само кад почне издржавати „одређену му казну“, – кад је већ осуђен онда мора поставити себи заступника, ако је рад да му новине не престају. Против овога наређења ми немамо ништа. Шта више ово је некако испало либерално, како ли ћете га назвати. Али овде је незгода с друге стране. Ово наређење закона о штампи стоји у противности са наређењима општега кривичног поступка. Ко буде стављен под суд и у притвор он и по закону и по поступку кривичном не може радити радњу никакву, или продужити ону, коју је у слободи радио. Судија је у овакој прилици у неизвесности, што реку: незна како да се „оријентира“ – какав положај да заузме. Незна управо на коју ће страну да прегне. Остају му или да послуша 3. тачку чл. 28. или да се послужи чл. 19 који предаје „зла дела“ штампом почињена општем крив. поступку и закону, па да ради по њима као старијим законима, који имају о свачему регуле, а да потури на страну закон о штампи са његовом 3. тач. чл. 28. – Ето каква је и у овоме противречност.

II.

Наш прост народ и наши заступници простог народа у скупштини сматрају штампу као велико добро за народ, нарочито онда кад она претреса наше законе и установе и радњу власти. Само се тако и може разумети што се наш свет чуди како могу бити осуђивани људи који пишу за народно добро, и што никад не увиђа да има ма какве кривице у ономе што наши судови проглашавају за кажњиво.

Тако мишљење народно врло је умесно и праведно. Напротив људи из редова наше бирократије и њиове присталице сасвим су противног мишљења. Али и они се потпуно не слажу. Једни сма-

трају штампу као оруђе с којим могу да се чине само несреће („и празна пушка може да пукне“), други опет упоређују штампу с „ножем који је оштар са обе стране“ или са жељезницом и паробродом и веле: штампа је корисна као што је корисно и ово двоје, али штампом се могу починити несреће и ужаси, као год што то може бити на жељезници и пароброду. Замислите ужас када склизне влак са шина или се судари са другим?! Замислите страоту кад се пароброд на мору запали! – Само што још не кажу: „жиж!“ као децу да плаше.

Како у овоме питању, тако и у другима која су важна, разликују се мишљења господе и народа. Борба која је само тињала у народу изишла је на видело у нашим скупштинама. Заступници из народа увек су били са свим противнога мишљења у свима важнијим питањима, господи, и називали их „господом параграфлијама“. Који је год пратио радње наших скупштина знаће да је између једних и других више пута долазило до жестоких и страсних сукоба и по неки пут они су се између себе сматрали као две противне непријатељске странке.

У другом и трећем броју¹⁷⁸ изложен је наш закон о штампи. Можда није ни вредно толико се бактати око уредбе која, ће сутра пасти, и кад се у министарству унутрашњих дела сада ради ваљада на новом закону. Нека је благословено! – Изложивши у главном мане нашега закона о штампи; показато је уједно шта треба да одпадне из њега, и шта не треба да уђе у нов закон из овога садањег. Ако ништа више оно ће многога сачувати од погрешака са којих је страдала слободна реч до сада.

Кад је ово свршено, на реду је да искажемо своје мишљење какав треба да буде наш закон о штампи.

У питању о штампи казали смо, народ готово не може да се сложи са господом. О томе има доста примера. Он неуме да увиди она зла и зле последице од слободне штампе, као „високо-учена“ господи. Он не упоређује штампу ни са „обојудним“ ножем, нити са жељезницом или паробродом, но јој напротив даје велику важност и очекује од ње велике користи. То доказује онај суд који се свуда чује о штампи, да она ваља да буде управо безгранична. „Само ваља оградити владоца, да се не сме вређати“. Људи налазе дакле да штампу ваља ограничити само у томе да не може вређати владоца.

Тако мишљење сасвим је умесно и оно потпуно одговара народном појму о штампарским принципима и осудама.

Ове две чињенице врло су значајне и о њима требало би сваки да води рачуна, нарочито они који су у положају да о овоме питању решавају. Увек треба имати на уму да сам народ најбоље познаје своје нужде, па да у томе траже основу за свој рад.

Да ли се штампом могу починити чуда од злочина? Да ли је ваља ограничити и стезати? И они који би тврдили да може и да ваља, јамачно нису на чисто са питањем шта је штампа а шта штампарска кривица. Извесно је толико да ни они не мисле да је штампа, оруђе којим може сваки сваком разбити главу и окрвавити га. Али баш зато што то није штампа, они још горе мисле о њој. „Ватра, вода, или локомотива и триста чуда“, тако веле, а ни сами не верују у своје речи. Они оће просто да стегну штампу што могу боље. Не треба заборавити да то понајвише говоре људи чија би радња најчешће била претресена у штампи. С тога јамчимо ни нашим законом није одређено шта је штампарска кривица, о чему се сме а о чему не сме писати. Једна од најблагодетнијих установа предата је на милост и немилост нашем строгом са својих казни кривичном закону.

Ко би хтео све мозгове у држави и у народу да стера у један калуп, сваки би му се смејао. Има врло поштених грађана, који љубе своју отачбину са свом ватром родољубља, и они се опет разликују у мишљењу о уредбама, о законима, о влади. Неки оће овакав други онакав закон, један воли Јанка други Марка. Па који је од њих против владе, против интереса ове земље?

У 10 броју „Јавности“ у чланку „О нашем закону о печатњи“ представљено је врло јасно шта значи кад се каже против „интереса земаљских“.¹⁷⁹ Да наведемо одатле неколико примера. „Има људи који су за жељезницу у нас, а има их који су против – који су против ’интереса земаљских‘. Па даље има их који су за општинску самоуправу или против ње, који су за другојаче уређење судова, који су за то да се укину начелства и капетанства, који мисле да се не мора на нашу државну машину трошити по 30-35 милијуна гроша порес. годишње, који траже простије, јевтиније и праведније суђење, који траже да се сасвим измени постојећа система у држави, а има их који сасвим обратно мисле – па који су за, а који против земаљских интереса?“ – „Види се са свим јасно да се овај разлог: писање против ’земаљских интереса‘¹⁸⁰ не узимље озбиљно; већ ради улешавања трећег разлога: *писање против владе*. Види се са свим јасно да они који бране цензуру полиције, хоће да спрече да се ’противу владе’ не пише. Што они уплећу с једне стране кнеза, а с друге стране земаљске интересе, то је само да једним заплаше свет, а с другим да му ствар изнесу у лепој боји.“ Па даље иде питање: писање против владе и шта значи? – „Чиновници“, одговара се даље на питање, „који имају највећу власт,¹⁸¹ бивају сасвим различити по знању и по карактеру: учени и неучени, даровити и глупи, стари и млади, чврста карактера и слабостиње, људи са одређеним начелним правцем и људи без икака правца, себични и несебични итд. у опште имају све врлине и све мане онога друштва у коме се образују

и из кога долазе на министарске столице...¹⁸² Неки долазе у кабинет или по способности, по годинама службе, по заслугама за владоца, неки због спољних, а неки због унутрашњих политичких комбинација, неки из политичког пријатељства итд., и таки су људи вешти или невешти, зналци или незналице, раде по закону или не, па за што да се о њима и против њих неби смело и не би требало писати, критиковати њихову политику, способност и не способност итд.

Као што немају места сви разлози који се наводе против писања „о“ влади и властима и „против“ њих, тако исто нема места да се ма ко крсти одма „непријатељем државе“ који тражи измену устава, измену државне системе, штампе итд.

Бивало је прилика да се често забрањивало писати о влади и властима, и много пута било је проглашавано као „опасно за државу и напредак“ ако се само чињенице (факта) износе без даљег оцењивања њиховога. На пр. несме се говорити како народ пропада материјално, како је развраћен политички, како је овде продат котао за прирез, тамо другоме ћерамида за порез, није се смело говорити је ли у нечему поступак власти правилан итд., кажњиво је и сада саопштавати гласове који се проносе, сами као факта, а још ако се дода: ево како је народу у крају где се родио и где је радио Мутап, Поцерац, Јанко итд. онда се то сматра као изазивање или дражење народа против власти.¹⁸³ И поред тога што је тако, некако је остављено да баш они чија радња најчешће долази на претрес јавни и чији су интереси додирнути, и решавају о кривици неког штампарског кривца. Можда би когод могао извести и који пример да је неко морао бити осуђен по наредби. Ми ово не тврдимо, али наводимо тек као пример.

Из свега овога треба једном на чисто извести рачун. Треба да се законом о штампи јасно одреди шта је кажњиво и шта се не сме писати, а шта није и шта може. То треба одредити те да штампа и писање не буде нека тајна заседа на коју се] може набасати.

Могуће је да има људи који држе да ваља све оно што се односи на штампу савести – кодифицирати – у један закон из других закона. Тако би и требало да буде кад би се хтело да буде што више параграфа и закона и што веће стеге штампе.

Ми напротив држимо да нам је закон о штампи по све непотребан. Без устезања ми исповедамо начело да смо за апсолутно слободну штампу без ограничавања, и закључујемо:¹⁸⁴

1. *Штампа ваља да буде неограничена у писању о влади, властима, и њиховој радњи, о законима и установама; ваља да буде неограничена у излагању начела из науке у опшће, полицијске и економије. Сваки нека је слободан да исказе своје мишљење у свачему, а да за своје уверење не одговара. То ваља узаконити.*

То се мора усвојити, иначе је дејство штампе, ништа, а њен значај и њена корист још ништавнија.

2. Казни се само у оним случајима где се навалице ствар лажно износи. Дакле за лаж, а о томе постаје одредбе – казни, у кривичном закону.

3. Давање листа полицији за уверење, т. ј. претходна цензура, да се поништи.

4. Из овога следује да покушај кривице штампом не може се казнити.

5. За кажњив садржај чланака, одговара и казни се само писац њихов, и нико више. По себи се разуме да уредник не може бити одговоран као саучесник ако што буде штампано у његовом листу. Штампар такође није одговоран.

6. За издавање и уређивање новина и повремених списа било политичког, економског, књижевног, научног или шаљивог садржаја, треба имати 21 годину и бити српски поданик и грађанин. Овде важе прописи грађанског закона. т. ј. треба уредник да је у уживању грађанских права. Уверење и дозволу од полиције тражити, треба поништити.

7. Опомене и обуставе укидају се. И новине нико не може обуставити, осим кад уредник њихов буде осуђен на затвор и почне издржавати казну. У таком случају може уредник заступника одредити.

8. Претходни притвори код суда или полиције и одбрана из притвора код суда да се укине, те да за штампарске преступе нико не може бити апшен па ма колики стицај кривица био док пресуда не постане извршена.

9. Са штампарским кривцима не сме се поступати као са обичним преступницима и злочинцима.

10. Власти су дужне да „званичном исправком“, све оно исправе што би нетачно, или погрешно било назначено у новинама.

11. Треба узаконити да не може ни у ком случају суд, а највише полиција, гонити књижевнике као вуцибатине без занимања.¹⁸⁵

12. Нико не може тумачити смисао писања и чланака по својој вољи. Само је писац надлежан да објашњава смисао својега писања.

Ово је све што би ваљало узаконити за штампу па би доста било.

Што је више слободе, више је и сигурности и реда у народу, што је мање првог мање је и другога. Што је већа трпељивост партајска и начелна код оних који владају, већа је и код оних којима

се влада. Србија треба да је углед околини са своје слободе и слободних установа, а не да вазда потрчкује за другима као келец за дивом и да се на околину угледа. Онај је народ најјачи који је најслободнији, то ваљада сваки зна. Ми оћемо реформе устава закона и у свему, па како ће се све извршити по вољи народа, ако небуде слободно да сваки каже шта мисли?

Који је за то да Србија вечно остаје на реду светског напредовања и цивилизације у свачему?

Ослобођење, бр. 2-6, од 3. до 12. I 1875.

[Стеван Поповић]
ОДГОВОР „ОСЛОБОЂЕЊУ“

У своме 3. броју говорећ „Ослобођење“ о извештају министра финансије за 1874. дотакло се и питања о заштити ђумручкој, која сада занима у нас скоро свакога. Ево шта о томе вели „Ослобођење“:¹⁸⁶

„У последње време у свим образованијим слојевима нашег народа, распространила се мисао, да је заштитна ђумручина радикално средство, да се код нас подигну занати и индустрија. То је дошло отуда поглавито, што се за последњих неколико година са професорске катедре народне економије у вел. школи, и у већем делу наших новина проповедала наука Керијева, којој је универзални рецепт за све економске болести, заштита ђумручка.“

На то ја одговарам:

Ја се поносим, што сам први са катедре вел. школе, покренуо мисао о заштити ђумручкој у нас, која је већ продрла у све слојеве нашега друштва. Али је пука измишљотина тврђење „Ослобођења“, да је са катедре вел. школе та мисао протурена као „радикално средство“ и „једини услов, за развиће наших заната и наше индустрије.“ Исто тако неистинито је и то, да је по Керијевој науци заштита ђумручка универзални лек за све економске болести; јер то значи и не прочитавши Керијева дела, давати о њима свој суд.

О овом питању продужићу даље, кад и „Ослобођење“ свој говор о томе продужи.¹⁸⁷

Будућности, бр. 4, од 10. I 1875.

О ВАСПИТАЊУ.

(Говорено на Селу „Побратимства“ 7. Децембра прошле год.)¹⁸⁸

Поштовани слушаоци!

Овим говором ја би хтео да обратим вашу пажњу на један предмет, који заиста мора занимати свакога човека, који мисли о себи, о своме животу и о животу свих људи, са којима је он у непрестаном додиру. Тај предмет јесте *васпитање људи*. Мислим да је довољно само напоменути да ће се говорити о васпитању људи, па да без даљих побуђивања привучем вашу велику пажњу на овај говор. Напред вас молим, да ме извините што вам нећу моћи изнети један потпуно израђен претрес овог великог и важног питања, које сам за предмет мога говора изабрао. Моје силе нису толике а и време, које ми је на расположењу стајало није било довољно, да би могао потпуно одговорити задатку, чије решење ви – може бити – очекујете да сада чујете, зато ћу ја само да говорим о главним начелима, на којима по моме мишљењу треба основати васпитање, па да оно одговори своме крајњем задатку – да учини људе срећнима.

Мислим да би вас увредио кад би вам опширно говорио о томе, како је васпитање потребно за сваког човека. Предпостављам да су слушаоци о овоме већ довољно убеђени, те им није нужно више за то доказе наводити. Ипак ћу споменути најглавније разлоге, због којих је васпитање неопходна људска потреба.

Кад проучимо човека и његово друштво, наћи ћемо да он мора задовољавати многе потребе ако оће да одржи свој живот и свој рад. Наћи ћемо да неки људи намирају те потребе ласно а неки врло тешко и готово никако: наћи ћемо да једни ураде за дан толико, колико други не могу да сврше ни за 10 дана. Ово што једни ласно и пријатно набављају намирнице за живот док други при томе потроше грдну снагу и велико време, зависи поглавито од тога, колики је степен образованости код људи. Образован је човек способен да одржи свој живот, да развије и унапреди своје име и способности. Он је у стању да појми свој положај у друштву, своја

права и обвезе спрам других људи, да својим знојем зарађује леб свој. Он је у стању да ужива све благодети што их наука може човеку да донесе. Напоследку, само је образован човек способен да задовољи ону тежњу сваког човека (само који није несрећом до скота унижен):¹⁸⁹ да сазна и појми своју околину, да себе према њој према својим потребама удешава и прилагођује. Но ово су разлози, који нагоне појединца да се васпитава. Али и само друштво, у коме живе људи, има интереса да сваки буде васпитан и образован, јер у друштву, чији су сви чланови *образовани и морални радници*, производиће се много више намирница, на много бољи начин и са много мање муке и жртава. Због тога ће и у такоме друштву сваки човек лакше задовољавати све своје потребе и тиме ће се уклонити многе свађе и крваве борбе, које у садањем друштву неизбежно морају да излазе из тога, што сви људи нису задовољни, што свима није осигуран опстанак. Па појмљиво је да ће у такоме друштву бити више братства, више среће и благостања за све људе.

Али за то је нужно да сви буду образовани и да се сви могу користити науком, која олакшава и осигурава живот човека, научивши га како ће најбоље моћи да задовољи своје потребе, знајући да необразован човек није прави човек и да је као такав способен на свако зло дело, које је од штете по друге – друштво има право да намора сваког свог члана да се васпита. *Дакле васпитање треба да је обвезно за све.*

Но да видимо да ли је при садашњим друштвеним околностима корисно и је ли могуће обвезати све људе да васпитавају своју децу. Ко би сада мало пажљивије и без ружичасти наочара промотрио живот произвођачког народа т. ј. радника, нашао би да је тај живот врло жалостан и да ни мало не доликује човеку. Ја се не могу упуштати у опширно излагање и доказивање да је ово бедно стање народа последица данашњег друштвеног склопа, који је опет са своје стране резултат разних околности, што су се у историји у извесним тренутцима стекле. Удаљио би се од предмета кад би доказивао, да је друштвено уређење узрок рђавом стању радника и да промена и поправка последњег неизбежно претпоставља промену и поправку првог. Међу тим за нас је сада довољно признати факт: да је положај народа врло рђав и да му не само напредак но и опстанак није осигуран. У такоме стању радник је принуђен да за своје одржавање употребљава и оне силе, које би при правилном стању ствари требало да се на друго употребе. Он је принуђен да за добијање срстава за живот употребљује и своју децу одма чим толика дорасту да могу вршити какав користан посао. Његова деца осуђена су место да иду у школу, да раде најпростије и најгрубље послове само, да колико-толико помогну своме оцу и матери у тешкој борби за опстанак њиве породице. При оваком стању, одузети народу децу и натерати га да их даје у школу, значило би

лишити га једине потпоре у његовом чемерном животу; одузети раднику децу рад школе значи, на његове већ велике муке и невоље натоварити му још више мука. Из овога се јасно види како је питање о васпитању народа, тесно скопчано са питањем о његовом лебу¹⁹⁰ – са питањем о његовом животу, види се, да се прво питање не може решити као што треба, док се ово друго повољно не реши: види се, да друштво не може васпитати децу радника док његову породицу тако неосигура, да може опстати и без дечије физичне помоћи. Ову истину – као што ми се чини – најбоље појми сам народ, који нерадо даје своју децу у школу. О овоме друштвеном злу сваки треба добро да размисли а нарочито наш законодавац, јер је као што се може приметити „надлежна просветна чињеница тог мишљења да треба усвојити систему обвезног васпитања“ („В. Дан“ бр.).¹⁹¹ Ако се законодавац прво непобрине да осигура народ од материјалне пропасти а уведе обвезно васпитање деце, онда ће он тиме наметути народу нове терете, који ће му при већ доста великим невољама још више огорчати јадан живот. Народ се може обвезати да даје своју децу у школу али ће он сматрати ту обвезу као и сваки кулук и вршиће је као кулук.

Дакле још једном: *пшпшање о васпшпшању зависи од пшпшања о лебу и ово друго има превагу над првим.*¹⁹²

Мало час казао сам да друштво има права да намора сваког човека да се васпита. Користећи се овим правом оно товари на се дужност да свакога о свом трошку васпита. Оно је обвезно – највише својим интересима – да свакога човека васпита и то бесплатно. Под бесплатним васпитањем не треба разумети као што је то случај код многих људи, да се за обучавање ништа не плаћа, но да цело друштво оличено у држави подноси све трошкове што их омладина мора учинити за сво време васпитавања, т. ј. *држава је дужна да издржава сву омладину док ова не посшпане самосшпалан, сшпособан радник.* Поступајући овако друштво јако задужује сваког свог члана а он је обвезан да целог живота одужује тај дуг друштву.

Ми знамо да стање и положај једнога човека у друштву, осим многих других узрока, које ја нећу овде наводити – зависи поглавито од тога, како су и колико су развијене његове способности или другим речима: од тога, како је он васпитан. Знамо да ће неједнако развијени људи заузети неједнак положај у друштву и да ће та неједнакост бити у толико већа, у колико је већа разлика у васпитању. Из неједнакости, друштвених сталежа истичу зле последице и друштво које оће да лечи зло треба да уништи његов узрок, управо рећи, друштво је дужно да уништи саме сталеже. С тога оно треба да свакоме да једнако васпитање, да свакога подједнако развије, како би сваки могао бити његов равноправни члан. Не буду ли сви људи једнако васпитани, то ће они у друштву у коме живе неизбежно морати да заузму неједнак положај; неизбежно ће

се једни да истакну над другима и да им постану господари. Неједнако развијене способности мора произвести и сталежне неједнакости, а шта ове проузрокују и шта управо ове значе најбоље можемо видети у данашњем друштву у коме је као што немачки научењак Бихнер¹⁹³ вели: „Безгранично сиромаштво поред безграничног богатства, безгранична власт и сила поред безграничног безсиља, безгранична срећа поред безграничне беде и невоље, безгранично ропство поред безграничне самовоље, безгранично изобиље поред безграничне нужде, баснословно знање поред баснословног незнања, најтежи рад поред раскошног уживања, свакојака лепота и узвишеност поред страшне понижености човечијег бића – то је карактер нашег данашњег друштва.“ А друштво које оће да поправи ово стање, дужно је да уклони његове узроке, између којих је неједнако васпитање једно од најважнијих.

Дакле: *друштво је дужно да сваког човека подједнако васпшпша.*

Неко ће – можда – приметити да то не може бити, јер сви људи немају једнаке природне способности; али нека се тај сети да нико и не говори да ће се једнаким васпитањем постићи апсолутна једнакост свију људи, кад свако зна да за то нема нужни природних услова. Разуме се да ће и при потпуно једнаком васпитању остати међу људима неке разлике у способностима, али оне ће бити тако незнатне, да ако не буду од вајде зацело неће никоме штету чинити. Нарочито ће се ово увидети као истинито ако се избаце две крајње врсте људи: велики научењаци и пуке незналице, па се узме средња класа, која управо чини већину човештва. На њој ће се опазити да су способности готово код свију људи једнаке и да се могу подједнако развијати.

Мислим да ће горњим захтевима друштво најбоље одговорити, ако уреди, да васпитање деце буде опште – заједничко; јер ће само она деца моћи да буду једнаки чланови друштва, која још од малена буду живила у једнаким околностима. Дакле сва деца треба да живе заједно у пространим здравим становима, да се ране заједно са простом и здравом раном; да се једнако школују и забављују. Са свом децом треба да се поступа на исти начин, јер ће се само тако моћи да у њима развије осећање узајамне љубави и братства и учинити, да се они у будуће кад ступе у самосталан живот, понашају једно спрема другог као равноправни чланови – као браћа. Човека треба из малена навикавати да у другима људима види створове који имају исте потребе као и он, па дакле и иста права да те потребе задовоље; ваља га навикавати да у свакоме члану види свога брата са истим правима и дужностима као што их он има. Човек треба у детињству да се навикне да своју срећу налази у општој срећи, да је општа брига и невоља и његова брига и невоља.¹⁹⁴ Ја мислим да је једнако и заједничко васпитање кадро да у

човеку развије оне врлине, које чине да су сви људи срећни, а које се сада узалуд покушавају да развију разним „хришћанским приликама“, „читањем и толковањем светог писма“ и „редовним посећивањем службе божије“.

Сад да видимо у чему се управо састоји васпитање и како се оно има да изврши.¹⁹⁵

Још у почетку казао сам да васпитање треба човека тако да развије, како би ласно и пријатно могао да намирује потребе свога живота. Да би се ово испунило треба да су довољно развијене све способности, које се у његовом телу наоде. А код сваког човека ми налазимо двоје различне способности – умне и физичне, па према томе и његово васпитање треба да се састоји у непрестаном развијању ових способности. Сваки здрав човек има потребу *да ради* својом умном и телесном снагом и с тога васпитање треба код сваког да подједнако ојачава и унапређује обе ове силе; јер ако би се код неког човека развијале само једне н. пр. умне а занемаривале друге т. ј. физичне способности, онда такав човек не би био прави потпуни човек, јер не би задовољавао све своје потребе.

На тај начин *задајћак је васпитања да од сваког човека – без разлике пола – начини образованог радника.*

Да почнемо прво од развијања ума или од образовања у тењем смислу те речи. Мислим да овде није нужно доказивати, како треба изучавати оне науке, које могу дати човеку право знања о предметима, који га окружавају и појавима који се око њега и у њему дешавају; дакле предмете који дају стварно знање – знање, које се може у животу корисно да употреби. Свако друго знање или је посланица душевног живота, која може бити слатка само онда, када је ум већ снабдевен са нужном здравом раном или је отров, који разорава човечији мозак и чини га неспособним за свако паметно мишљење и расуђивање. У овако знање спада и знање *класика и класичног светиња*, за којим се још доста жуди у многим земљама. И одиста, шта налазимо ми у старом свету Грка и Римљана, што би било тако добро да га ваља пренети у наш живот и што би могло на њега корисно да упливише? Па ако има нечега, је ли оно толико важно да је рад њега вредно провести толико времена на изучавању класика? Међутим историја цивилизације казује нам да је живот древних класичних народа у сваком обзиру био далеко гори од нашег живота. Она нам казује да су науке тада биле у повоју; да су вештине и занати стајали много ниже но што данас стоје; да је производња била сасвим ништавна и да је друштвено уређење било испод сваке критике. Па шта је онда то, што би нас својом важношћу могло привући да дубоко изучавамо тај прослављени живот Грка и Римљана? Ми то не знамо.

Код нас се класично васпитање ограничило на изучавање класичних језика а нарочито латинског. Кад оће да нам се докаже

нужност овога, обично се то промени са изучавањем *класика* па се онда доказује да је ово нужно штудирати. Ово је једна бесмислица. Баш и да је нужно знати шта су класични научењаци писали, зар се рад тога мора учити латински језик? Зар се класици не могу лепо и још лакше читати на коме од страних модерних језика на које су они преведени а који се код нас уче?

Ја мислим да је довољно овако се запитати, па да се увиди неоснованост разлога, који се наводе у корист учења класичних језика. Но нама за наш живот није нужно да знамо шта су писали грчки и римски мудраци о њиховом животу. Ми треба да изучавамо наш живот да би дознали какав је, па ако не ваља то да знамо какав треба да је и како се даје уредити. А у томе нам класици неће ништа помоћи.

Према овом што рекох, учење класика јесте посланица, која на наш гладан трбу и мозак врло бљутаво дејство проузрокује. Она може бити слатка тек пошто сви осигурамо свој живот, пошто из наших мозгова истерамо све заблуде и глупости а на њихово место унесемо право знање, које свима леба даје. Ја се надам да ћете се сагласити самном у томе: да је веома неморално што сада једни имају довољно слаткиша и за трбу и за мозак, док другима, који су исто тако – ако не и још више – поштени, крче црева од глади а глава им је пуна глупости и празноверица. Сагласићете се ваљда да прво треба осигурати опстанак свима људима који *page*, па после тражити уживања, али *за све* подједнако.

Према томе, браћо и господо, мислим да нам је дужност место различних доколица, ширити и неговати праву науку, која обара и руши све што је надприродно и неправилно, која упознаје човека са природним силама и потчињава му их; науку – која у сваком погледу човека усавршава.

Ваља нам ширити науку која указује праве – здраве – човечије потребе и начин како да се оне задовоље, која устаје против неправде и тиранлука а проповеда једнакост и братство свију људи; дакле науку, која је једина кадра да усрећи све људе. То је по моме сваћању наш задатак.

Можда није било потребно да макар и овако укратко расправим питање о реализму и класицизму, тим пре, што сам уверен да је ово питање за вас и за сву *овосирану* омладину решено у корист реализма.¹⁹⁶ Али сам ово учинио с тога, што сам хтео да се и овом приликом изјави протест наше омладине против класицизма и идеализма, који се код нас још задржавају и званично потпомажу.

Но да продужимо говор о научном или умном образовању.

Сваки би човек био потпуно изображен кад би знао све истине што их исповеда данашња наука о свима предметима и појавама, т.

ј. кад би био потпуно упознат са свима наукама и свима гранама наука. Али ово је материјално немогуће за једног човека. Стога се сваки човек мора задовољити са једном извесном количином знања,¹⁹⁷ која треба да је својина свију људи. Дакле ум треба да је до извесног степена код свију људи једнако развијен. Он треба да обухвати опште законе по којима се у васелени све управља, да упозна човека са природним силама, које могу корисно да му послуже; да му објасни основе друштвеног уређења и законе по којима се догађају појави у друштвеном животу; да покаже све здраве и природне човечије потребе и начин како се исте у једном друштву могу да намирују;¹⁹⁸ да покаже како треба да је друштвено уређење, па да сви људи могу подмиривати све своје потребе. У кратко: *ошћи део умног образовања треба да све људе подједнако упозна са основима свију наука.*

Пошто је једном сваки човек добио опште знање он може слободно да изабере, коју оће науку или коју му драго грану једне науке па да је даље изучава. Разуме се да ће сваки за будуће занимање изабрати ону науку, која му се највише допада и која највише одговара његовим телесним околностима. И по томе свакоме треба да је ујамчена слобода¹⁹⁹ при избору *факултета*, који обухвата специјалну струку знања.

Умно образовање треба да иде упоредно са физичним васпитањем. Што се овога последњег тиче, то оно треба да развије снагу човечијих мишића и да сваког човека начини произвођачом материјалних добара. Напред сам казао да је човекова потреба да ради и да се развија телесно као год и душевно. Тело ће се развијати само тако ако се сви његови органи на рад навикавају јер ми знамо да ће се развијати само они органи који раде а не запуштају се. Ово ће најбоље постићи ако човек од малена врши разноврсне послове јер ће тако имати прилике да у исти мах развија све делове свога тела.

Ово је више хигијенски део физичног васпитања; међу тим важнији је онај други део т. ј. васпитање човека за произвођача материјалних намирница. За ту цел човек треба да изучи по један или више заната, што је при увођењу машина у све гране производње врло ласно. Ово у правом смислу радничко васпитање треба такође да је одвојено у два дела, али који се могу упоредно изучавати. Први део садржавао би опште упознавање са свима гранама производње, са свима занатима и њиовом узајамном везом т. ј. он би теориски обучио људе основама свију заната. Други део садржава примену онога што се у теорији научило. Ово васпитање вршиће се непосредно у радионицама.

Умесно је овде приметити да практично васпитање треба да је у радионицама у којима се израђују корисни предмети. Тиме ће се трошкови око васпитања много умањити а при добром уређењу можда ће се и сасвим исплатити производима дечијег рада.

На тај начин, школа која би била подигнута на овим основама давали би друштву људском *образоване раднике.*

Али није довољно да је сваки човек само образован произвођач материјалних добара; осим тога нужно да је сваки *морални* члан друштва у коме живи, нужно је да сваки ради само оно што је *добро и корисно* за њега и за све људе. И ако је врло вероватно да ће *један образован радник* бити *неморалан* човек опет зато васпитање треба нарочиту пажњу да обрати на образовање карактера. Оно треба да покаже човеку основе моралности, да покаже услове које треба испунити па да једна радња буде морална и да објасни одношаје међу људима и услове под којима ће они одговарати захтевима морала. Но ово је све више теоријско васпитање, јер ће мо научити човека само да зна шта је добро а шта зло али не и да *ради* оно што за добро сматра. За ово последње потребна је практика из живота, потребне су такве друштвене околности да човек заиста може радити добро. Ми знамо да свака човечија радња зависи поглавито од његових потреба.²⁰⁰ Ако су те потребе здраве и природне и ако су друштвени одношаји такви да се оне могу намиривати без да тиме човек шкоди другоме, онда он неће имати узрока да буде неморалан. Ако ли је пак друштвено уређење такво да у њему не могу људи да се задовоље на природан начин онда је појмљиво да ће рад тога употребљавати и она средства, која другоме зло чине а која се по томе неморални називају.

Из овога се јасно види колико зависи моралност човекова од друштвени одношаја у којима се и он налази. Ако је друштво основано на моралним начелима, онда ће одношаји међ људима у њему а тако исто и свака радња човекова бити морална, у противном случају човек ће морати да буде неморалан па ма колико он знао шта је добро а шта је зло, и ма какви били његови појмови о моралу.

Према овоме мислим да ћете и сами ласно до закључка доћи да је за поправку моралности, за образовање карактера, нужна поправка и промена самог људског друштва у смислу веће правде и моралности. Кад се сетите шта је горе речено о садашњем друштвеном уређењу, уверићете се да у њему нити је могуће васпитати се нити радити морално. Из целога говора ваљда сте могли приметити да у садашњем друштву није могуће потпуно увести ово реално васпитање – васпитање, које је једино способно да задовољи потребе свију људи. Оно ће се потпуно моћи остварити тек после будућег друштвеног преображаја који неизбежно мора обухватити цивилизоване народе. Реално васпитање јесте ствар будућности. Садашње поколење човештва неће се моћи користити благодетима што га оно доноси. Да се до њега дође ваља прећи многе фазисе од којих ће сваки следећи бити бољи од предходног.

Наш је задатак радити на томе да се што брже и боље пређу ови фазиси. Ми смо обвезани радити на остварењу и приближавању оне дивне будућности, коју нам наука показује. А каквог интереса имамо ми у раду на подизању будућег царства науке ја мислим да се може видети из следећих речи, које је Черњишевски управио омладини и са којима ћу ја да завршим мој говор: „Будућност је светла и прекрасна – вели он. Љубите је, тежите ка њој, радите за њу, приближавајте је и преносите из ње у садашњост колико можете пренети. *А у колико више пренесете из будућности у садашњости у толико ће вам животи бити свећлији и бољи, у толико ћеће више имати радости и насладе.* Радите за будућност, приближавајте је и преносите из ње у садашњост све што можете пренети.“

Тако дакле браћо, имајмо у виду једино интересе наше и народне па радимо колико можемо на остварењу правде и истине и корачајмо непрестано напред и само напред!

Ослобођење, бр. 5–7, од 10. 12. и 15. I 1875.

БЕОГРАД, 11. ЈАНУАРА [1875].

Чудновато! У један исти мах као на команду опучише се против нашег листа, жешће но икада доселе, и реакција под заставом „Видов-дана“ и претеранци у својим органима. Колико је *чудновати* ова солидарност, толико она јасно коментује целисходност назора и програма, који ми истакосмо. Што је „В-дану“ криво, што се ми боримо за „народну политику“, разјашњује познати његов одношај према Пешти; он је чедо недавне за увек минуле прошлости. Ако „П. Лојд“ лије потоком сузе за Мариновићем, зар и „В-дан“ да не појми свој позив? Та ивер није никад одмицао од своје кладе! „В-дан“ кад говори о спољној мисији Србије; о њеном задатку – то је најгрознија иронија, што се само замислити може. Сакатост логике његове међутим је тако „опипљива“ да није нужна пажљивост читаоцу, да се насмеје целој оној ништавној згради празних фраза и софизма. Ми ћемо међутим скорије одговорити на све оне јадничке излете „В-дановог“ чланкописца који као да речимице у нашу књижевност пресађује мисли Андрашијеве „Пресе“, и „П. Лојда“ и осталих органа бечко-пештанског израиља. Само је у једном случају пропустио копирати мисли им али то је дело језуитске тактике. Нека никад и „В-дан“ и његови не заборављају да нисмо *ми* ти, који стојимо у дослуку с пештанском господом, да нисмо *ми* ти који можемо давати импулз струји у њиховом новинарству – јер ми од њих стојимо далеко као небо од земље. Напротив ако се може зборити о каквом год извору оних алармујућих вести, онда га коректније ваља тражити у *реговима садашње „В-данове“ четнице.* Има неке госпде којима иде у прилог да се разносе такви гласови; то су она господа, која *недавно* спадоше *са сиволица.* Ту би се лакше могло и то у свезу довести од куда Мацари распростиру такове, *шој господи* повољне гласове, јер – они и Мацари то су близанци једне мајке, која је најмање *српска.* Мариновићевци, а не „Истоковци“ могу употребити мацарску штампу на своју воденицу и на своје личне цели, јер Мариновић беше вазда њихов љубимац. Могуће је дакле, ако би се у нагађања хтели упуштати, да баш отуд ветар душе. И ми код

садашње владе доиста не можемо ту наивност претпостављати, да ће веровати, да цела *официјозна* штампа Аустро-Угарске и Немачке на *нашу* команду растурује онаке алармујуће вести. Таква би наивност приличила само оним људима, који су склони да раде „под везаном маршрутом“ из Пеште и да саветују пут у Цариград, па ипак да се усуђују и помишљати да ће когод у томе видити услове „праве народне политике“.

То је с једне стране. Но докле нас „В-дан“ напада да ђоја позивамо на рат с Турском, дотле нас опет комунски ђетићи беде, да смо гледе спољнег задатка назадњаци. Нама је да како мило што се с нашим назорима не слажу ни једни ни други, јер то баш доказује да смо на правом путу. Чудно је како комунци и могу трошити речи о народном уједињењу, кад је то за њих – излишност. Та уједињење претпоставља веру у народност, а то ви господо нећете да имате! Но ми ћемо се вратити, првом приликом, на програм и први чланак „Ослобођења“ о народној политици, који, осим тога, што подгрева стару песму о „уједињењу канцеларија“ – још и речимице и у очи целој Србији заступа. – кога? То ће мо онда казати.

Тешко би било Србији кад би јој спољну политику прописивао „В-дан“ са свои патрони и – комунци!²⁰¹

Источ., бр. 4, од 12. I 1875.

СРПСКИ КОМУНЦИ И МАЂАРСКА ВЛАДА.

Под овим насловом доноси „Прашка Политика“ овај чланак, који због занимљивости саопштавамо својим читаоцима:

„Из изјава мађарске штампе поводом Пелагићеве афере провирује тенденцијозна намера, да се јавно мишљење одведе на стрампутицу.

Према мишљењу пештанске штампе, напрасно је угарска влада, као будна чуварица законитог реда и као *особији пријатељ* Србије и *њезиног кнеза*, пронашла некакве трагове једне велике српске завере која је намеравала општи устанак. Са целом снагом државне власти, угарска влада отпочиње да смрви ове опасности и да тиме Србију обвеже благодарношћу.

Но ми ћемо ово мало изближе разгледати и као резултат студије тешко да неће изићи, да Угарска ни из далека не испуњује своје дужности и да најмање сме тражити захвалност Србије.

Већ од дужег времена и када боље разгледамо, наћемо, *да баш њада у оно доба, у коме се њојавише и велико-мађарски њланови и њројекти о анексији* – опажа се међу Србима јака комунистичка пропаганда.

Ко познаје социјалне, политичне и народно-икономске одношаје Србаља, који за такве доктрине нити имају земљишта нити услова за њихово остварење, ко је гледао и приближно здрави друштвени састав нашег народног живота, тај је морао бити на чисто с тиме, да ове несретничке идеје немају ни најмањег изгледа за своје остварење, али тај је, ма се иначе и неодликовао претераном примчивошћу, морао стећи уверење: *да су ове агитације само сресиво за досијжење извесних њолиитичких, Србима њењријатељских цели.*

Два момента поткрепљују ову сумњу.

Угарска влада, која се иначе опире праведним захтевима Србаља са целом безобзирношћу силе, имала је вазда *чудноватну* наклоност и великодушност спрам ових јавних агитација, које иду на уништење целокупног данашњег друштва.

Друга знаменита околност, која побуђује човека мисли, лежи у томе, што су ове агитације – а то није особина социјализма – *предузетје само у крилу Србаља, а нарочитио ишћо су само Срби у Србији избрани да се са њима усреће*. Према томе постадоше пограничне вароши Панчево, Земун и Нови Сад огњиште социјалистичког мућења.

На белом дану, пред очима маџарским властима ратростиране су овде у листовима и броширама деструктивне идеје, а државни тужилац *пређе* не нађе се још никад побуђен, да предузме против тога кораке. *Листови и брошире ујошребљаваху су јошглавићо за иренос у Србију*.

Из Србије прогоњени комунци налазише у непосредној близини Србије не само уточишта, него и потпуну слободу да своју безумну агитацију продуже и да преплављују суседну државу са својим револуцијонарним списима.

Не мора ли чудновато изгледати, да је Пелагићева афера напрасно Маџаре уверила, да имају дужност према сусетци?

Или лежи ли можда што у генезису (начину постанка) ове афере скривено, што би апарат официјозне штампе радо „фертушовао“? Погледајмо мало изближе! Знаци на политичком хоризонту Србије, који навешћују буру на истоку, изгледаху као мамуза, која је удвојила живост комунских агитатора. Од свију је најгрозничавије на посао прегао неки Пелагић, који је познат и као турски-агент и који уз то још и другим, Србима непријатељским круговима чини љубазне услуге као агент *prolocuteur* (изазивач); од њега у штампарији „Заставе“ изнађоше пре три недеље две брошире.

Прва бијаше комунистичко „Кредо“ („верују“). Изашло је у форми плаката са позивом на народ, да иконе избаци из своје куће и да на њихово место постави ову „спасоносну“ вероисповест.

Други бијаше један памфлет под насловом „Посланица“ управљена против целокупног државног и друштвеног реда, против монархијског принципа у опште а *нарочитио у Србији*.

Оба сочинења изиђоше са *јошћисом* издавача и од оба су угарским властима предана два екземплара (по закону) а *угарска власћ* не нађе за своју дужност да *предузме каквегод кораке*.

Тек кад је хиљадама екземплара послано за Србију и тек кад је Пелагић у Београду ухапшен био, тек онда нађоше „добри пријатељи“ за целисходно да интервенишу.

Они нађоше, као што се могло и очекивати врло мало екземплара и то случајем оно што за пошту задоцнило, а издавач дабоме већ не беше ту.

Коментари из ове „поучне приче“ ничу сами из себе. Преко воље намеће се свакоме сумња, да неки политичари мајмунишу Бизмарковој политици, којом би онај да Француску учини неспособном; они хоће да *раширењем анархијских доктрина – Србију учине неспособном за осћварење свога итрадиционалног задаћка на истћоку*.²⁰²

Истћок, бр. 4, од 12. I 1875.

ИЗБОР ПОСЛАНИКА У ЗВИЖДУ.

Избор народног посланика у Звижду незаконит је.²⁰³ О томе смо донели у прошлом броју кратку белешку, по извешћу, које нам је из Звижда стигло.

Да наведемо доказе, који ће потврдити незаконитост избора.

Начелник среза звиждског Павлићевић актом од 11. децем. п. год. број 4593 јавља општини горњо-крушевачкој како је народна скупштина поништила избор г. Раденка Драгојевића, и да је највишим указом наређено бирање новог посланика на дан 4. јануара ов. год., па по претпису г. министра унутр. дела ПН. 14.767 од 3. пр. м. и налогу начелства пожаревачког од 9. пр. м. број 20699 налаже добри г. капетан суду, да на дан 15. децембра учини избор повереника у својој општини. А повереници могу бити само они, који имају 30 година старости, који потпуни данак грађански 6 талира годишње плаћају, који нису били под судом и осуђивани, који нису под кривичним ислеђењем и полиц. надзором, који на себи никаквих прљотина немају, једном речи, ваља добре и поштене поверенике из своје општине изабрати и на повереничку скупштину послати. Још даље захтева г. капетан да му општ. суд „одмах истог дана без сваког оклевања списак избрани повереника свију пошље“ и т. д. (Што ли ће му то?)

Суд општине горњо-крушевачке поступио је у свему по налогу среске власти, и актом својим од 18. дец. пр. год., а уз који је приложио списак изабраних повереника, јавља г. начелнику среза звиждског да су избрати повереници све онаки, који не стоје ни у једном од оних изузећа побројаних у горњем вашем налогу. (Лепа слога!) А у примедби поред списка вели суд: да ни један од изабраних не стоји у изузећу исложеном у *вашем распису* нити пак „у законском изузећу“, па побраја имена кандидата повереничких за које није примљено гласање по налогу.

Шта наређује устав и изборни закон?

Устав, а наиме члан 46. наређује²⁰⁴ да сваки Србин, који је пунолетан и плаћа грађански данак на имање, рад или приход, има право да бира посланике или поверенике.

Члан 17. изреком каже да сваки српски грађанин (поданик), који је навршио *двадесет и једну годину* и који плаћа државни грађански данак на имање, рад или приход може бити бирач.²⁰⁵

Члан 18. изборног закона потанко одређује случајеве код који не може бити бирач или повереник, и вели: 1. цигани,²⁰⁶ 2. слуге, калфе, шегрти и који бећарски данак плаћају; 3. који су осуђени због злочинства док се не поврате у права; 4. због преступа осуђени на губитак грађанске части, па док траје губитак права; 5. који су у притвору или затвору због злочина или преступа поменутог у тачки 3 и 4; 6. који су судском пресудом осуђени да су злоупотребом своје власти, претњом, поклоном или обећањем, за себе или другог радили и који су свој глас продали;²⁰⁷ 7. који су под стецшттем; 8. који су под старатељством, и 9. којима забрањује последња тачка 48. члана у уставу. —²⁰⁸

Нужно је било извести члан 18. изб. закона у целини, да се види шта он одређује, и да се упореди са оним шта одређује г. капетан.

Из наређења устава и закона и наређења капетановог види се, да је избор незаконит, што је повређен и устав и изборни закон, и то прво: што је капетан наредио да повереник мора имати 30 година, те је тиме повредио 47. члан устава и 17. члан изборн. закона. Друго, што су наредбом искључени сви они који су ма кад били под судом и осуђивани и ма за што, то је тиме повређен члан 18. избор. закона, и треће, што нигде у закону нема наређења, по коме се среској власти морају послати спискови изабраних повереника.

Наш извештач саопштавајући и акт среске власти и акт општ. суда са списком повереника, пише: „Кад је свршен избор и кад су капетану спискови изабраника послати, он је свакога дана, редом позивао писменим позивима по 4–5 повереника из сваког села и заповедао им у својој кујни, да се нико главом није шалио да бира кога са стране за посланика, нарочито Александра из Пожаревца за кога се поговорка; но да се изbere батал. командир *Милош Степановић из Мишљеновца*. И по оваквој наредби 4. ов. мес. Степановић је изабран за посланика са 97 гласова противу 8. Па сада и бирачи и повереници спремају жалбу скупштини противу овога избора, а од владе оће да траже унапредак потпуну слободу народном избору посланика или да се члан 42. устава укине.“²⁰⁹

Из ових речи извештачевих види се, и сувише јасно зашто су капетану требали спискови изабраних повереника и за што је повредио 42. члан устава, који каже: „народна скупштина састоји се из посланика народом слободно изабраних“ и т. д. Нужно му је било да агитира за избор Милоша Степановића из Мишљеновца. — Овај избор посланика мора опет бити поништен.

Овај случај и овај поступак власти у Звижду приликом избора повереника и посланика можда ће моћи да објасни и друге неке изборе.

Идемо да видимо, шта ће скупштина казати за овај избор и онај у Јагодини.²¹⁰

Ослобођење, бр. 7, од 15. I 1875.

ЈАГОДИНА 18 ЈАНУАРА.

У прилог слободног избора посланика, које право ђоја²¹¹ имају грађани србски по уставу земаљском у нашој отачбини, нашли смо за потребно да саопштимо свету ове податке.

Осим нечувеног притиска на овдашње грађанство, плашњом и апшењем извесног броја грађанства, што није било без великог утицаја на слободу избора, јер се народ разбегао из вароши и од својих кућа, као да је куга почела таманити.²¹² Јагодина је осем тога, јошт у неком готово ванредном стању од пре месец дана, тиме, — што овдашње начелство неда одбору општинском да овај избере општини председника општинског суда, на место бившег председника г. Голубовића који је оставку дао; већ по заповести начелства дужност председника врши члан Васа Ракић налбангин, човек неписмен и веома необразован; и као човек који интересира новцем врло пријатан сиротињи.

Овај Ракић, сам је признао на акту када је налог од начелства дошо, — да он прими председничку дужност — како он нема способности, и не може да прими и да врши дужност председничку, па је одма дао оставку. Али начелство и при свом одуширању одбора општинског да овај не може поверити управу општинску човеку као што је Ракић, а човеку без икаквог знања и способности, извршило је овај наведени налог, те тако Ракић сада за толико време управља овом општином и њеним напредком како он сам зна, а како ће бити народу, то ће овај знати.

Одбор општински по своме позиву имајући у дужности старати се о напредку и користима општине, и знајући да му између осталог и то спада у дужност, да бира председника и чланове општинског суда, одредио је био дан за избор председника општинског, и позвао и надзорну власт да буде присутна при бирању, као што закон то прописује, но реченога дана кад су се одборници општински скупили застану у седници општинској акт од начелства у коме се ређа: Како одбор општински није надлежан да одређује дан за избор председника општинског, и како је одбор тиме изступио из границе своје власти, и друго још, и да се заповеда оп-

штинскоме суду да одбор одма распусти, – а ако би одбор ипак остао при томе да бира кмета, као *ишло начелство према личности неких одборника има узрока држави*, то да се одма јави начелству.²¹³ (Ово су истинити изрази у акту начелства.) И усљед овакове претње, пошто су неки одборници јошт раније од извесних поплашени, то показаше толико слабости и несталности па напустише своју дужност, а изађише из седнице, одбор се је морао разићи, немогући ништа радити.

Оваково стање без председника општинског суда продужавало се код нас и за време избора посланика за народну скупштину, па једнако је и сада; што за цело нема примера да је игде ово у Србији било, као што је Јагодина усрећена за време министарства разглашеног слободњака Чумића, коме се је општина телеграфом жалила за ову ствар, па до данас никаква удовлетьорења. На сам дан избора посланика, можете представити себи код оваковог неспособног заступника председничке дужности, што је могло бити, по закону вршено.

На дан избора Димић Митка, Лаза Ранковић, Коста Тодоровић, Јованча Цветановић, Паја Нишлић, Таса Марковић, Виса Николић цинцарин из Турске, и опште познати полицајски кандидат Мијалко Раденковић, Милош Пироћанац, Анта Аранђеловић познат и овде и у Књажевцу, и остали летели су по вароши са пандурима начелства, те говорили људма да гласају за полицајског кандидата Петра Митровића.

Жао нам је што морамо међу ове поборнике за одржање народњег права, да уврстимо и неке чиновнике, као и г. Милана Јоксимовића судију окр. суда за кога смо много слушали.

Но и ово није доста, чујте даље.

Неки писар опет из Београдске полиције, Драгутин син Цветка овдашњег разносача телеграфских депеша, дошао је и окупио са претњама по малама и кућама, подмећући неким уваженим личностима бунтовне намере и превратне планове, и друго којешта, што је наравно могло и поплашити прости свет. – А његов отац Цветко опет са новцима од некуда, нудећи неке људе, радили су свом снагом да се Петар Митровић избере.

Цветко је потом причао како је његовом сину остало преко путних трошкова 100 дук. цесарски, незнамо одкуд, и видели смо затим из новина да му је син и ванцирао.

Ето таквих има отачаствољубаца.

Да видимо даље шта се ради у општинском суду, и како се по закону врши гласање.

Арон Нинчић адвокат и владин посланик из Угарске родом, Димитрије Стојановић, Димитрије Донић ћурчија и Коста Раденковић такође тобож контролирали су гласање, као бирачки одбор;

па кад им се представе тужбе како тај и тај гласају, а немаду права на гласање, тада много штовани овај наш бирачки одбор неће ништа да предузме, те да се закон очува од повреде.

И тако не само они који су претњом натерани да неби дошли у апс, него и Црногорци – дошљаци надничари, кои неплаћају грађански данак, и који по томе немаду права на гласање долазе и гласају за Петра.

Па на жалост и чиновници, који би требали да предходе примером да се закон поштује, као председник окр. суда Јован Максимовић и капетан белички Пера Поповић зет познатог вечног полицајског кандидата Мијалка, који нису у списак бирачки записани, јер су пре при првом избору у другом месту били, гласали су, иако је то противно закону. –

Ето тако ми уживамо благодети устава, као остале слободе, тако уживамо и слободу избора посланика, за време министарства чувеног слободњака Чумића, који се је пређе разметао бог те пита каквим крупним слободним начелима, и свет му је просто срдачно веровао.

Напоследку није згорега да зна свет још и ово:

По свршеном избору посланика, био је избор неколико одборника и замењеника одборничких ради попуњења одбора општинског, а овом приликом требало је да се награде за свој труд вредни, утруђени око избора посланика, те да добију столице, имено: Таса Марковић, Петар налбантин, Димитрије ћурчија и јошт неки кои желе место председника у општинском суду; а други опет као: Јованча Цветановић, Коста Тодоровић и јошт нека њихова братија особито теже да добију члановске столице у општинском суду; па сви кидисали по вароши наговарајући безазлене грађане да изберу за одборнике њиве једномисленике, кои ће им подарити жељене столице.

Шта више чак су и тако далеко забасали да су наговарали људе да се и цео одбор општински збаци, како би до своје себичне цели лакше дошли, па и пандури начелства нису били равнодушни!

Овим су фаљени ревнитељи за народно благо ишли јошт и на то, да ма како ако је могуће, приташкају пронађени комисиом недостатак у каси и у кошу општинском, у вредности преко 40.000 и више гроша чаршинских, што је општина општењена, за време кметовања Тасе Марковића, и то само за рачунску 1872/3 годину. – А шта ли је било недостатка и штете за време вишегодишњег кметовања реченог Марковића, то сам бог зна, и сиротиња која плаћа.

Извештај од стране општине и горе изложеном недостатку од 40. и толико иљада гроша, давно је пред надзорном влашћу; и она је дужна била према постојећим о томе правилима, изданим од

стране министра финансије, одма и неодложно потрожити код суда обезбеђење, за пронађени недостатак у каси општинској, али то до сада учињено није, и ми обраћамо озбиљну пажњу г. министра финансије, на ову ствар, како општинско имање неби пропало, већ да се недостатак обезбеди по закону.

Завршујући „Јеремину“ песму²¹⁴ о слободном избору посланика за народну скупштину, јављамо свету јошт и ту значајну занимљивост: да су избрани полицајски кандидат Петар Митровић, и владин посланик Арон Нинчић, одпутовали одавде после пола ноћи на скупштину и то једва су се смели кренути (чује се по вароши) у пратњи 4 пандура, који су их морали ваљда пратити до на границу јагодинског округа да их неби гди год ваљда у путу сусрела љубав њихових саграђана, и поверење народње.

Добро ћемо са оваквим омиљеним родољубима.

Ослобођење, бр. 12, од 26. I 1875.

ЈАГОДИНСКИ ИЗБОР ПРЕД СКУПШТИНОМ.

Скупштина је у својој седници од 24 о. м. узела у претрес избор јагодинског посланика.²¹⁵ После бурне дебате на предлог Грујићев-Мариновићев (ту се сложише два противника) би решено: да избрани јагодински посланик, „поштени“, као што рече Р. Кукић, остане у скупштини са условом, да се влади јави да предузме строгу истрагу над јагодинском полицијом.

Услед овога решења скупштинског имамо да кажемо само неколико речи.

Адам Богосављевић, Симо Несторовић, Милош Глишић и други захтевали су и предлагали су, да *сама* скупштина изашље комисију да учини строгу истрагу над јагодинском полицијом. Милија Миловановић рече, да би се понизило достојанство скупштини ако би „поштени“ Митровић био примљен за посланика. Предлог и захтев ових посланика пропао је само што је председник „помирљивог“ министарства Данило *Стефановић* казао,²¹⁶ а нема члана у пословном реду, по коме би скупштина имала право изашиљати истражне комисије и да је то било под прошлом владом, па скупштина може се ослонити с поверењем на садашњу владу, која није заинтересована, као што рече Данило Грујић, Мариновић, коли. (Нека нам се дозволи једна „лојална“ примедба. Данило *Стефановић* председник министарства и Ђока *Стефановић* начелник јагод. округа. Оба ова господина презивљу се случајно *Стефановићи*, а случајно су и блиски сродници.)

Решено је дакле, да се јави влади „незаинтересованој“ да предузме истрагу строгу над јагодинском полицијом, јер скупштина нема права да по закону о пословном реду изашиље из своје средине комисије ради истраге.

Нема члана, нема параграфа у закону да скупштина има права! а влади која је била у скупштини за то, да се избор Митровића прогласи за законит, даје се право истраге.

Да је скупштина решила да из своје средине изашље комисију, повредила би неки члан изборног закона, и ако тога члана нема нигде.

Који је тај члан, где је тај члан у изборном закону, који закрађује право скупштини да извиђа противузаконе радње власти сама собом при изборима? – Нема га нигде.

Кажите нам ви, који оспоравате то право скупштини, где је тај члан у закону о посл. реду?

Који су докази били да је незакони избор Јеврема Марковића. Чумић вели: одбор бирачки ишао на ручак. Избор прекидан. Он је позван да брани закон од повреде. А у Лозници зар није био прекидан? Зар Јездић има 30 година? У том случају Чумић неће да брани закон од повреде по дужности. А у Крагујевцу, зар ту није био прекидан избор. Ено Мирковића крагујевачког посланика у Београду, у скупштини, ваљда је жив, па нека каже сада по поштењу је ли у Крагујевцу избор прекидан, кад пре није хтео и кад је својом двосмисленом оставком спречио сваки протест грађана! – При поновљеном избору у Јагодини „било је лома“, рече један посланик. Симо Милошевић вели: Чумић је агитирао. Тако и јесте у ствари. То доказује први чланак. Бока Стефановић државни тужилац Светозар Марковића, брата Јевремовог седео је са скрштеним рукама, њега се није тицало оће ли Јеврем бити изабран.²¹⁷

Преко 60 грађана јагодинских жале се на „незакоње“ и траже помоћи. Толики грађани отишли су да се лично кнезу жале. На то су неки у скупштини одговорили да нема доказа. Најзад после бурне ломљаве би решено, да влада тражи доказе против своје полиције јагодинске, а влада је била против Јеврема, и ако су неки посланици изјављивали да „врана врани очи не вади“.

Да сведемо. Влада није имала законог основа да оспорава скупштини право да изашље комисију, јер о томе нема ни спомена у закону о пословном реду, а још мање да влада сме примити на се да врши оно, за што нема права, јер сама влада на тај начин одступа од закона. Да поставимо само ова питања: Ко има право да прима посланике и да прегледа њихова пуномоћства, влада или скупштина? Одговор: – скупштина. – Ко има право да решава о способности посланика и законитости избора, влада или скупштина? Одговор: скупштина. Ко има право да решава о тужбама и жалбама о избору и против избора посланика, влада или скупштина? – Одговор: скупштина. Па како може влада да узима на се оно, на што нема права?

Јели ово доста, јели ово јасно?

Ако ни ово није доста да скупштина има права, ено члана 116 зак. о пословном раду по коме „скупштина може, ако би се потреба

у поједином случају показала, с владом сагласити се да се од прописаних правила у овом закону при саветовању и решавању каквог предмета одступи“.²¹⁸

Ми се надамо да честити јагодински грађани неће пропустити да се народ скупштини наново жале и протестују против избора и против истраге, коју ће влада да предузме над јагодинском полицијом.²¹⁹

Најзад ево у чланку „Кандидат за скупштинара и министар“ објашњења о очајничкој борби Чумићевој и његове полиције против Јеврема Марковића. Чумић је на своја начела на која се Јеврему подвезао и дао поштenu реч да ће их заступати, коју је погазио кад је министром постао.²²⁰

Ослобођење, бр. 14, од 31. I 1875.

ПРЕДЛОЗИ ВОЈЕНОГ МИНИСТРА НАРОДНОЈ СКУПШТИНИ.²²¹

Министар војени Протић поднео је народној скупштини неких једанаест законских предлога за законодавно решење и један извештај о куповини неких дрва.²²² Предлози су ови по реду: 1. Зак. предлог да војници стајаће војске служе две године.²²³ 2. Пројекат закона о набавама војним и држању лицитација. 3. Предлог о путним и подвозним трошковима официра. 4. Предлог о ведбалиштима војним на општинским утринама.²²⁴ 5. Предлог за измену чл. 37 закона о устројству војске, и члана 32 и 34.²²⁵ 6. Предлог за измену законодавног решења од 2 окт. 1871 тачка 2. (да се официрима даје по 11 хвати дрва од 3 стопе дужине, место 8. као што се досада давало) 7. Предлог да се раденицима и надничарима при војеним фабрикама и радионицама не може ставити забрана на заслугу и надницу, нити да се може одбијати за приватне дугове. 8. Предлог да се официрима за уступљене и купљене коње одбија од плате за рачун касе државне, код виших једна четврт, код нижих осмина. 9. Предлог за установљење фонда за наоружање и спремност народне војске. 10. Предлог да се одобри војеном министру да може утрошити 500 гр. пор. на уштеде одобреног му буџетом кредита за последњих 40 дана рачунске 1874 год. на четири питомца вој. академије, који су преко буџетског комплетка примљени. 11. Предлог да војни министар може снабдети пограничне стражаре оружјем и муницијом и осталом бојном спремом, и да годишње може трошити потребну количину муниције ради ведбања у гађању, и 12. Извештај о куповини 3000 хвати дрва.

То је све што је министар војени поднео народној скупштини.²²⁶ Све ове предлоге ми ћемо претрести у колико који по својој важности и замашају заслужује, и исказати суд о њима.

1.

На реду је предлог закона за двогодишњи рок службе у војсци.²²⁶

Војска је одбрана отачаства, и то је начело признато свуда бар у демократским земљама. За нашу земљу опкољену са свих страна

јаким државама које су нам непријатељи, било за то, што држе у покорности велики део нашег народа, било што грамзе за лепим залогојем природом богате Србије. Изван сваке је сумње да нам је нужна војска, али каква? Наша финансија, па ни обичаји недопуштају да парадирамо са великом редовном војском. Место тога установљена је народна војска, а стајаћа, које континентал достижје 3700 људи, служи као школа одакле ће излазити што ученији и спремнији људи и улазити у народну војску. За ту цел узаконен је код нас трогодишњи рок службе у војсци са изузећем јединаца и првенаца, који по допуни закона од 23 октобра 1872 године служе једну годину или осам месеци.

Министар војени према добивеном искуству предлаже да се узакони двогодишњи рок службе за све без разлике "дваесто-годишњаке", јер услед садашња два пуноважна рока службе, чинило се то, што једна трећина момака излази са недовољном спремом, док има само једна четврт старих војника који одслужују потпуно трогодишњи рок службе. Тиме се поред осталог, чини неправда држављанима, а то рђаво дејствује на морал. Према томе министар војни предлаже даље да се ослобођавају од војачине само они који су ранитељи породице и задруге. И трећи се задругар такође ослобођава, а од четири задругара ако су двојица одслужили, двојица се ослобођавају. Даље ако је један брат на војсци погинуо или се у војеној служби осакатио и постао за рад неспособан, задруга се за три године ослобођава од рекрутације, и нај-после саморани којима је све изумрло а имају имања које би пропало јер га неби имао ко радити.

Као што се види цел је овоме предлогу да се олакша народу и да за краће време кроз војску прође што већи број људи, који ће ући после у народну војску „изведбани и научени војничком духу“.

Ми нити можемо нити смеомо мислити и рачунати на редовну стајаћу војску. Главно је да што пре и боље спремимо што већи број народних војника. То је наша крајња цел, којој морамо журно ићи у интересу нашега сопственог осигурања и будућности. Да ли се овим предлогом постизава то?²²⁷

Треба узети на ум све ове последице које је произвео закон о војсци у народу. Ништа више није дејствовало да отпочне пропадање основа народног благостања и богатства – задруга. Народ је наш и данас преиспуњен предрасудама о стојећој војсци. Када отац или задруга испраћа сина или задругара у војску, тако га жале као да га за навек губе. У самој ствари жале га једно с тога, што задруга губи раденика, а друго, што ће задругар, пошто се „испуни војничким духом и моралом“, бити неспособан за корисног привредника у задрузи. Неколико таквих случаја у истини, довољни су били да се у народу створи уверење да је то правило за свакога, – опште.

У овој ствари, где народ двогубо плаћа, и порезу у новцу и порезу у крви, мора пресуђивати економско стање народно. Народ је сиромашан, а још кад му се одузме сваке године на 2000 раденика, који привређују, наравно да запада у већу сиромаштину. Истина да се по овоме предлогу добија извештан број спремних људи који улазе у народну војску, али је истина и то да сваке године иде из народа толики исти број раденичке снаге. Но није само то што та радна снага иде из народа, но се још на њу мора да троши као на непроизводну и ако до јуче била производна. С економског гледишта то је дупла штета.²²⁸

О томе се мора водити рачун.

Но да се обазремо на једну околност. Људи који су досад излазили из редовне војске, улазили су у народну војску. Па како је спремна и извештана наша народна војска, с војног гледишта? – Држимо да ће мало њих бити који би тврдили да је сада спремнија за бој но у почетку кад је постала. У почетку је наша народна војска заиста била спремнија за бој но сада. Мало по мало па ће постати чиста парада. Неговоримо овде о наоружању. Мин. војени имајући доказа о овоме, ваљада и предлаже двогодишњи рок.

Није доказано дакле да се на овакав начин може спремити наша народна војска за бој, као што није истина да ће наша народна војска постати ваљана ако се код нас уведе пруско муштрање, т. ј. уливање војничког духа. Од такве благодети пре се развраћују људи, или ако не то, они бегују из војске, или немогући издржати „уливање војничког духа и морала“ окончавају живот – самоубиством. Министар војени велико би добро учинио кад би показао да ли је било беганца – дезертирања и да ли је било самоубиства у нашој стојећој војсци макар за прошлу годину, ако не за више. То би био најјачи доказ, то би бацило најјачу светлост на нашу војну организацију и методу обучавања одкако је код нас усвојено пруско касарнско муштрање, од како су наши официри дошли из немачких касарна.²²⁹ Ми знамо да је у крагујевачкој касарни из једне батерије умрло 8 људи за 15 дана, од запаљења плућа. Ови људи нагло су учени по ладноћи. – Али то је већ метода обучавања, а ми о њој нисмо ни узели да говоримо.

Ми у опште држимо да се несме крпарити организација наше војне снаге, ако се оће стварна корист да постигне. Међутим при организацији ваља имати на уму: ако је дужан сваки бити војник, да залаже све и живот за земљу, онда држава треба да се постара да терети војн. службе буду што неосетнији.

Како дакле да се спреми наша војска за бој у што краћем времену, а јевтиније и са мање жртава и трошка?

Одговарајући на ово питање, ми нећемо излагати целокупан план за реорганизацију наше војне снаге, но ћемо изнети оно што

се не сме одлагати и што се одма може увести, а напред смо изложили услове и околности које су скопчане са организацијом наше војске и последице које долазе од садашњег уређења.²³⁰

По наођењу стручњака довољно је четири месеца да војник прође рекрутску школу и тактично вежбање с маневровањем. За четири месеца то би се морало а и могло би се проћи и свршити. – Држава кад тражи да јој сваки грађанин без разлике жртвује живот, треба да га научи ратној вештини, па да не губи живот у лудо. Има држава у којима је усвојен још краћи рок службе од четири месеца. С погледом на нашу сиромаштину и околности и код нас би се морао усвојити најкраћи рок. Никад не треба губити из вида да ми не смемо да парадирамо с војском редовном или стајаћом. Овака стајаћа војска нама је са свим непотребна, а у економном обзиру и штетна, јер министар војени предлаже да се за две године отргне привредник из задруге, па и јединац и првенац. То је много. А још је сувише кад узмемо у рачун колико је народној војсци користовало попуњавање из стајаће војске.

Пре свега нама су најнужније сада:

1. *стичне војничке школе, и*
2. *школе за образовање официра народне војске.*

Стајаћа војска са њеним парадама ништа нам не треба. Стручни официри нека уче старешине народне војске, а ови опет народну војску. Рекрутација у стајаћу војску треба сасвим да изостане. Старешине народне војске када су довољно спремни, могу у време кад је народ докон и најмање има посла, а то је зими, обучавати народне војнике теориски, а у пролеће може се прећи на праксу: на четна или баталиона учења, а у јесен на логорска учења са маневровањем.

То је у општим цртама изражено наше мишљење о стајаћој и народној војсци. Војену снагу треба што брже и што јевтиније за бој спремити, а да се то постигне држимо да је овакав начин најпрактичнији. „Србин је ратник од вајкада“, – њему не треба дакле „уливање војничког духа и морала“ и т. д., већ му треба знати вештину војевања и љубав за слободу своје домовине и споља и унутра. Наша земља мора бити истински слободна и онда сваки грађанин има шта да брани и за шта да гине: – за унутрашње слободе и спољашњу независност!

2.

После предлога законског о двогодишњој служби у војсци,²³¹ долази „Пројекат закона о набавима војним и држању лицитација“.

Овај предлог изазвала је колико потреба да се једном на чисто изведе и одреди начин при набавкама и лицитацијама наших војених потреба, толико, ако не и више, горко искуство и љута кубура са господином Белимарковићем. Нама се бар тако чини. Предлог је министра војног Протића подељен на четир одељка а има свега 65 чланака. Први је одељак о набавкама војних потреба које бивају на три начина: погодбом, јавном лицитацијом или по унапред одређеној цени.²³² Погодбом, тј. куповином без јавнога надметања могу се набављати ствари које непрелазе вредност од 10.000 гр. чар. а лицитацијом и обзнањеном таксом, које прелазе ту вредност. Али набаве од мање вредности могу се вршити лицитацијом или таксом ако се нађе да је тако корисније; но набаве од веће вредности могу се чинити без лицитације кад то државни интереси захтевају. У тим случајима чиниће предлоге мин. војени савету мин. и вршиће набаве како овај реши. Види се да се иде на то да и у тајним управо набавкама буде неке контроле, неке гаранције. Само требало је навести ради примера један или два случаја кад могу држ. интереси захтевати да се набаве чине без лицитације. Случајно могу врло често бити случаји „кад државни интереси захтевају“. Други одељак говори о лицитацијама у опште; лицитације су јавне, – оне су усмене или писмене (оферталне). Трећи одељак говори о начину поступања при усменим лицитацијама; кад почињу, докле трају и како се завршују и протоколи лицитирања потписују. Четврти одељак говори о начину поступања при писменим лицитацијама. – Наравно сад се мора полагати кауција и углавити уговор, осим у неким случајима кад протокол лицитације и потпис понуђача на њему може да замени уговор.

Практичност овога предлога, као и то колико ће његове одредбе моћи отклањати злоупотребе то ће се доцније моћи најбоље видети. У народној скупштини има посланика који су били у скупштини онда, када је с Белимарковићем било кубуре.²³³ Добивеним искуством они ће знати оценити практичност и гаранције овога предлога. Ми знамо како су чињене злоупотребе и како су се могле чинити. Нарочито при испорукама или предајама набавка највеће злоупотребе могу се чинити. Прими се, рецимо, у војено стовариште 700 ока жита, масти и т. д. а у књигу се може завести да је примљено 1000 или више. Ко контролише примање и како да га контролише? – То треба уредити. Зар је мало било случајева да су прегледне комисије налазиле мањак у материјалу! У Крагујевцу баш комисија која је прегледала стовариште неизрађеног материјала у војеној фабрици, нашла је мањка око 500 дуката у материјалу.²³⁴ Како то, од куда то ако се по рачунима и књигама не нађе никаква погрешка, или неправилно увођење? Да наведемо пример како може да се кајишари. Нужна је набавка н. пр. 100 воска, лоја, зејтина и т. д. На пијаци је восак 20 гр. на оку, а набављач се прима

и подвезује да га набави и преда по 16 гр. на оку. Извесна је ствар да ћифта не ради тако за то, што оће да он штетује, само да држави помогне. Он има свога рачуна. При предаји од продаје набављене предмете по цену коју је уговорио, али у неку стотину ока мање. Ето откуда после излазе дефицити у материјалу.

„Кантар неће криво, ама душа оће.“ У овоме што наведосмо ваља се оградити и осигурати ако је могуће, а предлог најмање о томе говори.

3.

Са предлогом за измену „закона о накнади подвозних, попутних и селидбених трошкова, трошкова војени чиновника и војника од 21 фебруара 1864 год.“²³⁵ министар војени жели да буду сви пред законом равни, те да се не унижава то опште државно начело, а на штету појединих. „Трошкови који се с натегом тегле на рачун државни, убијају љубав к послу, уништавају сваки умни полет и човек често мора да сажали самог себе и да се ратосиља своје сопствене способности. Таке жртве државе несме да изискује и мора да их избегне у свом сопственом интересу.“²³⁶ То захтевају „правица и сама морална држава“, као год и напредак државне службе и т. д. Тако министар војени Протић поткрепљује овај предлог о измени закона.

Посебице овим се предлогом тражи да се укине одредба у закону да се даје накнада тек на остојање веће од два сахата, у §. 1. Да се §. 4 замени те да се путни и подвозни трошкови дају у потпуној мери на једну четврт обичне мере. Но кад путују официри зарад војничке цели с војском даје им се подвоз за ствари и потпуни путни трошак. §. 17 измењује се тако да се официрима даје поред обичног подвоза и попутнине још и 10 гр. пор. дневно кад крокирају, рекогносцирају или мере неко земљиште. А кад раде у неком месту па се не прелази више од 2 сата, официри добијају поред попутнине још у име подвоза по 7, а виши официри по 10 гр. пор. на дан па још и додатак у 10 гроша пор. дневно. (Јели ово једнакост?) §. 24 оће се да се даје подвоз у новцу или натури за ствари а где је потребе и за се, и да се исплаћује како је за држ. касу корисније. На крају 24 §. додаје се да подофицири кад се изашиљу у округ добијају као и остали неуказни чиновници по 6 гр. пор. на сат, а у име попутнине по 4 гр. пор. дневно. Још се додаје да се накнада подвозних попутних и селидбених трошкова, рачунају и исплаћују по сатопоказачу, у коме је означено растојање места, а где нема тога по немачком сахату, у који се рачуна 6000 корачаји или 5000 метара.

То је све што министар војени предлаже да се замени.

У начелу ми желимо да сваки раденик поштен и савестан буде награђен за свој рад. То захтева познато правило које је основано на узајамности услуга у друштву. Можете рећи да је то „морал“, „правица“, – како оћете. Кад ово важи у опште у друштву, људи веле да треба да важи и у држави. Кад држава тражи услуге од својих држављана треба добро да им плати. То „грубо“ материјалистичко гледиште личне користољубивости потпуно усваја министар војени кад вели да је досадашња уредба против морала, правичности и висине државне.

Питање је, да ли у ствари постоје разлози министра војног, да су наши официри рђаво награђени? Да одговоримо на ово питање треба оставити још једно: Колико има официра, којима је додијала оскудица, па су морали напустити војену службу и латити се другог рада, који би им веће приходе доносио и боље осигуравао живљење? Колико их има који су баш зато напустили војничку службу? Нема их баш николико.

Министар војени признаје да су наши закони супротни међу собом, управо потиру се. Није праведно, није морално да се једни државни чиновници награђују боље, а други горе. Лепо збрка у законима. Ми смо одавна знали за то. – Чиновник судски, полицијски, војнички, просветни има право на плату, на ванцирање, на пензију, они служе држави, и држава не би могла опстати без њих. Сељак, занатлија, трговац, то је народ. Може ли држава да постоји без народа? Не може никако, а без чиновника би могла. И ономе без чега држава не може постојати не дају се повластице и користи. Сељак и занатлија кад остари нема права на пензију, кад пропадне – код нас није установљена државна помоћ. Ако је дакле против висине државне оно онда шта је ово?

То је једна страна. Ево и друге. Официр добија огрев од државе, држава му помаже да лакше набави коња и лакше исплати, држава му рани коња, док је официр болестан лекови и лечење даје му се у пола цене,²³⁷ има послугу или му се даје за послугу у новцу. Грађански чиновници то немају. Кад је против „опште државног начела“, неједнака награда, зар ово није?

Наши официри дакле нису никако рђаво и мало награђени; па ни у погледу накнаде трошкова. Да се то докаже требало би уватити целокупну цифру која се даје оним официрима који буду премештени из места у место. Цифра ова не би била незнатна. Министру војеном остављено је право да распоређује официре по наођењу и да их „премешта по потреби“. У прошлој години било је преко 100 премештаја по потреби, а по неки је официр премештан по 4 пута. Наш кор официрски рачуна се на 300 људи. Кад би се дакле усвоио овај предлог министра војеног, још знатнија сума утрошила би се из буџета само на накнаде трошкова официрима.

Поред свију тако zgodних услова за живот официра, министар војени уобичајио је да издаје неке награде „за ревносну службу“. То обично добијају по неки. Шта је то? Да ли они официри који не добију такве награде нису ревносни, нису ваљани и добри у својој служби? Заиста тако изгледа по таком поступању. Па што трпи министар војени официре који нису ревносни? Какве су то награде за „ревносну службу“ народним новцем, ми не знамо.²³⁸ Знамо да су два господина у Крагујевцу скоро добили такве награде и то доста знатне, а нису ни мало ревноснији од других официра, и посла по најмање имају. Да то није нека „ревност“ тајанствена? Слаже ли се то са државним начелом да су сви равни пред влашћу и законом? Слаже ли се с моралом и правicom? То нека реши министар и народна скупштина.

Једина је добра страна овога предлога што се предлаже да се сиротињи у војсци – подофицирима даје накнада. То би се могло [и] одобрити. Надамо се даће скупштина умети поступити са овим предлогом онако, како је народу и његовој сиротињи од користи.

4.

Сада би био на реду предлог о вецбалиштима и збориштима војним на општинским утринама, а за њим измена чл. 31. тач. 5 чл. 32. и 34. закона о устројству војске којим се одређује положај болничара и подељују у класе лекари и хирурзи. Али пошто су ови предлози са малим изменама решени и усвојени народном скупштином, ми нећемо о њима ни говорити.²³⁹

5.

Даље предлаже министар војени да се „у интересу правде, потребе и више државне користи“ преиначи решење нар. скупштине од 21. окт. 1871 и то да се официрима даје „једанајест“ хвати дрва место „осам“ на годину.²⁴⁰ То је такође један већи издатак који ће пасти народу на терет. У опште по предлозима министра војеног у којима тражи побољшање официрског стања изгледа да су они убита сиротиња. Не верујемо да је се ма ко смрзнуо са осам хвати дрва од 3 стопе дужине. По сам народ није никад од користи било давати и сувише повластица једном реду људи у држави. Мало по мало па можемо добити лепо организовану касту са великим правима. Претресајући предлог о накнади трошкова споменули смо честе премештаје „по потреби“, на што се утроши знатна сума. Још би ваљало споменути ванцирања официрска нарочито у последње

време. Баш да речемо да официр оскудева за мало времена. Оскудицу највише осећају нижи официри са мањом платом. Ми имамо капетана прве класе, мајора итд. приличан број. Та господа не могу се убројати у сиротињу. Издатци ови не улазе ваљда у буџет, а буџетом ће се тражити већа сума но до сад, – то су били дупли издатци. Ако је у интересу ратне вештине имати оружје и осталу спрему, неби смо рекли да је то такође и давање 11 хв. дрва. „У интересу правде, потребе више државне користи“ па још и сиротиње народне овај предлог не би требало усвојити. Ако је у интересу ратне вештине да имамо толике мајоре, је ли такође у интересу да им се одреди додаток н. пр. да набаве кошуље. Награде „за ревносну службу“, накнаде при честим премештајима, – куда ћете више. Мислимо да треба укинути давање дрва. Најзад би се могло давати нижим официрима, али из оне суме која се досад издавала на награде „за ревносну службу“ и на премештаје.

6.

Предлог да се радницима и надничарима при војеним фабрикама и радионицама не може ставити забрана на заслугу и надницу, нити да се може одбијати за приватне дугове, министар војени повукао је натраг, и неби имало смисла говорити о њему.²⁴¹ Али да приметимо само у толико да се овим предлогом ишло на заштиту сиротиње радника и рада државног. Главна је побуда овог предлогу та, што се сиротиња мора по невољи да задужује а повериоци је пљачкају са свим бесавесно. По закону рударском радницима рударским не може се забранити заслуга. Ово дакле неби ништа било ново, већ би се заштита државна раширила и на друге раднике у државним радионицама. Очеvidно је да би се учинила неправда другој сиротињи па би држава морала да узме у заштиту све раднике у опште. Селјака је узела држава у заштиту забрањујући по законима да им се не продаје земља, алат; рударе, да им се не узапћава плата, па најпосле и остале раднике у државним радионицама. Да ли се тиме спасава сиротиња, није се доказало. Да ли би јој ваљало дати већу плату поред ове заштите? – о томе се не говори. Довољно је да је код нас отпочето решавање социјалног питања о државној помоћи сиротињи. Наш министар војени није социјалиста, али овим предлогом још би се даље пошло са решавањем радничког питања, макар што се оно није решило и сиротињи помогло.

Који ли је то узрок што је министар војени узео свој полу-социјалистички предлог натраг?

7.

Предлог дакле о привидној помоћи радницима министар војени узео је натраг. Али предлоге да господи официрима помаже држава до краја у свему, он не узима натраг. Тако је и са предлогом за измену решења од 22. Јула 1865 год. о набавци и исплати официрск. коња. Министар предлаже да се то решење овако измени: „да се официрима, за уступлење и куплење коња, дужне суме поврате каси одбијањем од месечне плате: код виших четвртином, а код нижих једном осмином“. Официри су код нас заиста врло сретни, по својим повластицама они ће скоро постати каста у нашој држави.

Тако они имају своју „официрску част“, која није исто што и „шустерска част“, „селачка част“, „трговачка част“, „рабациска част“ итд. Они се не жене из сиромашних породица, они имају плате, дијурне, накнаде трошкова, дрва, лечење и лекове бесплатно (а не у пола цене као што је погрешно речено у прошлом броју),²⁴² са државном помоћи лакше набављају коње и најпосле годишње се утроши народног новца на официрске коње на 2000 дуката на фураж итд. Природно је сада да се морају тражити нови извори за приходе и већи буџет.

У интересу је народа да скупштина размисли о овим стварима; но да ли ваља да одобрава ове предлоге, који су ништа мањи но нови и већи издатци народне касе.

8.

Наша држава постојала је до сада без измена и допуна о дијурни и накнади трошкова официра и других чиновника. Њеном суштествовању ништа није сметало то. Није сметало такође ни развијање нашег чиновништва. Држава наша није пропала без тога. Свака влада у томе је врло брижљива и када се постави питање да ли може живети народ без слободе, одговара се „да ће држава пропасти без буџета“, да је „против правде, морала и висине државне“ ако се господи не да још више но што имају. И ми смо принуђени да се снуждено питамо, када ли ће нам свевишњи дати слободе које тражимо?²⁴³ Разлагање и претресање наше о предлозима министра војенога своди се на то, да господска права ваља сачувати а народна проширивати. – Ван сваке је сумње да је министар војени убеђен да напредовање наше војске независи од добре „дијурне“, накнаде трошкова, награда за „ревностну службу“ итд. већ од олакшице и добре воље.

Да пређемо на ствар.

Министар војени предлаже да се образује „фонд за наоружање и спрему народне војске“. – Ко је против тога да се што пре и што боље спреми народна војска? О предлогу за рекрутовање и двогодишњем року војене службе, казали смо своје мишљење. Казали смо да нам треба стајаћа војска но да [ли] су нам нужне стручне (специјалне) школе војничке и школе за официре народне војске па са таком спремом да се усаврши наша народна војска. По себи се разуме да смо против коцке, „која је против правичности и морала и висине државне“. У народној скупштини мањина која је гласала против овог предлога, против коцке и редовне војске врло је правилно схватила народну корист и потребу што брже образовања наше војске. Дакле није нико против што брже спреме и оружања наше војске. Но министар предлаже „фонд“ – ама зар баш „фонд“? – Па ви господо непрестано говорите: ако се неодобри буџет држави, пропада и дерна народна мисија! Како је то? и шта је то? – Војени буџет већи је од сваког другог. Народна скупштина неодобрава ваљада највеће суме за војени буџет само зато да се утроше на плате, премештаје, на ревносне службе, дијурне, накнаде трошкова господи официрима на дрва и фураж, но и зато да се из буџета набавља и спрема оружје. Ако није тако, ваља народу казати, да зна једном на чему је.

Министар Протић сам признаје у предлогу овоме да је наша земља сиромашна, кад вели: „Заплет с једне, препоне у набављању оружја с друге стране, *оскудица земље с њреће* а међутим крајња потреба у томе с четврте стране“ итд. То се односи на време кнеза Михаила. – Питање је да ли се имућност народа поправила и увећала до сад? Министар војени јамачно неће рећи да јесте иначе он неби познавао наше имовно стање и онолике молбе из народа народној скупштини да обустави продаје имања и да избавља од дуга биле би крајња лудорија и лакрдија.

Министар војени истина теши скупштину да се овај „фонд“ неће подизати прирезом, но уштедом из војног буџета. Али баш зато и поставља се и питање: зар се сав војни буџет троши на плате, а не и на наоружање? и колика је уштеда тога буџета? Када ће се тим крпежом спремити наша војска за рат?

Уштеда војеног буџета за ову годину тако је незнатна, да би се једва могао уштеђеном сумом набавити један топ. Ми незнамо како се рачунају те уштеде, али знамо да је артиљериска управа у Крагујевцу вратила министарству војеном велику суму уштеде само на плату персонала, а и од приреза за логоровање овогодишње за овај округ, такође је претекла знатна сума.

Предлог оних посланика који траже да главна контрола буде са свим независна врло је уместан и са свим је на своме месту. О тој ствари ми ћемо други пут говорити.²⁴⁴

У кратко: треба тачно показати уштеде по свим гранама, као и остатак од приреза овогодишњег (јер се он не може рачунати у уштеду с тога, што се наредбом о скупљању приреза урачунава остатак у олакшицу за други прирез). Откуд тако мале уштеде? *Ойкуда онолики дефицит?* – Да нема Србија каквог дуга? – И така мисао може да дође човеку на памет.

Кад се укину толики премештаји, и уштеде толике дијурне и трошкови, кад се одговори скупштини за награде „за ревносну службу“, кад се изобичаје велика ванцирања, може бити говора о фонду и он ће на брзо бити велики.

Ко ће да контролише тај „фонд“, како ће бити његово уређење, ко ће да прегледа рачуне? министар војени не говори, и ако се у скупштини појављује врло племенита и врло корисна мисао да се прегледају рачуни од почетка.

9.

Остаје нам још предлог о утрошку на 4 питомца војене академије.²⁴⁵

Министар војени предлаже да му скупштина одобри да може утрошити 500 гроша за 40 дана 1874. г. на четири питомца војене академије који су преко одређеног броја примљени. Он поткрепљује овај предлог тиме што су, вели, кандидати били добри а сумња је да ће се до године попунити одређени број добрим питомцима. Нећемо да испитујемо наводе министрове. Главно је што никако неможемо одобрити разлог министров да војничка школа треба да у што већем броју и што чешће да пушта официре у војску. Ми никако не сматрамо да нам је нуждан што већи број официра и да је по томе академија калуп неки, који ће сваке године избацити што већу масу официра те да се троши на њих 3–4000 дук. нар. новца више.

Мин. војени још наговешћује неку предстојећу организацију академије на којој ће се ваљада сваке године примати питомци, а отпуштати у војску официри. Да ли баш од силних и безбројних официра зависи спрема и готовост наше војске? Ми би смо ради били да видимо тога који би то тврдио. Спрема војске зависи само од добре воље и спреме масе, а не од безбројних официра. Нама је нужно да имамо што темељније спремних официра, па макар њиов број био и мањи.

Говорећи о осталим предлозима мин. војеног казали смо да су нам нужне: 1., стручне школе и 2., школе за народне официре. То је и боље и практичније и за народ јевтиније, јер несмемо допустити да наша земља буде поплављена званичном војничком госпоштином, једно што се ствара каста, а друго, што народ просто не може

да издржи огроман терет њихових плата и трошкова. Са свим је извесно и појмљиво да војничко образовање не сме бити привилегија појединих који ће доцније по свршетку школа умножавати редове чиновништва.

Образовање народно мора се овако удестити да сваки Србин буде: *йошићен, самосјалан и слободан грађанин, корисјан радник, образован човек и бранилац своје ошачбине.*

У томе је спасење сваког народа па и нашег а не просто у „уливању војничког духа“ и „муштрању“.

Министар војени може имати најбољу жељу за унапређење војске. Ама његов правац и његов пут није тај, којим се постизава ма и релативно највећа корист за народ.

Скупштина је већ одобрила министру војном да утроши за 40 дана прошле рачунске године 500 гроша пореских на четири питомца, из „уштеде“. Али ето иде и ова рачунска година, и буџет на артиљеријску школу због четири питомаца мора бити већи у 4500 гр. пор. Та се сума јамачно неће подмиривати из „уштеда“, јер шта онда предложеном „фонду“ остаје?

Да напоменемо овом приликом нешто што није у непосредној свези са овом ствари, али опет из ње произлази. Наш је народ пошао правцем да се уреди наша држава на основу општинске и среске самоуправе са укидањем чиновништва. Отуда је и изнет пред скупштину предлог Адама, Милије и Катића. Кад се одма неда увести самоуправа, онда се барем може смањити број чиновника и смањити цифра њиове плате. Зна се колико може бити на пр. окружних и среских начелника, – онолико колико има округа и срезова, а тако исто и председника окр. судова. Број њиов је одређен. Но колики може бити број официра у опште, а посебице капетана, мајора, потпуковника и пуковника то се незна. Зна се да имамо много капетана, нарочито мајора, а да ли је нужно да се из године у годину умножава цифра наших официра? и да ли треба поставити томе неке границе? – Добро би било да народна скупштина и о овоме промисли.

Ми завршујемо наш говор о предлозима мин. војеног са речима Адама Богосављевића: *да ли нам треба овака организација наше војске са оволиком гошјошићином?*

Имало би се још споменути о извештају о набавци дрва и о предлогу [о] пограничним стражарима.²⁴⁶ Овај предлог скупштина је одобрила, увиђајући да је од користи за земљу. О извештају о набавци дрва имало би се можда штогод рећи. Напомињемо само да 5000 хвати дрва из Голупца и Брњице коштају у месту 62 гр. 8 п.

чар. на хват, а за транспорт и стоваривање биће трошка на хват 50 зр. Још мало па скупља дара. У извештају се још вели о набавци 200 хвати јасенових дрва из Равња и Мачве по 60 гр. Ако ће се јасеновина употребити на гориво, онда је огромна штета за рукодеље и у опште за тај занат, кад се та дрва тако упропашћују.

Ослобођење, бр. 13 и 14, од 29. и 31. I 1875; бр. 15, 16, 17, 18 и 19, од 2, 5, 7, 9. и 12. II 1875.

[ЛИСТ *ИСТОК* О СМРТИ
СВЕТОЗАРА МАРКОВИЋА]

Не милу новину јављамо да је у Трсту ономад преминуо вредни публициста *Светозар Марковић*. И пријатељи и начелни противници морају признати, да је Србија у њему изгубила човека, који је живео за своја убеђења, књижевника, који је писао тако рећи крвљу својом. Лака му црна земља...²⁴⁷

Исток, бр. 23, од 3. III 1875.

[ЛИСТ *ВИДОВДАН* О СМРТИ
СВЕТОЗАРА МАРКОВИЋА]²⁴⁸

Пре неколико дана упокојио се у Трсту књижевник српски Светозар Марковић. Покојник је, поред неколико списа, које је издао, писао по различитим новинама, а нарочито у „Раденику“, који је његовим настојањем и постао био, за тим у „Јавности“, а у последње време основао је и уређивати почео „Ослобођење“, но поболевши се отишао је био да у морским купатилима потражи лека, а ту га и смрт снађе. Био је веома даровит и лепих способности, само штета што те способности није употребио на цељи за отаџбину корисније. Социјалистичка школа изгубила је у њему ревносна поборника. Бог нека му душу опрости!

Видовдан, бр. 53, од 6. III 1875.

БРОЈ 9.

Београд 1. марта 1875.

ГОДИНА II.

РАД

КЊИЖЕВНИ И НАУЧНИ ЛИСТ.

Издава на месец четир пута: свакога 1, 8, 16 и 24. Стаје за Србију: 48 г. на годину, 24 гр. на по год. и на 3 месеца 12 гроша. — За друге земље 5 фор. на годину, 3 фор. на по год. и на 3 месеца 1 фор. и 50 жр.

Претплату и чланке ваља слати у наплатеном писму уредништу „Рада“ — Балканска улица бр. 22 Београд. — Рукописи на захтевање враћају се.

СВЕТОЗАР МАРКОВИЋ

родно се 1847. год. у Зајечару а умро 26. фебруара 1875. год. у Трсту.

Као да нам је суђено да ове године саме ударе, саме губитке бележимо....

Непуна година и већ три гроба, — три драга пријатеља, три најбоља друга, три скупе жртве!

И како који удар, све је тежи, и како која рана, све је дубља....

Милош Ђурић, Пера Ђорђевић и Светозар Марковић — то су три тешка губитка, три драге успомене, од којих се никад не могу растати мисли пуне бола, мисли пуне туге, које трајају њине начелне другове, њине присне пријатеље.

Али како да се ожали оно, што се прежалити не може?!

Светозар Марковић умро је у туђини, пошто је најпре неуморним радом сав живот построшио, радећи на своме огњишту, у својој домовини.

Народ је изгубио у њему једнога умнога и искренога пријатеља, вештачност наша једну млађану и моћну снагу, великога покретача мисли и неуморног радника!

А ми? Ми за наш губитак немамо имена!

Светозар Марковић свршио је основне школе у селу Редовцу у јагод. окр., четири разреда гимназије у Брагујевцу, а

[ТРИ ПРИЛОГА ИЗ ЛИСТА БУДУЋНОСТ О СМРТИ СВЕТОЗОРА МАРКОВИЋА]²⁴⁹

— Светозар Марковић, који је умро у Трсту донешен је 15. о. м. у Смедерево а сарањен је 17. о. м. у Јагодини. Мир костима његовим, а вечан спомен нека му је међу нама!²⁵⁰

— Докле из свију крајева Србије, са свију страна отаџбине наше стижу гласи, да дају и да су давани парастоси умр. Светозару Марковићу и да га жале, само не на жалост са наше велике школе! Зар је то Светозар код најмлађег нарашћа, код омладине српске, код ученика, којих је друг и пријатељ — заслужио!?

Ако ишта, оно су заиста немили појави у нашем друштвеном животу, да маса народна предњачи ђацима, заступницима некаквих начела и тобож будућим држављанима, да велимо предњачи, у овим и оваким стварима, а њини синови да буду назадњаци, па још то да се огледа на смрти Светозаревој! О времена! о мога!²⁵¹

— Из А. Паланке. Парастос Светозару Марковићу.

Неколико грађана давали су данас на Младенце (40 мученика), после црквене службе парастос, на коме је осим многобројне публике, присутна била и певачка дружина „Шумадија“.

Истина нестало је у пок. Светозару једнога између првих неустрашивих бораца и радника за *самоуправу, слободу и благосићање народње*; али начела погинути неће.

Напред другови и пријатељи Светозареви, напред, истина и слобода, правда и поштење с нама је, а где је то ту је народ!

Крстић и дружина.²⁵²

[ТЕЛЕГРАФСКА ВЕСТ У ОСЛОБОЂЕЊУ
О САХРАНИ СВЕТОЗАРА МАРКОВИЋА
У ЈАГОДИНИ 16. МАРТА 1875.]

ТЕЛЕГРАМ

Уредништву „Ослобођења“

Јагодина. 16. о. м. у 5 сати по подне сахрањен је Светозар Марковић. Одзив грађански при погребу врло велики. На пијаци говорио Паја Тодоровић. Говор добар и одушевљено примљен са одзивом, „Светозар није умро, он исторично живи“.²⁵³

Ослобођење, бр. 34, од 19. III 1875.



Светозар Марковић, рад вајара Стевана Боднарова, постављен испред
Универзитетске библиотеке у Београду 1946. године

212

њим питања о значају вештина за наш народ, са његовим економским положајем, његовим пословним приликама, његовим ступњем развика, и онда да пустимо нека ту наши естетичари окушају своје зубе. Међу тим препирка на овом пољу једино би и могла довести до четких и јасних резултата.

Доктрина „Естетичких одношаја“ баш тим и јесте значајна, што, разбијајући окове старе естетике, не замењује их новим доктринама. Ова доктрина говори отворено и осечно, да последњи суд о вештачким производима не припада естетичару, који може да суди само о форми, већ мислећем човеку, који суди о садржини, т. ј. појавама живота. Буди којича се осладило, те почешће спомњу, како ми пише компететан, надлежни, да судило о лепим вештинама, јер нисмо провели по неколико година на конзерваторијама, треба да знају по коме праву ми то чинимо и које се доктрине придржавамо.

Оволико смо мислили да је пушло рећи поводом „Естетичких одношаја“, који у летопису и код нас угледаше света. Приметбе г. Лазе Костића остављамо за сад без својих примедба. Прво с тога, што те примедбе (као и чланај „Естет. одн.“) пису још довршене; друго с тога, што немамо за сад места у листу. Међу тим напомињемо само, да г. Лаза на много места пије разумео Чернишевског и да се ваља над рећи: „Чернишевски јамачно пије читао српских народних песама.“ Не само да је Чернишевски читао наше народне песме већ их је и преводио. О томе се може уверати г. Лаза из I тома черниш. списка. У осталом молимо г. Лазу да себи где год прибележи, да се ми не отаузујемо да водимо с њим препирку о лепим вештинама, и бићемо му врло захвални, ако прустане да првом zgodном приликом поразговарамо о овом месту, где се г. Лаза дотиче Светозара Марковића.

17. Априла биће у варош. суду претрес уредника „Рада“, који је окривљен као да је у 15. бр. „Рада“ од прошле год. дражио народ против чиновника. Сем тога баш га сад узима полиција на одговор за 10. и 11. бр. од ове године.

П О З И В.

Умољавају се сви другови и пријатељи рада и начела пок. Светозара Марковића да настану око скупљања потребних новаца за штампање његових целокупних списа.

Новце ваља слати:

- 1) Лазару В. Лазаревићу трговцу у Ваљево,
- 2) или уредништву „Ослобођења“ у Крагујевцу,
- 3) или уредништву „Рада“ у Београду — како је коме лакше шиљати.

У Ваљево 9. Марта 1875. год.

О д б о р

за штампање целокупних дела Светозара Марковића.

Издавалац и одговорни уредник Перо Годоровић.

Штампариа Н. Стефановића и Дружине.

Последња страница из часописа *Раг*, бр. 12, од 24. III 1875. године са *Позивом* на претплату за *Целокупна дела* Светозара Марковића, која је прикупљана на иницијативу Ваљеваца.

[ЧАСОПИС ЈАВОР О СВЕТОЗАРУ МАРКОВИЋУ]

КЊИЖЕВНОСТ. Пред нама стоји сада нова и важна књига: *Начела народне економије или наука о народном бла̀осићању* (по Н. Г. Чернишевском) свеска

I. (Производња и теорија умножавања људства.) Београд, штампарија Н. Стефановића и дружине 1875. на в. 8-ни. – Други наслов: Целокупна дела Светозара Марковића, књига прва – Исписујући наслов књиге ове, која је ових дана у Београду угледала света, за сада нећемо о самој књизи ништа опширније говорити, него ћемо само укратко да реасумирамо рад пок. Светозара, да види српски свет, колико је вредни и даровити човек овај за свога младог века био кадар да уради, и да увиди, колики је губитак смрћу његовом постигао књижевност нашу.

Светозар Марковић родио се 1847 год. у Зајечару у Србији а умро је 26. фебруара ове године у Трсту, на путу, путујући у Дубровник, под чијим је благим небом мислио наћи лека своје порушеном здрављу. За кратка века свога, он је радио и урадио много, тако, да слободно можемо рећи, да је био један од најплодовитијих књижевника наших. Рад му се дели на двоје теориски и практичан. Он је писао научне чланке и расправе, који стоје у нашој, прилично слабој, књижевности данас на одличном месту. Од научних радова његових ваља поменути „Реалистичан правац у науци и животу“ што је изишло у Летопису Матице Српске, па онда у „Раду“, „Социјализам или друштвено питање“ и „Вера и наука – или Образовање у народном правцу“ ова последња више у полемичном тону. Да ништа друго није написао, но само ове чланке, које наведосмо, па би довољно било да се увиди, колико је наш народ у младоме књижевнику изгубио. Али Светозар је писао и многе друге ствари. Он је био уредник и главни сурадник „Радника“, па „Јавности“, па „Гласа Јавности“ и најзад „Ослобођења“. У свима тим листовима, готово све што је од важности, Светозарево је. Његови се чланци одликују јасношћу, дубоким разумевањем предмета о коме говори

и логиком, пред којом се човек и нехотице поклања. Хвала Светозару и његовој неуморности, штампа у Србији почела је да се извија из повоја детињског, и да задобија поштовање, не само пред странцима већ и у самом народу. Довољно је напоменути то, да листови, на којима је Светозар радио беху најраспрострањенији, док су остали листови једва бројали 600–800 читалаца, ти су листови могли да се похвале цифром од 1000–1600 предбројника.

Али је Светозар писао и по другим листовима. Писао је он у „Панчевцу“, „Србији“, „Застави“, у „Младој Србадији“, „Матици“, „Трговачком Гласнику“, „Народном Пријатељу“, „Гласу Народа“ и осим тога у рускоме листу „Народное дело“ и журналу „Отечественія Записки“. Нешто од чланака, које је у тим листовима писао, изишло је у засебној књижици: „Четири чланка“ Св. Марковића у Панчеву. Ту је прештампан чланак из „Заставе“ рад којег је изгубио државну штипендију, чланак који је учинио сензацију у своје време и који се зове „Српске обмане“ и још три чланка, у којима се тумачи нова борба на западу. Осим тога изишло је засебно у књигу „Србија на Истоку“, „Одговор Др. Владану Ђорђевићу“, и у последње доба прештампано је из „Јавности“ и „Гласа Јавности“ – „Општина, Суд и Правда“, „Срез и Финансија“, „Народна Скупштина“. Осим свега тога, израдио је и значајно дело, које у почетку означисмо и које ће изнети цело (изиће у три свеске) преко 40 штампаних табака. Последњи му је чланак био у „Ослобођењу“ – „Опет Ослобођење“, у коме се оградао против подлога подметања, које је у Србији сада готово постало правило, да се сваки који се не слаже са постојећим, жигосе као присталица и пријатељ, ове или оне династије, непријатељске садашњој, владајућој.²⁵⁴ Што се такав приговор могао учинити и човеку, који је сав свој век провео у сиротињи и истрошио се у раду (који и немирише на династијаштво) и борби за своја убеђења – то најбоље сведочи, да у Србији није баш све тако светло, као што се често хоће да претстави.

Светозар Марковић је највише учинио да се у Србији покрене социјално питање, а највише урадио да се социјализам у наше крајеве распростре.

Ми смо у кратким потезима узели да претставимо нашим читаоцима човека једног, који је тако рано преминуо, а тако велики траг за собом оставио својим радом. Људи устаоци, па још тако млади, као што беше Светозар Марковић, у нас су права реткост. За народ српски је велика жалост, што о таким људима може само још као о покојницима говорити. – Лака им земљица, а светао спомен међу нама!

Још овде да препоручимо нашим читаоцима књигу покојникову коју у почетку назначисмо, коју ваља сваки озбиљан и интелегентан човек да набави и проучи. Та ће књига најбоље казати читаоцу, шта је и какав је био Светозар Марковић, она ће

му најбоље објаснити, колики је губитак српској књижевности нанела смрт, која покоси човека, за којим имамо довољно узрока жалити. Поменута се књига (свеска прва) може набавити и овде код г. Арсе Пајевића фактора у Задружној штампарији. Књига стаје 80 новчића.

Јавор, бр. 16, од 1. VI 1875, стр. 509-512²⁵⁵



Александар Зарин, Светозар Марковић, споменик испред Дома културе у Јагодини (оштећен 90-их година XX века).

СВЕТОЗАР МАРКОВИЋ

Тешко је укратко нацртати живот онога човека, који за свога прекратког живота толико много уради и чији је рад тако важан по једно читаво начело, те је и његов живот тесно скопчан са историјом тога начела; за то нека се не мисли, да је ово потпуна слика светозаревог кратког, али садржине пуног живота.

Светозар Марковић се родио у Србији у Зајечару 1847. године а учио је основне школе у Рековцу (јагодински округ) 4 ђимназијска разреда свршио је у Крагујевцу а остало у Београду, где је на великој школи 2 године учио технички факултет. Године 1866. оде као државни питомац у Петроград за инжињерску струку и ту постане и руски благодјејанац. Његов необични дар и бистро сватање помогло му је, да је своје студије за лакоћом савлађивао и он је поред њих могао да се ода природно и друштвено-научним дисциплинама. Одушевљен напредњачким идејама, које се проношаху по ипашој књижевности и по ђачким дружинама Светозар је и у Петрограду разбирао за новије идеје и научна питања. У тој тежњи сукоби се он са руском омладином, коју су живо покретале мисли руских великих напредних умова као Чернишевски, Доброљубов и т. д., којих је тада нестало из Петрограда. Ту је Светозар положио темељ своје начелу и своје будућем раду; он је неутрудно учио и проучавао савремена друштвена и научна питања. Но он није био задовољан, што је он сам могао да дође до науке, већ је хтео да сваки дође до правог сазнања, те је своје постигнуто знање свима саопштавао. Он је писао у београдској „Србији“, у „Застави“ и више руских новина.

Својим чланком у „Србији“: „Како су нас васпитали?“ изнео је критички начин данашњег васпитања, које не даје никаква реална и корисна знања младићу, којег спрема за друштво и живот. Светозару су руски листови нудили велике награде, да им пише, али он је тежио своје народу и волео је писати српским листовима ма и без награде; а у руске је писао обавешћујући о стању и положају српског народа. Плод свога проучавања је укратко изнео у „Панчевцу“ од 1870. године под насловом „Друштвена и политичка

борба у Европи“.²⁵⁶ Предвиђајући, да ће му распростирање његовог начела заузети сво време његовог рада, он се на неколико месеца пре довршења своје струке исте окане и баца на сасвим на свој начелни посао. У српској омладини је видео одушевљеност и вољу за унапређење свога народа, па се обратио њојзи као њен члан са позивом, да себи нацрта цел и пут к тој цели, да определи своју задаћу и даде себи опредељени правац и програм, по ком ће радити. У својим критикама на „Младу Србадију“ он је показао како у омладини нема једнога правца, једнодушности у послу и како се је према напред неопредељеној цели и радили од ока и на овлаш. Особито се Светозар околио на рад Владимира Јовановића који се састајао из чланака и беседа пуних непрегледних шупљих фраза, које су изазивале слепо одушевљење, а у ствари су бркале и смутиле појмове у омладини, која није свикла на критичко мишљење. Светозареви су критике изазвале у омладини изненађење, понегде осуду његовог рада и гашење оне ватре одушевљења, јер се нико не могаше отрести те горке истине: да је у омладини било одушевљења али правца и једномишљености у раду никако, те је и рад био неједнак и безуспешан.

Због сурове петроградске климе изради Светозар, те се пресели 1869. на циришку политехнику у Швајцарској; али један чланак у „Застави“ (Наше обмане), у ком је показао лажљивост устава либералне намесничке владе у Србији, лиши га штипендије и он о свом трошку сиротујући продужио је своје студије у Цириху и проучио је боље немачке, француске – у опште западњачке социјалистичке писце и положај радничког народа на западу.

Светозар је умро у својој 28 години и за то кратко време свога живота оставио је за собом дела, која га бележе као великог мислиоца и по множини као беспримерног радника. Он је писао у „Србији“, „Застави“, „Панчевцу“, „Матици“, „Трг. гласнику“, „Младој Србадији“, „Народном пријатељу“, „Летопису“, „Раду“, у руским листовима „Отечественија записки“ и „Народноје дјело“; а „Радник“ и „Јавност“ скоро је сам његов рад, у „Гласу јавности“ је он већином писао, а писао је и у „Ослобођењу“, који је испрва под његовим именом изилазио.

Његови су чланци већином изазивали изненађење у след нових мисли, које су се тамо износиле, и противност од стране људи, којима је оно премудро, „што се затекло“. „Певање и мишљење“ у „Матици“ жацнуло је пијане и размажене песнике; „Политика и друштвена борба на западу“ у листу „Панчевцу“ подрмала је новинаре и новинарске читаоце из те заблуде, као да је за разумети живот народа само нужно знати неколико ратова, неколико владарских састанака и владара, неколико „бунтовника“ и прочитати неколико новина о тима. Критике у „Панчевцу“ изазваше страсну пресуду у опраштање од онога одушевљења за непознатим пред-

метом. „Реализам у науци и животу“ на савњивиње вере и науке и на мишљење о њиховој противности. А така су уплива скоро сви његови чланци и списи имали.

Светозар је неуморно радио, он за одмор није знао. Ако је у прогонству, он пише списе, учи даље; је ли у затвору, он проучава законе и научна питања, пише чланке и преводи; је ли на путу, књига му је већ у руци; је ли какав састанак, Светозар је спреман да говори; је ли у уредништву, Светозар пише чланак – у кратко Светозар је био увек и свуда радник за своје начело. Па и такав му се рад није допадао, он хоће да упливише на народ, хоће да прибавља људе за своју мисао – за то пређе 1873. преко братовљевог преклињања у Србију. Нерад је мрзио, за то је и иступио из београдског омладинског одбора, кад је видео, да се на састанку само једе слатко и посрче шоља каве.

Карактеран и некористољубив је био Светозар, „до голе душе“, а за своје начело и за своје пријатеље дао би све; тако није ни пазио на своје здравље и о болести је увек равнодушно говорио. О својим списима и делима никад није започињао говор и фале никад није трпео, а говорио је са млађим и неспремним пријатељима, као да су му они потпуно једнаки. Понуђено уредништво „Младе Србадије“ одбио је због тога, што лист нема опредељена правца и што га не би у социјално-демократским правцу могао уређивати. – Један његов начелни пријатељ, радник, који је тражио рада у Новом Саду, па не добивши га, враћајући се, заште од Светозара новаца за пут. Светозар му даде петицу, последњи новац, а сам је био у Новом Саду предужан.

Светозар није био светац, али је био редак, необичан човек. Ето таког човека изгуби 26. фебруара 1875. год. човештво и српски народ. Социјал-демократска наука изгуби свога првог и у свему угледног проповедника и поборника а пријатељи предрагог и највернијег друга. Губитак је неописан а за жалост нема речи.

Глас о смрти Светозаревој поразео је његове пријатеље и они се са свију страна изјадаше о свом губитку. Сви српски листови ожалише Светозара као великог у мисли, у карактеру и на делу. Страни социјалистички листови са жалошћу објавише смрт овога ретког човека; а у Србији самој народ на све стране ожали Светозара својим начином, парастосом, не питајући за препреке, које је власт правила.

На омл. скупштини 1870. поднесе Светозар са неколико својих другова нацрт програма и организације омладине. По томе програму би омладина имала да ради на свима гранама народних уставова а не само на књижевности и морала би тај свој рад према једном начелу управљати. Предлогом се опредељује демократско

начело као омладинско. Спротивне стране су били одлучно против оваког начела, јер би се тако омладина поцепала и усвојењем политике би омладина као целина била забрањена. То је био „разлог“ а у ствари тај неправдац и општност омладинских тежња служило је, да на читаву омладину може упливисати „народно-либерална“ странка. Овај је предлог сачињавао главни предмет те скупштине и опет се није дошло до никакве одлуке: омладина је остала и после конгломерат разноврсних елемената и начела, радило се како и шта се где хтело, а поводило се, према упливу, за људима разних начела.

На омладинској скупштини у Вршцу (1871) Светозар је хтео са својим друговима поновити свој предлог, али с једне стране сурови нападаји „правог“ (а сада ех) омладинца „вел. бележеног“ Уроша и преки поступак бироа а с друге стране забрана маџарске владе саме омладине и онаке, каква је постојала – не дадоше, да се до талог предлога дође. Но омладина и пре тога већ не беше ни онако радена као дотле. Осим рада на „Младој Србадији“ не беше више никаквог. (Беседе и друге забаве би се и без уједињене омладине приређивале, као и данас.) Одбора је било три, па опет нису издати последњи записници скупштински, за чије се стенографи-сање издала из касе прилична сума новаца.

У половини 1871. године покрене Светозар у Београду „Радник“, који је излази до маја 1872, кад га влада у свези са митрополитом угуши. Но Светозар је и пре тога морао у Аустрију прећи, јер му гројаше казна од неколико година због његових „неколко“ чланака;²⁵⁷ али његов рад на листу био је опет онај исти и онолики као и дотле. Кад је забрана „Радника“ била свршена ствар, онда је он наваљивао на Ђ. Мијатовића да отпочну у Н. Саду издавати лист, на што Ђока испрво пристане и програм се изда, али доцније се повуче са свим натраг.²⁵⁸ Али Светозар није научио да беспосличари, и зато је радио на довршењу „Србије на истоку“, што у Н. Саду изда, а после је узео у радњу Чернишевскову економију, од које до сада изашла I. свеска.

Свршетком 1873. године врати се Светозар у Србију и одмах затим покрене са осталим пријатељима „Јавност“ због које добије процес и буде осуђен на 9 месеца затвора, што је и одужио. Нови министар Чумић забрани „Јавност“ на чије се место опет „Глас Јав.“ појави. Светозар је на оба листа био главни и његови чланци имађаху уплива на скупштину, да су скупштинари, који дотле за највећу срећу држаху са министрима руковати се, постали сад одлучна опозиција влади. Читавом његовом раду има се приписати она пробуђеност у народу, која једнако шаље најжешће опозиционаре у скупштини.

Чим је из затвора изишао одмах је мислио на покретање новог листа и то је и у друштву са својим пријатељима у виду „Ослобођења“ и учинио. Но слабост, која га је све више и више преовлађавала на послетку је тако јака била, да се је једва могао кретати и он је морао озбиљно се за оправку побринути. Ради опорављања је пошао у Далмацију, у блажу климу. Но пре тога је отишао у Беч да лекари болест испитају а одатле оде у Трст, где је на велико изненађење и жалост својих пријатеља 26. фебруара 1875. године умрљо.

Српкиња, календар за народ за просту 1876. годину, Земун, 1875, стр. 27–32.

98 - Svetozarevo Kolo. Kolo de Svetozar. „Svetozarovo“ Kolo

Moderato Allegro

Светозарево коло, компоновао Божидар Јоксимовић 1888. године

[Лаза Нанчић]
ПОСЛЕДЊИ ДНЕВИ, СМРТ И МРТВО ТЕЛО
СВЕТОЗОРА МАРКОВИЋА.

Српско-академијско друштво „Србадија“ у Грацу прославиће на св. Саву успомену Светозара Марковића, кога већ од десет година покрива црна земља. Ту прилику, т. ј. прославу успомене прерано умрлог Светозара Марковића хоћу и ја да употребим, па да на овом месту о њему што рекнем. Али ја нећу говорити о значају и замашности Светозаревог рада на књижевном и политичном пољу, већ ћу из сећања мога покупити све што знам о његовим последњим дневима, које је пре свог поласка у Трсту провео у Бечу и о његовом мртвом телу, а претпостављам, да ће то интересовати читаоце.

Светозар је дошао почетком јануара 1875. г. у Беч да се лечи. Из пожаревачког затвора дошао је бечким лекарима на испит. При доласку свом у Беч био је још толико крепак, да се могао шетати и долазити у гостиону код „Шлесла“ са нама ђацима-медицинарима, са његовим млађим начелним пријатељима и поштоваоцима. Но сваког дана бивао је слабији, те најзад није могао ни изилазити, него се увек морао возити, кад је кудгод хтео изићи. У то доба долазили смо ми ђаци обично у његов стан, и ту се с њиме разговарали. Становао је у „гарнизонспиталгасе“ у партеру, али се броја више не сећам. Говорили смо највише о положају у Србији и о српском народу и омладини у Аустро-Угарској. И ако телесно врло болан, дух му није ни мало клонуо²⁵⁹ и био је пун одушевљења и чврсте воље за даљи рад и борбу. У разјашњивању свога начела и начини, како ваља Срби у Србији а како Срби у Угарској да раде, био је неуморим и неисцрпљив. Нами Србима из Угарске обећао је моралну и, што карактерише племенитост његове душе и оданост својој ствари, материјалну помоћ од 200 дуката од оног новца, што му је покојни Пера Ђорђевић оставио, да га употреби на пропаганду радикалних начела о друштву и држави.²⁶⁰

Али са здрављем ишло је све на горе. Старији медицинари, који су општили са дром Кречијем, Светозаревим лекаром, рекоше

нам, да нема изгледа, да ће болесник још дуго живети. Нас је све та вест поразила, као што може поразити верне ученике вест, да им је омиљени и обљубљени учитељ на самрти. Међутим је Светозар увртио себи у главу, да ће се са свим опоравити, ако иде у Дубровник и тамо презими и проведе пролеће. Ми смо га од те намере свом енергијом и свим могућим начинима одвраћали, али све заман. У намери његовој није га могао нико поколебати. Најзад га једва на то приволемо, да иде до дра Кречија и да њега запита за савет. Др. Кречи му је рекао, да се ни пошто не креће на пут, јер не стоји добар, да неће на путу – умрети. Али Светозара није могло ни то у његовој намери поколебати.

„Ех, муку му швапску, знао сам ја, да ће ми, он тако шта рећи. Луд сам био, што сам и отишао к њему“, тако нам је он говорио, кад се у свој стан повратио од дра Кречија. Треба знати, да је у последње време своје болести постао Светозар врло тврдоглав, па је све о својој глави радио и није хтео никога у ничем послушати. Ми смо сви небројено пута пријатељским молбама и преклињањем покушавали, да га одвратимо од његове намере; говорили смо му, како је његов живот драгоцен његовим начелним и личним пријатељима и по цео српски народ, али све то беше залудно. Светозар остаде при свом решењу, да иде из Беча у Дубровник, где се надао, да ће се од своје луте бољетице излечити, те да после и опет загази пуном снагом и одушевљењем у политичку и друштвену борбу. Нами на послетку не преостаде ништа друго, него да му пустимо на вољу и да се са тешким срцем од њега опростимо, а у страховитој зебњи, да се можда никад више видети нећемо и да ће српски народ за увек изгубити тако даровитог, вредног и честитог раденика на политичком и књижевном пољу.

Одредио се и дан за његов полазак из Беча преко Трста у Дубровник. Сви су се опростили с њим тужно и озбиљно, као са човеком, који полази у смрт, али којем се то не говори. И сам Светозар као да је то осећао, јер се усиљавао, да буде расположен и весео, само да би тако са чела својих млађих пријатеља и поштовалаца разгонио црне облаке туге и страховања. Најзад сви одоше. Само сам ја остао. Остао сам, да преноћим код њега, и да га сутра отпратим на жељезницу. Био је по ноћи доста раздражљив и једило га свашта. Ја сам легао на диван, а у соби беше врло топло, па се ја не хтедох поврити његовом бундом. Та маленкост га је ужасно једила и ја се морадох у ужасно топлој соби још и бундом покрити. Такођер сам – неће ми нико веровати, до ме из мог доба познаје, да ме је на то још ко други морао гонити – морао испити читаву флашу црна вина, само да би се он смирио. Једном речи, најнезнатнија га маленкост љутила и једва се стишао, па је лагао у кревет, да се сном поткрепи за сутрашње путовање. Ја нисам читаву ноћ ни тренуо, које што сам душевно потресен био, које што

сам пазио, е нећу ли Светозару у чему год потребан бити, а он је после поноћи заспао и спавао је доста мирно до после четири сата у јутру. За тим се трже и устаде. При облачењу ја сам му помагао.

У пет сати дошао је фијакер, а и ми бесмо већ спремни. Извео сам Светозара на поље и увео сам га у кола. Пођосмо за тим на станицу јужне жељезнице. Светозар је био тако изнемогао, да није могао скоро ићи, него кад смо изишли из фијакра ја сам га готово носио горе на степенице, које воде на станицу јужне жељезнице. Преклињао сам га последњи пут, да се са мном врати натраг, али о том не хтеде ни чути, него се осече на мене, да се могу кући вратити, ако мислим и даље говорити о повратку у Беч.

„Нека буде воља твоја, учитељу!“ помислих ја и ћутећи га одведех у собу, где чекају путници на полазак влака, а он ми даде новаца, да му извадим карту прве класе до Трста. Није прошло ни четврт сата а звонцетом се даде знак, да путници ваља да улазе у жељезничка кола, што су путницима и жељезнички послужитељи својим узвицима обзнанили. Ја сам Светозара испод руке извео на перон и тако рећи унео га у купе прве класе, где сам га сместио. Ту сам се последњи пут с њиме руковао и ижљубио. Шта сам у том тренутку осећао, то је тешко дефинисати, само то знам, да су ми сузе на очи удариле.

„Лудо једна!“ сећам се, да ми покојни Светозар рече изнемоглим гласом. „Задржи сузе и ради за твој народ! Збогом!“

За тим му стиснух још једном руку, рекох му „збогом“ и изиђох из купеа, који за мном кондуктер затвори, а на перону захори се јасан звук звонцета по трећи пут и жељезница са Светозарем одјури пут Трста.

* * *

После неколико дана дошао нам је у Беч телеграм, да је Светозар Марковић у Трсту преминуо, да му је тамо мртво тело по православном обреду опојано и да се исто шиље у Беч ради сецирања, да би се констатовало, да ли је Светозар отрован, или је умро природном смрћу.²⁶¹

Светозареви пријатељи и брат му Јеврем држали су, да је Светозар у пожаревачком затвору отрован, па је услед отрова лагано венуо, док се најзад није у вечност преселио. То се требало сад сецирањем констатовати.

Мртво тело Светозарево приспело је из Трста у Беч у два сандука, један метални и један дрвени. Лешина је лежала у Карловој цркви на Видну (четврти бечки срез). Али до сецирања није могло доћи, јер то није хтело допустити доње-аустријско државно намесништво (штатхалтерија) и тако се није могла констатовати

претпоставка Светозаревих пријатеља. Ми, т. ј. српски ђаци у Бечу, закључисмо услед тога, да Светозара саранимо у Бечу у гробље, у којем леже кости Вука Караџића, Бранка Радичевића и чиче Зарије. Ја сам тога ради, да би погреб што величанственији био, трчао од једне до друге радничке задруге и све су ми обреле, да ће при погребу корпоративно учествовати, те да тиме одаду последњу пошту великом уму неумрлог радника Светозара Марковића. Али у том дође од Светозаревог брата Јевреме телеграм, у којем категорично захтева, да се мртво тело његовог брата пренесе у Србију. Јеврем није хтео никако да се Светозар у Бечу сахрани, а ми се његовој вољи разуме се морадосмо покорити. Са државним жељезничким друштвом погодисмо се, да за некаквих 200 фор. отправи мртво Светозарево тело на теретном влаку од Беча до Базјаша, па пошто по прописима при преносу лешина мора једна личност пратити мртво тело – то паде коцка на мене, да мртвог Светозара отпратим до Базјаша. Ја сам га живог отпратио до станице јужне жељезнице, па сам га и мртвог до Базјаша, одакле су га лађом пренели до Смедерева а одатле колима у Јагодину.²⁶² Три ноћи и два дана путовао сам на теретном влаку од Беча до Базјаша, а кад сам приспео у Базјаш, нико ме не дочека, да од мене прими лешину. Ја сам очајавао, јер по жељезничким прописима сме лешина само шест сати остати у жељезничком магацину; ја сам дошао у Базјаш у пет сати у јутру, а нико није дошао да прими лешину са лађом, која је дошла у девет сати и већ даље отишла, друга пак лађа тек сутра долази и одлази. Већ сам наумио, да упртим сандук са мртвим Светозарем, па да одем на базјашки брег и ту да дочекам Србијанце, али шеф на жељезничкој станици дозволи, да лешина може остати у магацину до сутра, док по њу не дођу Србијанци.

Сутра дан заиста и дођоше, да примише од мене мртвог Светозара и отпловише с њиме Дунавом у Смедерево а ја жељезницом одох опет у Беч.

Оволико држах за нужно рећи поводом прославе успомене Светозара Марковића, а његовој сени са Његушем велимо: Ко вечито живи, имао се рашта и родити!...

Л. Н.

Заси́лава, 13/25. I 1885.

V ДОДАТАК

ТЕКСТОВИ КОЈИ СУ ИЗОСТАЛИ У ОДШТАМПАНИМ КЊИГАМА ОВОГ ИЗДАЊА

V/1

ЧЛАНЦИ

КУДА ИДЕ ДРУШТВО?²⁶³

Свака уредба и установа друштвена има два доба: доба стварања и доба опадања, рушења. Низом преврата уништаване су једно за другим старе уредбе у друштву, стари начини и услови производње и сопствености, а на њихово место долазе други, нови. Да узмемо пример како се обделавала земља. Испрва је човек чепркао дрветом и сејао семе, па заоштреним каменом. Редом проналазака (бакра, цинка, гвожђа, челика) он је мењао и дотеривао своје алатке док је дошао до данашњем парног плуга. Сопственост је такође, са условима производње, била опште добро свију људи. То је доба било: комунизам сиротиње и комунизам незнања, као што га карактерише Прудон. Насилним заватом земља је постала својина појединаца. Ту се већ измењују услови рада, јер кад је човек заватио земљу, он је уједно и покорио себи слабијега. Овде се дакле већ започиње деоба друштва на класе, одавде почиње реакција. У древном Риму видимо патриције, плебеје, робове, видимо савршену деобу друштва на класе. У средњем веку, веку – феудализма – спахиства, деоба друштва на класе није уништена, но још више разграната, постоје васали, мајстори, калфе, сељаци везани за земљу газдину – робови. Код нас под Душаном великим било је властеле, властелчића, попова, себрова, меропса. Ново друштво које се подиже на развалинама феудалног, није уништило класе, само су замењене старе класе новима, старо угњетавање, стари начин међусобне борбе и производње новим. Проналаском машина учињена је револуција у мануфактурној производњи и смањен је број класа. И тек наша епоха, епоха буржоазије, умела је да сведе разне класе на два непријатељска табора, на буржоазију и пролетаријат, капиталисте и раднике. Сва та борба састоји се у томе: како најправичније да се поделе производи рада? Она иде на то, да производ рада припадне самом раднику, а не ономе који не ради, да буде једнакост у правима и дужностима. Од године 1789 много се говорило и много се пута проглашавала једнакост међу људима, но може ли се замислити једнакост људи, кад постоји економска неједнакост. Тај говор био

је наливање воде у буре без данцета. Ту ће једнакост знати најбоље онај који је окусио њене плодове, слуга према господару, сељак према газди или господину. – Правицу дакле није никако могуће постићи мирољубивим путем. Међу напреднијом сиротињом учињен је савез и борба рада против капитала отпочета је. Триумф народа над својим газдама несумњив је, јер њему помажу данашњи економски услови у друштву.

Да објаснимо.

Постоји факт да ситни капиталиста не може издржати конкуренцију са великим; новац као средство за размену, по својој природи, иде онамо где га највише има, где највећма може да покаже своју снагу. Из тога узрока Европа има данас много мање капиталиста, но што их је било 18 века. У Инглиској на пример, на крају 18 века било је 250.000 великих сопственика, а данас тек 30.000. На Ирску долази одавде 9000, а *чејвртину земље* у Шотландији имају њих *јеторица*, а остало народ. На тих 30.000 долази до четири милијуна земљоделских радника – сељака, који су у много жалоснијем стању но фабрички радници. – Па то је ужасно! Па одкуда то помаже остварењу социјал-демократских начела, кад је пре било 250.000 богаташа сопственика а сад 30.000? Зар то није све већа централизација животних средстава у руке неколицине? Доиста је ужасно да милијуни издиру за иљаде, али ево шта је: капиталисти убијају конкуренцијом себе, капитал и сопственост гомила се у неколике руке, тако, да ти капиталисти већ не ће моћи одржати у својој власти и обртати толиком имовином, она ће или испасти из њихових руку, као грдни терет који нису у стању одржати, то је једно, а друго је то што ће једног прекрасног јутра земљорадници врло лако пречистити рачуне са неколико иљадица газда. Ето како помажу данашњи економски услови!

У самој најамници и времену рада видимо повољан правац. Радници су на фабрикама пре радили 17-18 сати; услед радничке опозиције газде су спуштале на 16, 15, 14, 12 сати дневног рада, а данас опет услед организоване радничке борбе смањава се време рада у Немачкој на 10, у Инглиској на 9, у Америци на 9 и 8 сати. Пре су радници радили за 4-5%, а данас им газде плаћају 20%, 25% и до 40%. То је као што се види постепено економско ослобођавање народа. Цена рада све више скаче услед велике тражње рада и промета производа, а ту цену нарочито подржава солидарност европских радника. Дакле и у овоме видимо да се иде на остварење социјал-демократских начела, јер онај који највише ради, треба највише да има, – продукт рада припада самом раднику. – Па то је све лепо! И радник ради мање на дан („краде газду“) и више му се плаћа но пре, али радници пропадају, умиру од глади, гоне их, бацају у тамнице, убијају гомилама, као прошле године у Паризу,²⁶⁴

па шта помаже? пита читалац. Ништа се за то не бој читаоче! Што се више гони која мисао, тим она све већи корен вата, што је више који мученик за дело човечанства, тиме је већи број поштовача и борилаца за то дело.

Довде смо показали како економско стање друштвено помаже остварењу поменутих начела, а сад да видимо како стоји са политичким приликама. Рецимо, ти велиш читаоче да стоји врло добро, а ја велим да не стоји. Како то? – Ајде да видимо. Овде ћу ти исказати по реду кратку историју постепеног политичког ослобођавања народног, па ће се врло лако без икаквог тумачења видети на шта ће изићи политичка борба народа. Да пођем од неограниченог господара, на пример од Немање I. који је уништио самоуправу и слободу старих, српских жупанија, или не мора баш од њега, од кога му драго, историја је једна иста код свију. Еле цар на земљи а бог на небу. Европски и азијски владари у старо доба, били су закон и суд. Сав је народ дужан био робовати и радити да би само зајазио ненаситог и неограниченог господара свог. Али власт је врло љигава ствар, она клизи из руку, и господар је мора поделити још с ким. Ако је на пример, покорио суседно племе и заузео суседну област, појавила се тегоба сад за њега у томе, што он један није у стању да одржи гвозденом руком у покорности заузету област. По нужди он је морао уступити неки део своје власти поданику своје и поставио га за намесника, сатрапа, губернатора. Први господар који је уделио нешто власти своје поданику, знао је врло добро колику је жртву учинио; свакојаким господару не иду господарски послови повољно кад тако чини. Немири и буне народне натераше га да удели власт још неколицини верних слугу, и тако је постепено постала система чиновништва, с којом је гњавио и глобио народ. Народ је видео како чиновници извршују господарске законе, и да имају власти, видео је да су ти људи слободнији од њега, па је и сам почео тражити удела у законодавству и власти. Господар услед опозиције попушта, сазивље скупштину и дели с њоме власт. Постаје уставни господар. Опозиција опет долази све јача, јер господар има много још права и власти а никаквих дужности, и народ заузимље сву власт, – постаје он господар, постаје република. Тако иде постепено политичко ослобођавање народно. Но није још све. И у републици нема власти подједнако сваки грађанин, нема једнакости у уживању грађанских и политичких права, јер се оставља широко поље сваком богаташу каишару и властољущу да задобије превагу и политичку власт над народом. Иоле паметан човек који је пазио на догађаје, знаће, како се слобода врло вешто изиграва и представништвом народним и општим гласањем, како у монархији тако и у републици. „Сваки народ инстинктивно оће две ствари:

колико је могуће највеће материјално благостање са највећом слободом суштаествовања, кретања и радње, а то ће рећи: најбољу организацију његових економских интереса и савршено никакву власт, никакву политичку организацију, – јер свака политичка власт тежи да уништи слободу његову. То је основа свима инстинктима народним.“*

Па како нема дакле још чврсте гаранције за слободу, већ је отпочет федералистички и социјалистички покрет, који ставља за основу друштву слободну и независну општину, која ступа у савез са другим општинама што су на једнаким начелима уређене. –

То је кратка историја постепеног политичког ослобођавања народа. Ми ћемо навести овде философски суд о лањском покрету у Паризу знаменитог философа – позитивиста, Вирубова. „Велика борба... коју победа Мак-Махонова није уништила,... није као што се у опште мисли, борба између монархије и републике. Она се појављује, то је истина, у овом облику на површини, у политичком свету, у скупштини; али у целој земљи она има са свим други карактер: то је борба између јединства и разједињења (децентрализације), и између грађанског духа и остатка милитаризма...“** Па шта би могло зауставити процес ослобођења народа? Шта би сте на то рекли ви славна господо, знате већ која?

Куда иде друштво? Ми у даљини видимо нови свет, свет правде, истине и рада, где неће бити газда и слугу, господара и потчињених, где ће сваки члан друштва бити радник, газда и господар. Друштво иде потпуном политичком и економском ослобођењу.

Радник, бр. 38 и 39, од 7. и 9. IV 1872.

* Les Ours de Berne et l'ours de St-Petersbourg. Complainte patriotique d'un Suisse humilié et désespéré.

** La Commune de Paris et la Philosophie positive. Par G. Wyruboff. У нашем ће листу изићи ова филозофска расправа.²⁶⁵

[РАДНИЧКИ ПРИЈАТЕЉ]²⁶⁶

„RADNIČKI PRIJATELJ“ („*Раднички Пријатељ*“). Тако се зове лист, који је од 4– октобра почео да излази у Загребу. Лист издају и уређују сами радници, па с тога се у њему и заступају раднички интереси; наравно онако и у онолико, како и у колико то могу и умеју сами радници.

Можда ће се многи запитати: „каква је нужда радницима, да они, који су сиротиња и који као радници нису имали ни срестава ни времена да се спреме за „журналисте“, каква је нужда, велимо, њима, да се они прихватају издавања листа, кад у Хрватској излазе толики листови, које уређују људи који имају и много бољих срестава и много веће спреме за тај посао, но што то могу имати прости радници“? На овако наивно питање лако је дати одговора. Сви листови, који излазе у Хрватској, удешавани су према потребама или боље рећи према његовима хрватских политичара, хрватске господе, племића и „интелигенције“, а за заборављени и задављени раднички сталеж није се нико ни сећао. А и ко да се сети прљавих и сиротних радника, који целога дана гутају у фабрици и радионици прашину и дим, који се у вече изнурени и бледи враћају кући, да поједу комад сувога леба, да на прљавим дронцима одморе своје уморене кости, па да сутра дан опет зором хитају у фабрику?... О не! Хрватска господа имају много важнијих послова, но што је брига за овај задављени и заборављени раднички народ. Зар господа да пренебрегну бистрење политике, зар да напусте балове, игранке, забаве, песме, лепе вештице, „пикантне“ новости, „лепу књижевност“, „велику Хрватску“ – управо сва блага „солиднога“ грађанина – и то рад кога?... ради забатаљених и затуцаних радника. Никад и никако.

Да, хрватска интелигенција није имала кад (доиста није имала кад) да се сети радника, па наравно да су се сами радници морали сетити и побринути о својим нуждама и потребама. Ево како они сами говоре о својој тешкој задаћи:

„Ми ступамо са „Радничким пријатељем“ на јавност. Ми смо добро измерили какој великој задаћи, каквом тешком подузећу

посвећујемо наше силе. Ми знамо с каквим је великим жртвама скопчано издавање листа, који заступа *најсиротињу* класу народа, *раднички ситалеж*, па и опет, ми смело ступамо на јавност, јер нас не руководе себичне цели, већ *чиста* љубав за напретком радничкога сталежа.

Као *радници*, који морају у горком зноју свога лица, од раног јутра па до мркле ноћи да се брину за свој опстанак, ми посвећујемо оно мало времена што нам за одмор остаје, на то, да колико нам силе допуштају бранимо интересе радника и да износимо на јавност њине нужде и потребе...

Наша је целъ да *сјединимо* све раднике ове земље у једну добро уређену дружину, која ће уједињеним силама прокрчити пут *победе*, којом ћемо извојевати побољшање нашега материјалног стања и задобити у друштву онакав положај, какав нам припада. На овом трновитом путу надамо се да ће нас потпомоћи не само радници ове земље но и наша браћа из далеке туђине..." (Број 1.)

Из овога што наведосмо читаоци виде да није обес већ је нужда која нагони раднике да од своје сиротиње откидају и троше на издржавање листа који ће заступати радни народ.

Покрет радника на западу није могао да остане без утицаја на њину браћу по положају и у другим крајевима, па како је стање радника у Хрватској онако исто грозно, као ма где у Европи, природно је, да се социјалистичка струја и код њи јавља.

„Јеретичке“ идеје морају и код хрватскога радника све дубље и дубље ватати корена. Радници, који се још заносе надама, да је могућа хармонија – сугласност – између капитала и рада, који верују да могу бити и „вуци сити и стадо цело“ отресе се мало по мало празних и магловитих нада и видиће, да међу капиталистом, који оће да пљачка и радником који оће да му се не отима његова зарада, лежи крвав нож, и да не може бити примирења док радници уједињеним силама не измене друштвени строј тако, да у њему не буде места за готоване и дембеле.

Радници су много и много пута скупо плаћали своју неумешност у раду. Дохваћени либералном струјом они су често оснивали разне дружине; у дружинама се говорило о свему и свачему, само не о оном о чему би требало радници највише да се брину; ту је се певало и декламовало, јер су се радничке дружине угледале на дружине беспослене господе, која су се удруживала да се могу боље веселити. Тако су особито много лутала и још данас лутају наша браћа Чеси. Сиротни радници, уназађени у сваком погледу, скупљали су се у дружине да се учи певању из нота, и место спреме за бољу будућност задовољавали су се да отпевају: „Бивали Чехове“ и „Гдје домов муј“. Лепа је ствар кад је човеку до песме, но није лепо кад данас певаш да би сутра могао што више плакати.

Кад погледамо на правац којим иде хрватска књижевност, па онда оно отупљавајуће гонење за класицизмом, које се богато расплодило у хрватској омладини; а уз то кад помислимо, како је човеку тешко да се и сам не поведе за појмовима који га окружавају, онда нас обузима стрепња, да и хрватски радници не стану трошити и оно мало силе што им преостане после рада за капиталисте, на којекакве госпоцке измишљотине и залуднице. Но надамо се да ће „Раднички пријатељ“ умети да да реални правац тежњи хрватских радника за удружењем. Половина „Радничкога Пријатеља“ излази на хрватском а половина на немачком језику. (У колико смо могли видети, из бројева које смо добили, немачка је половина у листу много језгровитија и смишљенија.) Већ сама та појава показује, да су радници добро појмили да свађа о народности међу радницима може да буде од вајде само њеним непријатељима. Људи који су већ дошли до таквих убеђења да ако умедну да обавесте и своје другове о томе, да ако им пође за руком да развију љубав и братске одношаје међу радницима свију народа у Троједници. Ми желимо „Радничком Пријатељу“ да се успешно бори на трновитом путу, као што га он сам назва.

Раг, бр. 18, од 1. XI 1874, стр. 286–288.

V/2
ПИСМА

СВЕТОЗАР МАРКОВИЋ
– АНТОНИЈУ ХАЦИЋУ

Цирих 23 Новембра [1869].

Брат Тоно,

Принуђен сам да вас узнемиравам мојим писмом. Из Заставе видох да је Милетић у Пешти, а ко је [т]у остао у редакцији, то ми ни је познато, а нисам рад да се на широко чују ово мојих неколико речи, што би управо биле намењене за Милетића. Ви ћете надам се из њих сами увидети коме треба да се саопште и ја вас молим да ми учините ту љубав и да то урадите. Ево шта је:

Биће вам сигурно до сада познато, како сам писмо добио од Матића још пре 3 недеље и какав сам му одговор опремио преко Заставе. Застава ево већ у неколико бројева ненапечата тај одговор не знам из којих узрока (ја већ сумњам да је редакција нашла такав одговор као „неумесан“). Међу тим ево шта се деси. Овде има 8 државних питомаца из Србије осим мене. Сви они требали су да добију стипендију још 8^г овог Месеца, па је недобише још ни до сада. Другог узрока нема до тог да они очекују мој одговор, јер да пошљу свима стипендију а мени да непошљу: то неиде – немају мог признања да сам ја писао „Српске обмане“. Овако они уз мене казнише и све остале. Ми овде добијамо новце као и сви српски питомци на два месеца у напред с’тога разуме се на свршетку другог месеца нема скоро ни у кога ни паре. С’тога већ од 20 дана неки живе без вечере, неки спавају у ладној соби, неке „герихтлих ферфолгују [“], а што је наглавније двојица су обешени на црној табли универзитета, где им се вели да ако до 23^г Нов. т. ј. до данас непокажу да су платили за 6 часова недељно да ће се прогласити као истерани из универзитета. Свачему сам се надао од Матића пре но то да ће он доводити државне питомце до тог стања и то с’тога што оће незаконитости – да прибави закониту форму. А он зна добро да ја нисам обавезан да одговарам на његово приватно писмо. Оклевање Заставе с’печатењем мога одговора криво је у неколико што се ова ствар толико отегла и што се ови јадници

напатише. (Ја сам са још тројицом случајно на таком месту где има доста кредита).²⁶⁷ У срџби ја сам прекјуче телеграфирао Застави да сасвим непечата мој одговор, ако га већ ни је печатала. То је с'тога што је мени већ додијало да редакције српске сматрају да чине као неку милостињу кад печатају чији чланак. Али данас и јуче ја сам се предомислио те место да пишем редакцији да ми врати рукопис ја чиним преко вас овај последњи покушај. Молим вас дакле да кажете садањој редакцији узроке зашто је нужно да се тај чланак *одма* печата.²⁶⁸ А ако редакција налази да моји погледи на данашњу либерално-београдску партију и на њен прошли рад ни су умесни нека изволи да те погледе обори. Ако ли и после тога редакција неби нашла за добро да печата мој одговор, онда молим да ми га врати.

У нади да ћете ми испунити ову молбу примите омладинско поздравље.

Адрес: Predigerhof N° 22. Zürich.

Светозар Марковић.

Љубомир Никић, *Једно писмо Светозара Марковића, ПЗКЈИФ*, књига LIII – LIV, св. 1–4, 1990, стр. 121–124.

СВЕТОЗАР МАРКОВИЋ – НИКОЛИ МАРКОВИЋУ

Остварење социјализма.
(Из писма Н.... М.....ћу).

Нови Сад, јуна 1872. год.

.....Оно твоје питање доста ми је чудно. Научна питања не решавају се „општим гласањем“. *Примена* и решавање научних питања, то су са свим различите ствари. Али ни за примену ја не држим никако, да се што може насилно наметнути друштву, ако друштво то не ће. А најмање држим да је могуће силом наметнути социјалистички строј. Ово се може десити и ово се дешава са сваким друштвеним стројем: јавља се неки број људи проникнутих извесним идејама, који свесно теже да своје идеје остваре. Маса народа т. ј. већина, увиђа само да је право на страни тих људи, и ма да не разуме њихове идеје, она им – верује, иде за њима и даје им сретства, да оборе пређашњи друштвени строј. Тако су проицале народ идеје хришћанства и мухамеданства у своме постанку, и то је давало првим њиховим проповедницима снагу, да створе ново друштво на развалинама старог. Ја и сад мислим, да социјализам не може постати *друштвена система* све дотле, док партија социјалиста не постане морално снажна, снажна поверењем народа, да ће му она донети боље живовање. Задобив друштвену снагу у своје руке, партија социјалистичка треба заиста да уради, те да инстинктивну веру народа замени са *уверењем*, т. ј. да науком и друштвеном организацијом развије масу народа до правога појимања научних друштвених начела.

Ја не схватам и не могу никад да схватим оне социјалисте, који мисле да утврде социјализам – бајонетима! Они хоће да сви чланови друштва *раде*, а овамо морају за одржање своје системе да држе једну нерадну класу. То су као и они либерали, којима треба *диктатура* да утврде *слободу*.

Ја не велим да тиранију не треба обарати силом, само велим, да ће се сваки такав преврат свршити – ничим, ако маса није

проникнута бар вером и надом, да ће јој нови поредак донети добра. Дакле по моме схватању сила се може употребити само на негацију, на обарање старог друштва, али организација новог друштва не може се остварити насиљем, против воље већине.....

Сйража,²⁶⁹ Нови Сад, свеска за октобар 1878, стр. 197.

СВЕТОЗАР МАРКОВИЋ – НИКОЛИ МАРКОВИЋУ

Сувишно теорисање шкоди.
(Из писма Н... М...ћу)

Нови Сад 6. септембра 1872. год.

.... Ти се једнако тужиш, како ти не достаје науке. Какве ти науке не достаје? Наш је посао, као социјалиста, јасно одређен и ограничен. Ми смо проповедници начела, критичари и то је све. Разуме се, ми још нисмо у стању, да до ситнице постројимо формулу будућега друштва (па и то би се могло, али само на хартији), али ваља знати, да је основна погрешка свију социјалиста утописта, што су они мислили, да се може за друштво створити нека стална, непокртна форма, па да се у њу људи ућушкају. Друштвена је форма нешто живо, променљиво што се непрестано развија и усавршава са усавршавањем самога човека. Ми хоћемо да уништимо свако тиранисање човека над човеком, хоћемо да уништимо одношаје власт и поданик, слуга и господар, надничар и капиталиста. Хоћемо да учинимо, да рад и само рад буде извор за уживање, дакле да укинемо све дохотке од процента, од ренте, од капитала – једном речи да учинимо, да оруђе за производњу буде општа својина, да се оруђа потчине раду и да се рад организује према потреби друштва и свакога појединца. – То су општа начала. Али ми по њима већ знамо, шта треба најпре да радимо: да ослободимо нашу најмногобројнију класу радничку – земљораднике од ђифтинске и бирократске експлоатације и да организујемо нашу сељачку општину као основну јединицу новог друштвеног строја. Ето, то је први корак нашег рада. Ја мислим, да ми тај рад потпуно разумемо и да нам ту не фали толико знања, колико *срейсјава*, па да тај програм извршимо. И ја мислим, да је ова задаћа тако велика, тако од огромнога значаја, да за њу треба *много знања и умења*, да у њу треба уложити сав наш труд. Али ваља се чувати сувишног теорисања и доктринарства, јер од тога није ништа вајде живим људима, а наша је цель, да овима најпре помогнемо. Ми не ћемо

створити идеалну општину, докле год сељак буде груб, док он не појми, да је његова жена човек као и он, да његови млађи нису дужни да трпе његов притисак и т. д., једном речи, док се сами појмови и осећања његова не развију и не усаврше. Али ми добијамо земљиште за даљи развитак човека и друштва. Па баш и кад би се показало, да ми нисмо способни да будемо и даље покретачи тога развитка (што је невероватно), ми би бар рашчистили поље другима и могли би с мирном савешћу казати: ми смо учинили све, што смо могли и што смо требали да урадимо.

Ја знам, да сваки човек, који се бавио науком, и који је, што но веле, загазио у теорију, жели да проникне што дубље у њене тајне, и да допре до њених крајњих закључака, али треба се добро чувати, *да њо не постојане само њријатна забава мозга, већ да се вазда има њред очима њпрактична целъ*, ради који се теорија изучава.

Ја ти не пишем ово, да те одвратим од даљег учења; учити треба, и то озбиљно и много, ја сам то увек говорио, али ти обраћам пажњу и на то, да је наша главна задаћа, да знање, баш ово знање, које ми имамо, што даље распростремо, а поглавито да се бринемо, како ћемо проићи у саму масу народа. Дакле мисли нека ти буду вазда обраћене на то, којим ћемо путем доћи у непосредан додир са сељачком масом. А онај, који трпи, долази без многих теорија до радикалног закључка, до кога књижевни људи долазе тек после дугих теорија...

Сѡража, Нови Сад, свеска за октобар 1878, стр. 191–192.

СВЕТОЗАР МАРКОВИЋ – НИКОЛИ ПАШИЋУ

Ђачке дружине.
(Из писма Н... П...ћу)

Нови Сад 2. октобра 1872. год.

....Ђачке дружине, што их склапају Срби – социјалисте, који уче на страни, треба сматрати као дружине, које се тек обавештавају и раде на свом развићу. Практичан рад за поједине чланове настаје тек онда, кад се врате у отаџбину, „на лице места.“ Онда и ваља да се партајски организују, а дотле може сваки припадати, или држати да припада, овом или оном одељку социјалиста, – то баш ништа не шкоди...

Да ђаци оснивају на Западу дружине за практичан рад – нема смисла: Њихова је главна целъ да се изобразе у социјалистичком правцу и да купе око себе новаци, који буду долазили тамо. Услуга, коју они могу учинити практичној радњи, са свим је посредне вредности. Онај, који већ осећа у себи снагу да ступа у практику, тај нека се враћа кући. Овде, кад позна околину, у којој има да ради, лако ћемо се споразумети...

Сѡража, Нови Сад, свеска за октобар 1878, стр. 201.

СВЕТОЗАР МАРКОВИЋ – АНКИ И МИЛИЦИ НИНКОВИЋ

Лекар и учитељ.
(Из писма А.... Н. и М... Н.)

Нови Сад 14. октобра 1872. год.

Драге пријатељице....

Ако желите у опште да знате моје мишљење о раду учитеља и раду лекарском, онда је ово: Ви знате моје гледиште, са кога оцењујем вредност рада у друштву, то је – корист, коју извесан рад доноси целом друштву. Са тога гледишта на прилику, ја држим, да је у данашње време много корисније рушити оне узроке, који изазивају сва страдање и све болести масе народа, но рад, који лечи само поједине болести на поједином болеснику. Као што знате, ја сам с тога гледишта сматрао, да је главни позив свакога поштеног човека у данашње време да се спреми, како ће најбоље и нај-успешније радити, да се изврши онај главни задатак данашњих свесних и поштених људи. Са тога гледишта, ја сам апсолутно претпостављао педагогију медицине. Само, као што знате, ја сам под педагогијом нешто друго подразумевао, а не оно, што се данас назива педагогијом. Да речем у опште, ја сам под тим подразумевао: васпитање људи за оно будуће друштво, што га ми социјалисте хоћемо да остваримо. А за то ваља поглавито изучавати или бар управо појмити и пронаћи социјалне законе, схватити онај поредак, што га ми хоћемо да остваримо и сазнати све оне путове и сва средства, којима може да се доспе до цели. Школа и књига, жива реч и агитација – то су само сретства или облици, али садржину ваља имати у себи. Но да узмемо ствар мало општије, што ће вам боље објаснити моју мисао.

Узмимо да је код нас на словенском Југу данас или сутра извршена револуција, која је порушила поредак, који данас постоји, – какав ће поредак понићи из ових развалина? Да узмемо само једну једиту општину – колико има социјалиста, који би имали

пракћичкоџ знања, техничке вештине и издржљивости једнога Р. Овена, да припитоме ове сурове људе, које је тиранија направила грубим и себичним, колико би њих умело да образују *велику коле кћивну* производњу у земљорадњи, а таква је производња неопходна, јер би људи само тада били ослобођени од грубог телесног рада и имали одмора за образовање? Колико има таквих људи? Тешко да има и једнога, а претерано је ако рекнем *гесет* т. ј. толико колико и ни једног. Или други ситнији пример. Ту скоро у преписци са Симоновићевом писаше ми она, да у данашњем друштву нема управо физичке могућности, да женска буде „еманципована“, јер рече: ако хоће да ради какав посао, она не сме имати деце, јер у данашњем друштву нити има, нити може бити завода за гајење и васпитање деце. Таква женска морала би да се одриче своје најпри- родније функције. Или ако то не, она би морала да *експлоатише* другу женску, т. ј. да сама руши оно најсветије начело, ради кога се бори, да јој ова, као најамница, разуме се, гаји децу. Нека сутра буде код нас ма каквог прелома, ми немамо апсолутно ни једног ни мушког ни женског, који би умео да организује и да *врши колективно гајење и васпитање деце*. – *Ваља добро појмити појребу пракћичкоџ знања* за све ове ствари. Са свим је друга ствар описати, па и насликати машину, а сасвим је друга *направити је и вршити њом извесан посао*. Ово никако не појимају дилетанти пропагандисте. Они вазда цртају у најопштијим цртама будуће друштво, али никад неће да проуче детаље – појединости – у том друштву, да прибаве специјално знање и искуство бар у појединим најважнијим функцијама тога друштва.

Ја мислим да сте појмиле, шта хоћу да кажем. Медицина је опширна не само као наука, но и као вештина. С тога социјалиста, који се посвећује медицини, мора не само теоријски да се бави са свим другом граном науке, но и у пракци мора већи део свога времена да посвети штудирању болести, лечењу болесника. Он дакле не може бити у другом послу првак – организатор, не може бити друго што но дилетант, добровољац, или ако не ће у другом чему да буде дилетанат, он ће бити у својој медицини. Изузимају се поједине врло даровите личности, које су, разуме се, врло ретке. Напротив, педагогија је одељак социјалних наука. Да човек про-никне праву теорију и пракцику васпитања, мора разумевати човекове потребе у друштву и човеково живљење за друштво. У друштву, које социјалисте хоће да оснују, разуме се да се васпитање у многоме олакшава. На прилику: морално васпитање даје се самим живљењем у том друштву, јер је оно основано на моралу. Или н. пр. спајање физичког и умног васпитања, које је готово немогуће

у данашњем друштву, при колективној производњи већ је организовано. Али као што рекох, људи из данашњих одношаја, са данашњим појмовима не могу на једаред скочити у оно ново друштво, коме теже социјалисте. Дакле ваља потрошити много рада на васпитање људи, на објашњавање оних појмова, који ваља да се усвоје, и на стварање оних одношаја, који су нам цель.....

Сѝража, Нови Сад, свеска за октобар 1878, стр. 189–191.

СВЕТОЗАР МАРКОВИЋ – АНКИ И МИЛИЦИ НИНКОВИЋ

Како ваља развијати људе.
(Из писма А... Н. и М.... Н.)

Нови Сад, 21. Октобра 1872.

Драге пријатељице....

Човек, који хоће савесно да утиче на развитак другог човека, може да поступа само на један начин: да развија његову снагу мишљења, да га научи да проматра чињенице сам својим умом и да сам уме правити логичне закључке. Сваки онај, који тако не ради, већ који човека хоће да кљука својим плановима и саветима, као умешеним колачима – тај може имати сваке друге намере, само не да помогне развићу онога, на кога утиче. Такав „учитељ“ или је бесмислено дете, које хоће да задовољи своју амбицију, показујући своје „знање“ и задобијајући нове „пријатеље“ или је нитков, који хоће да постигне своје сићушне цели.....

Сѝража, Нови Сад, свеска за септембар 1878, стр. 52.

СВЕТОЗАР МАРКОВИЋ – АНКИ И МИЛИЦИ НИНКОВИЋ

„Будите мудри као змије,
а невини као голубови“.
(Из писма А... Н... и М... Н.)

Нови Сад 1. новембра 1872.

Драге пријатељице.....

Ви знате, да пред вама нисам био никад скритан. Ја сам вам често спомињао о мом некадашњем бурном животу. Али спомињање још не може ништа да објасни. Ви женске, са вашим васпитањем и живљењем, не можете ни да појмите онај грозни живот, у коме живи данашње колена младих људи од својих најнежнијих година. Да споменем само то, да се чак и дражење полних органа и развијање фантазије почиње врло често још код деце са свим неразвијене. Замислите сад, да дете, са тако прерано и неприродно развијеним полним „потребама“ и развијеном безобразном фантазијом ступа у такву среду, у којој постоји најциничнији разврат, какав се само може наћи на граници Истока и Запада – варварства и цивилизације. Ето тако је одрастао ваш пријатељ. Ја сам вам причао, како је последице оставио на мени тај живот. Кад сам већ у 20. години отишао у Петроград да се учим, мене су гониле вахалне слике и дању и ноћу, онако исто, као што су гониле мосије Мишела из романа Чернишевског) „разне позе“ Верочке, кад је жудио да „завлада“ њом. Ја вам све ово причам као мојим сестрама. Мора бити, да сам од природе био веома, богато обдарен, кад се нисам строшио под теретом тих ужасних порока. Стало ме је много труда, да се излечим од те болести, – и излечио сам се. Јер испитав до дна све нијансе разврата, ја сам се научио да поштујем невиност. Али има много, управо већина данашњих образованих људи, који су се развијали истим путем, али су дошли до сасвим противних закључака. Они су своје сасвим „лаке“ одношаје са женскињем подигли на ступањ теорије, они су своје болесно стање прогласили као природно стање човека, потребе свога неприродно развијеног

организма прогласили су као нормалне човекове потребе и на тако лажном основу подигли читаву теорију за одношаје полова у друштву.

Сећате ли се, шта је наш велики учитељ Чернишевски (ја мислим да је он и ваш учитељ, као и мој) изрекао за одношај полова: природно стање друштва, то је *идила*. То је оно стање, у коме постоје басновите приче, кад су мушкиње и женскиње расли заједнички, чисти и невини, као што их може само да створи људска појезија, кад је на земљи цветала најнежнија љубав, а није било ни трунке прљавштине, зависти, ревности, а још мање разврата. Ето то је идеал свију племенитих и свесних људи, који се боре за напредак човечанства. Тај идеал природног људског стања треба да нам створи цивилизација – образовање. Заиста, социјалисте нису калуђери, нити хоће да оснују калуђерски орден. Али за остварење новог друштва *неојходан је морални преобрајај*, а поглавито потребна је *невиност и чистотоћа у полним одношајима*. Ви знате, да ја ту не мислим ону „званичну“ невиност, која потребује црквене и друге церемоније, да покрије *сјварни разврати*, нити пак, невиност, која се састоји у том, што одрасла девојка не зна нашто су полни органи, што је управа *незнање а не невиност*. Не то, ја такву невиност не мислим (знање и невиност не стоје у опреци, човек може да буде и врло mudar и врло невин); – ја мислим само да између мушкиња и женскиња треба да постоје онаки исти чисти, нежни, братински и сестрински одношаји, па били они у полним одношајима или не били. Само при тако чистим одношајима могућно је заједничко живљење и заједничко васпитање разних полова од детињства, а да се њихови полни органи не драже пре природне зрелости: само при тим условима могућа је општа симпатија и дружба међу свима члановима социјалистичког друштва; само при таким условима могуће је физичко здравље оба пола и издржљивост и пажљивост у раду и развитак здраве расе. Једном речи, за економски и у опште за социјални напредак друштва, као и за благостање појединца неопходан је услов: *невиност и чистотоћа у полним одношајима*. А ово је могуће само у том случају, ако се полни одношаји оснивају на *љубави*. „Не дајте ни један пољубац, без љубави“, вели Чернишевски. Ја не мислим ту оно болешљиво, сентиментално осећање, што га често сликају и називају љубављу песници и романтичари. Не, ја ту разумем природан одношај основан на полној симпатији, на сротству карактера и на поштовању оних својстава, што састављају *човекову личност*. Тиме се човекова љубав одликује од животињског спаривања. Али људи, којима су „лаки“ одношаји прешли у крв сматрају управо животињско спаривање као природан одношај за човека. Они сма-

трају женску као врећу.....Замислите само друштво, у коме би такви одношаји били примљени, као нормални! Ту би жена била понижена као скот, спаривање би било међу људима онако иста, као и међу животињама – управо онако, као што постоји у данашњим бурдељима, које одобрава, узаконшава и издражава данашње друштво, јер је и само у многоме налик на њих. А шта би још било од здравља расе, од гајења и васпитања деце, од узајмне љубави и поштовања у друштву, без чега је заједнички рад и заједничко живљење немогуће! Прави бурдељ! – *Бурдељ и идилла*; – то су два крајња полуса и та два крајња идеала стављају разни мислиоци као циљ човечанског преображаја. Јер заиста, ову последњу теорију мешовитих полних одношаја сматрају као праву не само фиџифирићи, већ и неки озбиљни, поштени људи, као што је био ђенијални Шарл Фурије, оснивач тако зване „фаланстерске школе“, за кога се шта више прича, да није био никад у саобраћају са женскињама. Али он је био у заблуди, јер је изучавао француски покварени живот, па је по оном болесном друштвеном стању одредио „природну“ потребу човекову. Али већ најбољи и најближи његови ученици, као што је извесна госпођа *Гајии де Гамон*, протестовали су против те бурдељске теорије полних одношаја и одбацили је. Заиста, довољно је само да човек једном замисли друштво са таквим оствареним одношајима, па да одмах увиди, како је то апсурдно.

Али већина људи, који практикују у полним одношајима „лаке теорије“, у ствари се никад нису ни удубљивали, да сазнаду праве друштвене одношаје, ма да се понекад називљу и „реформаторима“. Код њих полни нагон управља мозгом и даје отсудан правац теоријама. Једном речи, то су исти Дон-Жуани или Мевеласи или још боље обичне ђифтице, само што по некад промену име. Док код других људи невиност и чистоћа женскиња дејствује као лек, код њих она само распаљује похотљивост.

Ја сам се више пута препирао с неким либералима о тим чисто пријатељским одношајима између мушкиња и женскиња, и они су најотсудније доказивали, да је то немогуће, или ако је могуће онда такви одношаји порађају само онанисање. Они нас социјалисте не могу да разумеју, они кад виде присне дружбе и свакидашње састанке и слободно опхођење, које код нас постоји намеђу наших мушкиња и женскиња, одмах замишљају разврат, полна мешања, и т. д. Али и научно проматрање и свакидашње искуство сведочи, да они говоре као развраћени – болесни људи. – Ево н. пр. наш С. живио је некад, ако је могуће, још горе од мене. Истог дана кад сте ви отишле, поведосмо разговор о вама и С. ми рече оно, што сам и сам осећао: дружба с вама дејствовала је на њега као лек: „никад,

вели, у њиховом друштву нисам помислио да су оне што друго, а не наши другови; *да су све женске њакве, ми никад не би били развраћени.*“ Код свију људи, код којих је у овоме прљавом животу остала бар клица чистог осећања, дружба са женским чистим и невиним дејствује као наравствени лек. То ми даје вере да је наравствени преображај људства заиста могућан, да оно светло и чисто друштво, коме ми социјалисте тежимо, није сан, није утопија. То показује у исто време, какву велику улогу у великом наравственом преображају човечанства имате ви женскиње, ви, које сте чисте и свете, ви, које нисте упрљане блатом овога друштва....

Ситража, Нови Сад, свеска за октобар 1878, стр. 198–201.

СВЕТОЗАР МАРКОВИЋ – АНКИ И МИЛИЦИ НИНКОВИЋ

Ко је социјалиста и како постаје?
(Из писма А.... Н.... и М.... Н....).

Нови Сад 20. новембра 1872. год.

Драге пријатељице...

... Пре свега оно питање: за што смо социјалисте? Да приметим не само питање „за *што*“? У обичном разговору то је питање са свим обично и оно има свога извесног смисла, али у научном испитивању многи научњаци тврде, да је оно са свим *ненаучно*, па често и бесмислено. На прилику: За што два атома водоника и један атом кисеоника образују молекул, који ми познајемо под именом воде, са њеним извесним својством, а не неки други метал? За што вода ври, кад се загреје на 100°...? Очеvidно, ми видимо појаве, да водоник-гас и кисеоник-гас, обадва са извесним својством, при извесним условима образују воду. Ми видимо дакле свезу или *одношај* између извесних појава, и почем је та свеза стална, т. ј. она се понавља *сваком* приликом, кад се стекну *исти* услови, ми то проглашујемо као природни закон. То исто чинимо, кад проглашујемо као природни закон, да вода ври при извесној количини топлоте или молекуларног кретања, што термометром меримо. Али за *што* то бива? – ми на то *немамо способности* да одговоримо. Само метафизичари питају „за *што*“ и траже одговор на то питање. Људи од науке траже само *законе*, по којима појаве стоје једна с другом у свези. И ако научњаци употребљују питање „за *што*“, то је увек у другом, тако да речем, „вулгарном“ смислу, где оно има сва-кидањи значај, а са свим не оно, што траже људи са прецизним појмовима и прецизним изразима. Тако је исто и са питањем: „За што смо ми социјалисте?“. Очеvidно, кад људи са извесним природним способностима и својствима дођу у извесне услове, они добијају извесне појмове, навике и тежње, што карактеришу човека социјалисту. То је тако исто неодољива последица, као год што вода ври при извесној температури и извесном притиску ва-

здуха. Само је питање, дакле, са свим неумесно, и одговор на њега мора бити са свим јалов. Друго је са свим питање: *ко је социјалиста и како постаје социјалиста?* Друго је са свим питање: *ко је социјалиста и како постаје социјалиста?* Ово питање може да има практична значаја, јер, очеvidно, није довољно да ко рекне да је социјалиста, па да му се на голу реч одмах верује.

Не знам како вам се допада моја примедба на саму поставку питања, али ја ћу да говорим само о питањима: *ко и како?* јер су по моме уверењу то права питања, са којима треба да је сваки социјалиста на чисто.

Дакле да пређем на ствар.

„Социјалиста је човек, који осећа потребу или задовољство, да живи у социјалистичком друштву“. То још није ни одредба социјалисте, јер јој не достаје прецизност. Питање је баш то: *који* човек и *кад* осећа потребу да живи у социјалистичком друштву? и после: какво је то социјалистичко друштво? Ово је друго питање врло опширно и у писму ја не могу тако опширно да га изложим, за то ћу се задовољити само са кратким карактерним цртама. Социјалистичко је друштво оно, у коме сваки члан има моћи, да развије до природних граница све своје природне способности; то је друштво, где сваки појединац води бригу и ради, да сви чланови друштва постигну ту своју природну цель. То је друштво, у коме појединац не сматра свој лични рад као своје особено сретство, да *завлада* материјалним предметима, да оснује приватну својину, већ свој рад сматра као део друштвеног рада, а производ свога рада као део производа друштвеног рада, који служи као *ошшти* фонд, из ког се сви користе, према оној цели, што је социјалистичко друштво хоће да постигне. Ја овде не ћу да се упуштам у детаљне принципе, на прилику: да ли појединац треба да добије од друштва према својој заради, или треба да добија према својим потребама, под условом да ради према својим способностима (ја сматрам ово последње начело као потпуније и савршеније), такође није потребно да се упуштам у форму организације друштва – и ово је доста да одредимо, „ко је социјалиста?“ Очеvidно, то је човек, који је кадар да сматра свој рад као део друштвеног рада, који се дакле одрекао „присвајања“, разуме се, не одрекао формално, већ одиста, који не осећа потребу да што „присвоји“ – што карактерише „буржова“, па био он радник, па чак и пролетер. Даље, то је човек, који је *кадар да ради* (дакле има и воље и способности) да се та цель оствари. Овде би се могло додати још то објашњење, да под личним „присвајањем“ ваља разумети не само „материјална блага“, већ и почасти, славу, положај итд. у опште све оно, чиме појединац може да *уништи социјалну једнакост*, којој теже социјалисте, јер основ-

ни принцип социјализма у погледу на човечије способности, то је: људи имају неједнаке способности, али само за то, да различито – по коликоћи и каквоћи – раде и производе за друштво, али не за то, да по мери своје моћи грабе, присвајају и уживају. Тако ради животиња – она граби колико која може. Човек то ради дотле, док се није уздигао из животињског стања. Ово савршенство уздиже човека над животињом у економском животу. Еле, ја држим да је она горња карактеристика са свим умесна и довољна да се одреди: какав је социјалиста, и да се према томе оцени: је ли неки човек социјалиста или не. Сад прелазим на друго питање: „*како постојаје социјалиста?*“

Први је и најглавнији узрок природни развитак друштвености код људи. Ја о томе не ћу овде говорити, (а ако желите да што основно о томе научите, препоручујем вам да читате Дарвина: „о постанку човека“, нарочито ону главу, где говори о „социјалитету“). Развитком човечанства, развија се у опште љубав и симпатија међу људима. Ми налазимо сваки час у друштву у свим слојевима људе, који желе добра целом свету, који воле све људе, који никад нису осетили мучно чувство злобе, пакости и других болесних осећања. Таки су људи готов материјал за социјалисте. Они су као сува слама. Код њих треба само принети пламен науке, па да одмах букне идеја социјализма. Оваких људи има свуда, у свима сталезима, нарочито међу оним многобројним мирним људима, који живе радом својих руку. По моме схватању, ти су људи главна снага за остварење будућег друштва, само је ваља извести из онога непокретног, потенцијалног стања у кретање. Али погрешно је мислити, да у опште телесни рад и сиромаштина производи социјалисте. Са свим напротив: огромна већина радника у селу и вароши тако је себична, као што само може бити животиња, што се зове човек. Сељаку је већином идеал, да стече велику баштину и да постане газда, а раднику по варошима већином је циљ, да постане капиталиста или бар мали буржоа. Још је апсурдније сматрати изметке друштва, као што су разбојници, лопови и у опште вагабунди, као неки материјал за социјалисте, као што чини Бакунин у својој револуционарној ревности. То су чиреви на друштвеном телу, од којих никад не може бити здраво месо. Из њих могу бити господа, аристократе, пандури, па чак и лакеји, али само не радници. А за социјалистичко друштво иште се не само да човек живи својим радом, већ да удешава свој рад у заједници, како ће он свима члановима донети највећу хасну. Очеvidно, који није способан за оно прво, још је мање способан за ово друго. Нема сумње, да само друштво чини, да таки људи постану изметци, а можда неки од њих нису баш тако ни покварени – то може бити, али то мало

помаже ствари. У опште, то је у друштву класа људи највећма дегенирисана, заједно са класом бесне, надувене и нерадне госпоштине. То су две класе, у којима се најмање може наћи материјала за социјалисте. Као што рекох, радљивост и симпатија спрема других људи, то су два основна својства код свакога човека, који може бити социјалиста, а та се два својства најчешће налазе код *добрих радника*. Да они постану социјалисте, треба још да дође умни развитак, нарочито, да *појме* социјалистичко друштво у своју корист у томе друштву, што је могу постићи здружени са другим људима. Ово је главни фонад, из кога се могу образовати социјалисте. Код њих се, као и уопште код огромне већине људи, најпре развија осећање (Gefühl), па онда ум. Они најпре навикну да раде добро, јер им то годи, па тек после постају способни да оцењују свој рад. Али има људи, код којих се ум развија пре осећања. Они изуче социјалне теорије и увере се о њиној истини (онако као што изуче математичке формуле) *пре, но ипак осеће по потреби да живе по њима и далеко пре, но ипак им живљење пређе у навику*. То су поглавито људи, који се баве умним радом, који најпре из књига постају социјалисте, једном речи, то су људи, као што је већина српских социјалиста. Овај начин образовања социјалиста има своје особине, које ваља добро уочити. Теоријске формуле односно сваки лако признаје, или бар схвата као истине, само који није глуп. Па често бива, да таки људи проглашују извесна начела као своја, и заиста верују да су њихова, проповедају их другоме, али кад их видите на самоме делу, у животу, у свакидањој, а нарочито у отсудној борби, онда се тек види, како су ти људи још врло далеко од појма правога социјалисте. У организму човековом, да извесни мишићи или извесна група мишића добију извесну гипкост, лакоћу сигурност или снагу у извесним покретима – нужно је извесно упражњавање, које ваља да пређе у навику. То се опажа при спољашњем проматрању. Физиолог отуда закључује, да се ту у молекуларном строју мишића морала извршити материјална промена, услед чега се у мишићима образовала нека потенцијална снага, која даје могућности мишићу, да врши извесне покрете, што их пре није могао извршити, или бар не тако. Аналогично овом процесу мора се извршити нека материјална промена у нервној системи човековој, па тек да добије неке карактерне или тако да речем духовне способности: на прилику, да постане несебичан, незлобан, несуетан, да постане љубазан спрема других људи, *да осећа по потреби, да створи извесан строј друштва и т. д.* Једном речи, треба да се у нервној системи образује онака статичка снага, које је кадра да производи извесне покрете, којима се разликују осећање и способност за рад и живљење човека социјалисте. За ово

треба понајвише упражњавања и навике, т. ј. повише труда и делања, (о образовању осећања, било непосредно од спољних утицаја, било рефлективним путем, посредништвом мозга, има врло дивно разјашњење у делу Енглеза Модсли (Maudsley) – „физиологија и патологија душе“. Вама и иначе пропоручујем ово дело, као педагозима особито). Отуда бива, да код нас остају врло дуго сујета, и пакост, и мржња и сва рђава својства, која уништавају овако друштво, пошто смо убеђени у истинитост социјалистичких начела, па чак и по што смо у стању да дамо извесан друштвени облик нашим начелима. Штетан утицај по социјалистичку ствар од оваких недопечених социјалиста, да их тако назовем, опажа се најјасније у отсудним покретима, као што је на прилику била париска комуна. Књижевници и журналисте, адвокати без клијената, лекари без практике, вештаци, који нису много користи видели од своје вештине, – једном речи – образовани пролетаријат постаје вођа покрета, као и вазда на другом месту, јер је он умнији, па уме боље да појми револуционарни покрет у свој целини и да управља њиме, но врсни али необразовани радници. Ту сад налазе код ове класе људи сићушне страсти: честољубље, завист, жеља за парадидирањем, а често у отсудним часовима и страшљивост. Ствар социјализма пропада, јер *нема социјалиста*. За социјалисту дакле није довољно, да је човек вољан да ради и да својим радом користи друштву, није довољно ни само да разуме, како ваља радити, већ је нужно ово *обоје*, а осим тога нужно је да осећа неодољиву потребу, да оствари тако друштво, где би сви људи могли тако живети, а та се потреба образује *и тек дугом навиком у живојћу и раду*. Да многе социјалисте из књиге још далеко не осећају таку потребу т. ј. да нису праве социјалисте, доказ је то, што се још једнако свађају и цавелају због којекаквих трица, због личне амбиције, пакости, сујете, и т. д. Кад приметите на коме од другова неку ману, они у место да приону, да је са љубављу од свега срца исправљају, они ту налазе само нов повод за узајамно пљување и грдњу, те да тиме покажу своје превасхотство. Како је то далеко од „потребе“ да живе у социјалистичком друштву? Може се рећи по овоме, што сам до сад казао, да у томе нису криви само они, већ све околности, у којима су васпитани, и да треба времена, да извесна начела, што но веле, *и ређу у крв*, али свакојачо, човек ваља да тежи томе, ваља да буде поштен сам пред собом, ако одиста жели, да се сам образује као социјалиста и да образује друге у томе правцу.....

Ситража, Нови Сад, свеска за октобар 1878, стр. 176–181.

СВЕТОЗАР МАРКОВИЋ – НИКОЛИ МАРКОВИЋУ

Социјална револуција.
(Из писма Н... М.....ћу).

Нови Сад 18. фебруара 1873. год.

.... Питао си ме за нешто из мог чланка, где се вели, да ми Срби можемо избећи социјалну револуцију. Ја сам доиста казао тако нешто, што се може разумети врло криво. Пре свега, шта је социјална револуција? Ја држим да је њена главна карактерна црта ово: кад се економски одношаји, – одношаји својине *начелно* измене. На прилику пре 1804. године у Србији је била турска феудално-војничка система. Устанком је уништена са свим својина једнога владајућег сталежа, уништен је и цео тај сталеж, а из тога преврата поникла је приватна својина. Ја сматрам да је то у Србији била социјална револуција. Шта сад треба да дође у Србији, па да буде социјална револуција? Очеvidно, да се укине приватна својина, па да на место ње постане заједничка – општинска или државна – својина. Може ли се то постићи револуцијом и против кога би била та револуција? Маса народа је сељак – сопственик. Ваљда се не мисли да се сељак сам против себе револуционише и да сам себе „експроприра“? То је већ логичан апсурд, а у пракцици то је проста будалаштина. Али на сеоској земљи има дуга, варошани, имају капитала. Револуцијом би се могао тај дуг да уништи, али то још није социјална револуција, то је просто *иприватна својина ипренешена из једног цепа у дрући*, у начелу је оно исто, као кад су Пруси отели од Француза 5 милијарада. Рецимо да при том прелому сва наша „буржоазија“ погуби своје капитале, па то је опет ништа. Остане ли само приватна својина, производња за продају, слободна утакмица итд. онда ти за десетак година нове буржоазије.

На Западу је нешто са свим друго. Капиталистичка производња образовала је велико фабрично газдинство, где је рад већ удружен и организован, оно већ даје материјалну основу за социјалну револуцију. Ове материјалне основе нема код нас ни у Банату, ни

у Бачкој и Срему, где су српска производња и капитал најразвијенији, а у Србији, Граници, Далмацији, Босни и Херцеговини ни толико. Ову грдну материјалну разлику између нашега друштвеног стања и онога на Западу превиђају увек неки „страсни револуционари“ са Запада. Чудо ми је да и ти превиђаш? За социјални преврат остају код нас два пута: или ће се код нас развити велико капиталистичко газдинство, и подела на капиталисте и раднике у производњи (а не у трговини само) и тада ће се социјални преврат извршити на овој историјом спремљеној основи, или ће сами мали сопственици својевољно одбацити приватну својину, па организовати велику производњу на начелу заједничке својине. Ја држим да је код нас могућ и овај последњи пута. Разуме се, да се и он не може извршити без прелома, али тај прелом носи карактер *йолийичке* револуције, а не социјалне, изузев Бачку и Банат, где има капиталиста-поседника, и Босну и Херцеговину, где постоји феудална система. Са овога нашег специјалног положаја излазе карактерне црте и особине наше радње, које људи, који не знају наше стање ни колико Шпанију, налазе као „лудорије и детињарије“. С тога они не могу ни да појме, што ми тако много полагамо на образовање пропагандиста, на организацију производњачких и других дружина, на образовање или бар обавештавање саме масе народа, а овамо водимо политичку борбу на смрт и живот са нашом бирократијом....

.....Кад би се у Србији уништила само бирократска система, те нестало чиновника, који већином троше све фабриковане трице, што се код нас довлаче одозго, и кад би банкноте постале ђубре, наше „капиталисте“ биле би просјаци, а народ отуда не би добио ни мрве *каийијала*, који је потребан за производњу, – ни зграде, ни машине, ни алате, ни техничко знање, ни радничку вештину. Тек кад би велики број пропагандиста били људи образовани, стручни зналци, људи предузимљиви, умешни, а при том поштени и чврсти, па као такви ушли у средину народа, они би могли оздо организовати производњу и цело српско друштво на социјалистичком темељу. С тога ми налазимо за нужно, да се ради у ова обадва правца – образовање пропагандиста и борба с бирократијом. Страсна мржња на „буржоазију“ ту баш ништа не помаже. Наш је задатак не да уништимо капиталистичко газдинство, које у ствари и не постоји, већ да малу партијархалну својину преобратимо у заједничку и да тако *йрескочимо целу једну исйиоријску ёйоху економског развића – ёйоху кайиийалисйичког газдинсйива*.

То је било моје мишљење, кад сам оно писао, а од ове основне тачке ми смо увек полазили, кад смо удешавали нашу социјалистичку радњу у Србији, – јер смо у Србији поглавито и радили

Сйиража, Нови Сад, свеска за октобар 1878, стр. 195–196.

СВЕТОЗАР МАРКОВИЋ – АНКИ НИНКОВИЋ

Социјалисте и наука.
(Из писама А.... Н....)

Карловци 1873.

Један интересантан случај побуди ме да ти пишем. Јуче код М. прочитах твоје писмо, у коме нађох интересантне мисли. Интересантно за то, што сам се о њима препирао са више Срба у Ц....

....Ти се не слажеш са М. с тога, што она вели, да је њој главно да нешто *зна*, а не „диплома“, па велиш, да теби наука није главно, већ желиш само, да што пре добијеш „диплому“, те да можеш заузети положај *ради йројаганге својих начела* у којима је срећа човечанства и све... Даље велиш за науку, да је она, истина, сретство за физични опстанак и умни развитак човека, али да је данашње друштво уређено тако, да оно ствара патњу, поквареност и т. д. Ерго! најпре преображај друштва, па онда наука... Узмимо М. као један конкретан случај, па да погледамо резултат примене твоје теорије.

Дакле М. рецимо долази у Ц. и после 10 месеци враћа се амо са дипломом у џепу. Шта ће она знати? – готово ништа; каква ће начела исповедати! – Никаква. За 10 месеци могу се само научити неки афоризми социјалистички из брошурица, новина или разговора, докле неколико *фраза*, а чињенице, на којима се оснивају та начела, биће јој *савршено нејоизнајно*. Шта ће она моћи да пропагандише са *шаким* знањем начела? – Ништа. Она ће моћи само да *брбља*, да профанише та начела и излаже их потсмеху публике; за *рад* какав у смислу социјалистичком она не ће умети ни *да се йрихвайти*. А шта ће знати у школи! – Опет ништа, јер је она радила само за диплому. Дакле – тотални *шарлајан*. По моме схватању корисније је за друштво, да она учи малу децу да читају и пишу, па ма никаква начела не пропагандисала, но да проповеда социјалистичка начела, што их може прибавити спремајући се 10 месеци за диплому. Кад социјалисте одбацују „*науку ради науке*“, кад на-

падају на доктринаре, који се вечито мазе и љигаве са својим „теоријама“, кад одбацују „учитеље“, који хоће науком да „просвете“ *зладан* народ, – то све има свога смисла и значаја. Али кад се човеку, који готово *нишћиа не зна*, доказује, да њему не треба *знање*, већ *дуйлома* – онда је то апсурдно до крајности. Тако ја мислим о томе.

Даље имам да приметим на само твоје разумевање, у ком одношају стоји наука према *друшћивеном преображају*. На сваки начин, да би наука могла утицати са свима својим благодетима на људе, ваља најпре да се друштво преобрази. Али како да се преобрази друштво? Ово овако рђаво друштвено устројство, на сваки начин, постало је *природним* развитком човечанства. Ма какве да су његове мане и ма колико да се људи пате у њему, опет, сигурно, има неке *унуирашње снаге*, која тај породични, економски и државни склоп држи, у пркос свима невољама људским, што отуд долазе. Напоследку, и сама она „политичка сила“, која изгледа као нешто сасвим спољашње, мора имати неке материјалне снаге, којом се држи, која лежи у материјалним интересима разних сталежа, навикама и појмовима људи и т. д. Како дакле да се уништи то стање и да се створи друго? Како да се преобрази друштво? На сваки начин човек нема других сретстава, него да употреби извесне *природне* силе, које леже у истоме друштву, и да утицајем једних природних сила на друге *производе извесан* резултат. Али тога ради ваља *знајчи* друштво, његов унутрашњи склоп и оне силе, које у њему дејствују; – тако исто ваља знати, *какво* је друштво *човеку* потребно и како се оно може створити. Разуме се, друштво се не може сашити као чизма за ногу, али социјалиста мора знати, *како се најбоље могуће друшћиво може сћворити из познајчио мајеријала* н. пр. из инглиског, француског или српског народа. А за све ово ја држим да треба *знања* и то дубока и опширна *знања*. Дакле треба *науке* – те још колике науке! Ова наука може се добити од чести теоријским проучавањем социјалних наука, а од чести проматрањем и проучавањем чињеница у самоме народу. Али тек да би се могле *ојазити* и *појмити* извесне чињенице у народном животу, претходно је нужна добра теоријска спрема. Народне патње, тиранија и друге околности у народу могу изазвати експлозију у друштву, али та експлозија производа преображај у народу само у толико, у колико на површини народа има људи, који *разумеју да сћворе нов склоп*, иначе враћа се све опет к староме. Отуда бива да друштвене револуције остављају само почесне преображаје. То је закон друштвеног преображаја и противно томе закону не могу ни социјалисте ништа радити. Отуда излази, да социјалистама или у опште људима, који хоће да узму *иницијативу* (а без тога је немогуће преобразити друштво), у друштвеном преображају, треба *врло много науке*. Разуме се, не треба им специјално *знање* физике, хемије, механике – осим за специјалне цели, где је и

специјалност ових наука нужна, – али науке социјалне, што више, то боље. Да боме, не само да уче људе тим наукама, *већ да њо њима и раде...*

... Јест, треба читати, али треба и знати, да „прочитати“ још не значи проучити. Социјални закони много су тежи но други природни закони, јер се оснивају на много сложенијим елементима; за њихову штудију, дакле, треба много више времена, а никако се они не могу учити као нешто узгредно. Отуда долази, да *много*, који говоре о својим „начелима“, кад дођу на место за рад – *не знају шћиа да раде*; јер у ствари немају никаква начела, јер је начело – *знање*, а без тога је шупља фраза...

Сћража, Нови Сад, свеска за октобар 1878. стр. 183–185.

СВЕТОЗАР МАРКОВИЋ – АНКИ И МИЛИЦИ НИНКОВИЋ

Карловци 1873. год.

... Ма какве мане они људи имали, ваља опет да имате на уму, да они спадају међу *боље* људе данашњег друштва, од којих још *већином* могу бити са свим добри људи. Огромна је већина још далеко гора, као што сам једном већ рекао. Шта ћете ви радити са овом масом, кад међу бољим људима не можете да нађете места? Ви треба већ то да знате, да у свету и у вашем *друшћиву* за рад нећете имати само људе од карактера једнога П. Ђ. или кога њему равног, већ све више мање људе са разним погрешкама у карактеру и по којом ружном пртицом у животу, па шта ћете онда? Чим вам се деси кака мала непријатност, и то с тога, што нисте навикле да живите својом главом, што нисте навикле да познајете људе, с којима имате посла, и да знате *како и шта* с киме можете радити и т. д. – ви ћете се одмах повући у узани „домаћи круг“ и сагнути главу под крило каквог „нежног“ пријатеља. То је пријатније – је ли? – Али тако сте се у напред осудиле да ништа се не радите као *самостјални људи*...

... Ви ваља да познајете баш и поле и ниткове, како би умеле оцењивати и тај тип људи, а разуме се и све обичне људе, са обичним добрим и рђавим својствима, да чујете разна мишљења о свачему, да штудирате разне карактере и дела у којима се они огледају – једном речи, да изађете из затворенога *домаћеџ круџа* у *свеџ*.

Сѣража, Нови Сад, свеска за октобар 1878, стр. 194.

V/3 ДОКУМЕНТИ

НИКОЛА ПАШИЋ – ЂУРИ ЉОЧИЋУ

У Цириху 9. Маја 1870.

Љочићу

На твоје писамце од 7/5 одговарам ти.

Ти си се као што кажеш разговарао са Јешом²⁷⁰ Светозаревим братом и питао си га пошто си чуо (?) да је Светозар у рђавом стању дал је нужно да се новци скупе. А он ти је одговорио да није нужно. Наравно Јеши би било неповољно кад се поред њега за његовог брата новци купе, али као што се са шиљањем затеже или одлаже, то ће се морати и поред његове воље радити. Светозар је досад 20 дуката примио од како је помоћ изгубио. И од [тих] новаца морао је преко 100 франака школарину платити. Да ли се с тим новцима може неколико месеци живити то и сам Јеша зна да не може. И да нема овде поверења то би зло прошло. Но на вересију не може до века бити. Гледаћеш да му до конца јунија колико се може прилога *приватним* путем скупиш. Ми знамо да ћете тим путем много мање скупити, али нисмо ради (особито сам Светозар) засад да се фин. помоћ јавно скупи. [Ми смо разумели?] да имаш жељу да се прилог и демонстративним путем и преко новина купи, али нека се засад овако изврши. Светозар се није ником тужио да нема пара и нама је особито чудно да си ти могао чути да је у рђавом стању. Но шта му драго. Ми нисмо држали још да је потребно да се купи, али кад где који интересерију [се] његовим стањем, то нека сврши као што је речено. О томе доста.

Ти ћеш знати (а можда и нећеш) да се је одрекао уредништва „Младе Србадије“. Узрока су били више и неке ти могу јавити. Он је послао неке чланке „Застави“ да се печатају а такође послао је и обзнану да су му одузели помоћ. Застава није ништа о томе јавила а зна се да је Застава „меродавна“ и за омладински рад. И из тога се може видети да он неби могао чланке по свом начелу у Србадији писати и да неби био уредник него коректурач. То је особито подпомогло писмо којим [је] позват и у коме је казано да ће се о односу његовом с одбором доцније кад дође разрешити. Застава је

његове чланке употребљавала тада кад је по њеној политици било згодно. Т. ј. она је, кад је у преговорима својим с' тамошњим београд. либералцима наседала, хтела им је показати да има људи који и против либералаца београдских вичу и штампала речене чланке. И још други је било што ћеш доцније знати.

Сад ћу ти јавити како је прошао Владимир кад [је] кроз Цирих у Женеву идући пролазио. Што смо се с' њим састали то је било више случајно но намерно. Видаковић и Сечански (Не знам дал ти је познат.) шетајући се Кејом виде Владимира и приђе онако радосни к' њему да га поздраве. Запитају га кад је дошао на које им он одговори „Сад баш дошао сам и идем идем од Миљкове куће не знам да сте [га] ви где видели“. Но они почну говорити да има у Цириху и други Срба. Тако кажу му да је Ракић ту „Видио би се с' њим“. Они га поведу Ракићу и дођу код Ранивице. Код куће Ракић не беше, они га доведу у моју собу. Ту се западне разговор о Ракићу. „Зар је он још овде и није ли отишао кад се је искао од министарства“. – „Није он је хтео ићи у Париз но влада му није дала, јер каже да га је изабрала за Германију т. ј. само код Немаца да учи“. – „Како то?“ – па мени казаше да може ићи куд му је воља. Мањ једно говори друго ради. Тако се у том смислу продужи говор и изишли смо напоље, јер шта [...] да не би Миљков долазио и нека [...] успут видели Ракића испратимо га до „Швајцерхофа“. „Имали би жељу да се мало поразговарамо дођи ти к' нама у 9 сахати.“ „Ја ћу причекати Миљкова па ако не дође доћи ћу но не знам да л' ћу вам квартир потрефити“-. Добро доћи ће Видаковић да вас доведе“. Довиђења. У девет сахати добијемо цедуљицу, којом [се и писмено?] Светозар и ја позивамо у Белви на разговор.

Светозар, Ракић, Белимарковић и ја одемо у Белви где њега са Миљковом затекнемо. Ту сместа започе разговор о Светозаревој критици устава. Што никад нисам се надао да ћу чути од Владимира то сам чуо. Препирка око тога и око београдско-династички либералаца трајала је до 12 сахати. „То је неполитички, то је неразумно, непатриотски да ви онако пишете.“ Таке и подобне реченице могле [су] се чути од њега. Ви браните Христића а нападите на заслужне и ... људе. Ви радите Аустрији у интерес, [...] на слободну странку [...] је па ћете видети како ће Србија проћи.

Оригинал. АС. Varia, 405.

АНОНИМ – ЈОВАНУ РИСТИЋУ

*Поштовани и Љубезни Господине Куме!*²⁷¹

Надамсе да сте књигу добили и задовољени јасам здрав али иначе незадовољан – моја брига сбог моје мале дјецице²⁷² је велика. Ал највише сбринут сам через њине васпостаје онај што је препоруком у Свету Андреју Госп. Епископу Арси оде, вратио се по писменом налогу из Београда, из С. Андреје за Новисад, куда Суботом одпутовао – овде омладина држи надежду да ће књаз Милан скорије сасвим слободну владу да прогласи и више јошт, будале надајусе у младог Милана даће се за президента републике Србије прогласити – и тако сво српство да ослободи, то ваљда ћерс тога дисе његова Светлост данас у Паризу налази.

Куме кад се један бегунац из Србије иде Епископу препорућаести, и то оном епископу који убице покојног Михаила у визите примља – ја барем налазим да таква препорука је скопћана у свези карађорђеца – како и исти тај бегунац се овде пред мени [обраћао?] и издавао фала Богу те се ја ивјеровоа од тог Епископа – и никад му се кљанити²⁷³ нећу али тај Арса је омладински тамошњој и овдашњој омладини исто оно ко и Светозар – дакле Бог над земља – дакле Арса и Светозар употребљују јошт ону срамотну игру преко Карађорђеца пере²⁷⁴, да уведу републику и тај младић је од виши тамошњи ћиновника, адвоката и трговаца попу Будимском највећом ватром препорућим²⁷⁵ друго ево како овај пише – 2/9, 12 преподне у Земуну. Камрег Vin vejbουργasse 8 = Михајлофски брзојави воп Градно: [следи текст на француском] *не знам где је полиција. Сиремни смо сви доћи са кауцијом и њисмима само не ојходним као одговор на пројект ангажовања владе љуштем њисма, неогређени сѝав немоћућ за љрихваѝање и љодношење љонуде.*

Влада не љредвиђа никакав љројектѝ или љонуду ваљану или озбиљну без љоложене кауције. Тражиѝи од Хуберѝа да се ангажује код Енѝлеза у нашу корисѝи је бесмислено. Ја и моји љријаѝељи вам ѝгаранѝујемо чврсѝио да ће наша љонуда биѝи љоднеѝа скуѝ-

иштини, да ми носимо сав терет. Ако одбијате да дођете и донесете кауцију, ви одбијате посао и компромитујете углед имена Русије у Србији. Борђе. —²⁷⁶

[Следи текст на немачком:] ако су часни људи морају нас ослободити двосмислене позиције, без ојуномоћеника и кауције морали би сваку везу ишд. прекинути. Јозеф – Николас.

Друго предато у то исто место, тај дан, пет сати после подне гласи на тог истог у Бећ. Вели ово: [па опет готицом, на немачком]

Успели смо у комисији, она је због недостигања других њонуда осим енглеске одбила да ову прејоручи или да је оцењује, а влада је саветовала да постави прикладну основу за ошклањање. Хуберћ ће се шешко усудић да форсира ову сивар, Енглези желе, пријашељу верују да ћеће Ви ујркос њоме ускоро доћи овамо и израдић дејлаљан пројекат. и морали да имате сиремну кауцију – њравовремено смо њовукли њелеграм Михајловском, њошћо је сад њејошребан.

Ако ми од ашћивоња оболи гркљан, даћеће ми њензију: Јозеф.

Дакле поштовани Куме ви видите да вам вашој препоруки стид не правим – за цело није од маминог Господина лепо да ми даде млад да трпим – за цело ја би и тако моје место снао да изпуним – гледајте што скорију помоћ за вашек (малом?) Милану навјек вјерном – Кума 3/9 [1872]

Поздрав свима и даћујем скорије да сте сви здрави онда и ја весо.

Оригинал. АИИ, ЗЈР, III/1, 3/24.

АНОНИМ – ЈОВАНУ РИСТИЋУ

У Београду 21 Јулија 1873 године²⁷⁷

У суботу вече око 8 сати био је онај фратар код Медаковића²⁷⁸ и ја сам ји у разговору застао разговор је био о вама; а и прекину се разговор само му се фратар препоручиваше за помоћ и Медаковић рече за вас некага и њега ће скоро враг однети по одласку фратра Медаковић ме запита знам ли ја и чујем ли шта раду разне партије то јест противу књаза но ја му реко како су се нешто Гарашаниновци обезобразили [...] Медаковић се насмеја и рече нека за то ти неznam ништа Ја знам боље од тебе да има опаснија партија други од Гарашанинове па онда ме запита знам ли ја шта се у Новом Саду кује противу живота Књажева а и тамо је рече Јефрема Марковића брат кога је Ристић пре пустијо те је дошо овамо те већу дружину склопијо па се онда вратио да тамо з'браћом скују план, а тамо је рече и Љочић и још неки другови и вели Милетићева омладина којима је Ристић покровитељ ради онако исто као што су радили и док није убиство сковано противу кнеза Михаила И то је рече партија п[р]еврата која је најопаснија по живот књажев па има још рече друга Стевчина с ким је митрополит [,] Радивоје Бели-Марковић и још многи па тек рече долази трећа Гарашанинова И исто вече предо ми је Медаковић писмо што је добио од Г. Заступника Гавриловића да га по прилици пошљем посланству у Беч и ја сам јуче у 5 сати изјутра бијо на Сави небили нашо кога да писмо пошљем но не бијаше никога за Беч и тако му посмо вратим у 10 Враћајући се од Медаковића пред великом касарном сретнем се са поручником Ковачевићем и оне ме позва у башчу велике пиваре и кад смо у башчу дошли Ковачевић ми рече имам једну тајну да ти поверим за коју нико незна од министара к'ром теша и то је тајна ова; у новом-саду имаду неки од партије кара-ђорђевића а чује се да одавде одлази у нови-сад Јефрем Марковић с'братом а и још неки други иду и тамо кују план да књаза убију и књаз за то већ зна но то поверење је од књаза добијо а теша је рече поверијо мени и ми се сад морамо бринути о животу књажевом и рече теша би

желијо имати и тебе на страни књажевој ако и још одат династији као што си био ја сам му одговорио да сам свагда био одат а и остајем но видим да је теша одновијо стару интригу са ковачевићем какоћеду лакше имати књажеви дуката у њиним џеповима.

Оригинал. АИИ, ЗЈР, III/19, 3/1019.

АНОНИМ – ЈОВАНУ РИСТИЋУ

У Београду 24 Јулија 1873 године

Ја сам вас известио у прошлом писму о разговору поручника Ковачевића²⁷⁹ но накнадно могу вас сад поузданије извјестити, Ковачевић нема са мајором Тихомиром посла, но са мајором Богићевићем,²⁸⁰ јер ми, Ковачевић у недељу обширније објасни стање из његовога објаснења видио сам да нема шарлатаније но да је жеља да постоје одношаји између извесни инострани Срба а почем је ту и Г. мајор Богићевић то даје више гаранције да се нећеду моћи књазу протурати сплетке а Ковачевић ће слушати и моје савете и у главном сам увидио из разговора Ковачевића да је предат вама а опширније ћу вас извести кад сретно приспјете-кући.

Ја сам вас извјестио како Медаковић булазни да је Светозар Марковић и Љочић и други у Новом Саду и тамо праву свезакљетије противу живота Књажевог а ја сам се уверио да је Љочић у Београду и да није отишао у Нови Сад а да је Светозар Марковић болестан на Киселој води и ја сам Медаковића о томе увераво и немогах га уверити и ја сам га натеро да иде код господина министра Туцаковића и исприликe [запита] да ли зна гди је Светозар Марковић и Медаковић је ишо код г. Министра и уверио се да је Светозар на Киселој води но синоћ ми Медаковић каза да је уверио се да није Љочић у Новом Саду но Љотић²⁸¹ и да тамо зацело се ради о завери Медаковић је синоћ тражио г. мајора Богићевића а данас у 11 сати ишо је код секретара Богићевића Медаковић ме је довео у сумњу и ја ујутру полазим са дететом у Нови Сад да тамо видим да ли има какви завереника дете за то водим да би могло одмах извјестити ако шта у ствари буде.

Чланак онај Медаковић вратио мије уредник „Истока“ с’ примедбом што је тамо написано о династичним сплеткама а он ми каза да предам чланак уреднику „Будућности“, па и ако и он нећедне штампати онда вели да ће га послати уреднику „Србскога народа“. –

У Вароши је мир [и] поредак

Оригинал. АИИ, ЗЈР, III/19, 3/1021.

АНОНИМ – ЈОВАНУ РИСТИЋУ

У Београду 3 Августа 1873 год.

Јуче по подне око 6 сата у кафану код „Париза“ каза ми Јефрем Марковић следујуће речи и то: рече, по свој прилици а и посигурно је да ће мо баћушку задовољити под-пуно с'тим што ћеду непримјетно доћи на владу њени прави приврженици пре-ображај рече биће из темеља и то: може бити и на овој скупштини коју је влада за себе изабрала средства за лак преображај поуздано су обећана а обећање је доставио извесним личностима доктор Пицек од Стане патриотски насљедник огромнога имања књаза Михаила с'тим ако народна скупштина узме србе за господаре земље сина књаза Михаила²⁸² онда ће насљедници уступити сину као владаоцу србије сво имање која су по закону насљедили но стим додатком ако би именовани Син умро без насљедства то јест без свога порода имаду они бити закони насљедници српскога престола и ово је већ рече уначелу примљено и трудићемо се да ма каким начином доставимо до знања идућој ма и назадњачкој Скупштини па ако код ови слепи назадњака неуспјемо мићемо се спремити за идућу скупштину на којој ћемо ми извјесно бити Господари.²⁸³

Оригинал. АИИ, ЗЈР, III/19, 3/1025.

ДИМИТРИЈЕ ЈОКСИЋ
– ЈАКОВУ ТУЦАКОВИЋУ

*Министру унутрашњих дела
Господину Јакову П. Туцаковићу у Београду*

Господине Министре,

Чим сам дошао у Јагодину, прва ми је брига била да се састанем с председником суда²⁸⁴ и разговарам о ономе гласу, као да је наш Светли Господар само тога ради отишао у Париз, да макне од каквог друштва милион франака за жељезницу и да је то изнео Јефрем Марковић.

Ево шта председник о томе вели: „Од мога кума Џуфе, чуо сам вели, како се проноси глас да је г. Филип Христић²⁸⁵ одвео кнеза у Париз да га тамо успављује док г. Ристић закључи с каким друштвом уговор за жељезницу и макне од друштва за себе и Филипа неколико стотина хиљада дуката. Овакво што, само су вели у стању Марковићи измислити, пак за то сам и рекао да је то њихово масло. Незнам дакле поуздано чија је то измишљотина, ал ипак држим да је њихова. Међутим молим вас, немојте ову ствар ислеђивати јер нисам рад да дођем у додир с мојим кумом који ми је ту вест саопштио.“

Ово је његов одговор од речи до речи и ја у томе не находим увреде за кнеза, али находим кривицу која би се дала подвести под трећу тачку § - 357. Казненог законика. („Ко измишљава или распрострањава лажне гласове“ и т. д.) – Џуфу још нисам питао од кога је он то чуо, ал ће ми слаба хасна бити ако га запитам јер у овој проклетој Јагодини нема скоро душе која није то чула. – Како се пак мени чини, ова је вест продукт београдских незадовољника па су је овде одвећ радо дочекале и Стевчине и Пироћанчеве и Арачине присталице, а најрадије обожаваоци интернационале. Сад се тек види да је у Јагодини све покварено и да се човек ни на кога не може ослонити. До сад су Пироћанчеве и Арачине присталице показивале се као да су уз владу; ал први због Миланове оставке, а други због Арачиног сина што треба да дође у војску озлоједише се. То им је бар јавни изговор.

Јефрем је сад у Сабанти. Наређена је пажња. Од оних књига што рекосте да је Масација амо експедирао још ни једну нисам могао ухватити, а судећи по Јефремовом брату и њихову друштву као да није без нечега. За ову брошуру што вам шаљем рекао бих да није сад донешена у Јагодину, а она је нађена у прошлу суботу пред Каракостићевом капиом. Добро би било да знам наслов тих књига што је Масација амо експедирао.

Ја бих чинио неке покушаје са слугама и слушкињама јагодинских смутљиваца, ал ми за то треба пара. Немојте пожалити 30-40 дуката, јер се за тај новац много што шта може купити и то баш на време, а с голим шакама никад и ништа.

Између нових одборника у Јагодини многи су Стевчине присталице. На сам дан избора један од тих присталица Стевчине рекао је неком Љуби Маринковићу који је од Пироћанчеве багре, немој бирати Арона Нинчића адвоката, јер је он уз Књаза. Сад остале присталице Стевчине опоричу то, а онај који је рекао, ћути као стена, – нити вели јест, нити није.

Масација се хвали како ће скорим основати нарочиту штампу у Јагодини па и редакцију Врзиног кола амо пренети.

Још један сасвим нов глас од Каракостића: „Чујем вели да је утекао из Србије Јоца Белимарковић и то због дефекта док је он министровао“. И ово је сазнао од његова кума Џефе, а Џефа је Пироћанчева присталица.

Питаћу Џефу о овим гласовима па ћу вас и то томе известити.

Ваш
поштовалац
Д. Јоксић

27. Септембра 1873
у Јагод[ини]

Оригинал. АИИ, ЗЈР, III/1, 3/19.

АНОНИМ – ЈОВАНУ РИСТИЋУ

У Београду 25 Октобра 1873 год.

Синоћ је Јеврем Марковић дошао из Јагодине и данас око 11 сати дође у кафану код „Руског Цара“ Јефрем је обасут радошћу што је старо Министарство пало²⁸⁶ новоме се рече радује и то подпуно у избору Чумића а Мариновићу се рече чудим што се по закључку није владо јер по закључку је требао да Президентство уступи Гарашанину а рече није му добар ни остали избор Министера и тако на сваки начин мора бити нови измен у Министерима К'ром Маринковића и Чумића.

Оригинал. АИИ, ЗЈР, III/19, 3/1049.

АНОНИМ – ЈОВАНУ РИСТИЋУ

Ја сам код Вас долазио неколико вечери и не бих срећан да се с' вама видим а имао сам с' вама о којечему многим да се радзговарам између пречега разговора постоји и овај који ћу вам сад овде навести, Јефрем Марковић сматра се као човек владин а Тома Мрцајловић као ваш но Тома Мрцајловић и Јефрем Марковић имаду неке врло честе састанке и примећива се са њима неки Живорад. Мрцајловић пак има врло честе састанке са Пером Гарашанином, Рајевићем а одлази и у клуб а непрестано се дружи и са Ђопавим Добривојевићем и Урошем Кнежевићем.

Директор полугимназије теразијске²⁸⁷ поведе реч самном о Аксакову но стаком грдњом коју ја нисам могао одобрити и стога био сам принуђен да га запитам за узрок с бог чега грди Аксакова он ми одговори зато што је лола као и сви остали Руси а нарочито рече грди га с бог тога што је рече Алексов у својој бесједи рекао да треба дати Бугарима устав но не тричав као Шумадијски, Ја запита г. Мијушковића где је он то читао а он ми каза да он није сам читао него му је казао г. Мацаревић да је он читао и да је г. Срећковић имао читаву преписку са Аксаковом у слѣдству увреде о изговореној речи за устав.

Ја вам ово јављам до знања а и држим да вам је врло лако сазнати дал су и ово какве партиске сплетке а што се мене тиче ја познавајући добро руске конзерватисте и материалисте сматрам Аксакова што се говора тиче другога златоустога Јована а по његовом јавном раду ја као простак сматрам у Аксакову највишег заштитника Србскога.

Оригинал. АИИ, ЗЈР, III/19, 3/1153.

V/4

ПРИЛОЗИ

[ИЗАБРАНИ ТЕКСТОВИ ИЗ ВРАГОЛАНОВЕ
РУБРИКЕ: ЧУЈЕМ]

Чујем:

Чујем, да је један „посланик“ либераломладинаца, – док се бавио у Београду – потражио од управљача полиције паре у име путна трошка, да се може повратити.²⁸⁸

Чујем, да је исти „посланик либераломладине“ на једном највишем месту подметуо, да је Свет. Марковић писао „отворено писмо“,²⁸⁹ при свем том што је знао, која је ковница ову брошуру сковала, и што је он сам са њом радио на истом послу.

Чујем, да председнику суда вароши Београда није право што је „Враголан“ пуштен, јер га је он требао још да попричува.²⁹⁰

Чујем да се у Новом Саду увелико кува да се Босна ослободи.²⁹¹

Чујем да „Радник“ длаку не мења, али ћуд као да хоће.²⁹²

Чујем, да је већ одређено, колико ће се плаћати за сваки ред Владану кога он од сад у „Јединству“ напише.²⁹³

Чујем, да су овд. амали врло зловољни што лекари чешће не меблирају своје собе како би при пренашању на пример „столица“ и т. д. у њихове станове могли добијати за сваку најмање бар „по 5 гр.“. Овим би начином дошли амали до тако добре крајацире да би могли одма докуповати докторске дипломе (да знање не треба то је и један сам много учећи се лекар ту скоро казао) и тим путем уништавати мало по мало онај гарави сиромашни сталез, због кога неки ајгири на званичном и незваничном тркалишту бацају чифтета на све стране наравно по својој природној способности (зна-те сад је реч: природа, природни закони и т. д. јако у моди) само што се то по већ реченој новој моди не зове бацање чифтета него тумачење природних појава око себе.²⁹⁴

Али чујем и обратно: да су неки с већ докторском дипломом напустили своје занимање, за које су се толико много година спре-мали, и латили се не само чишћења него шта више чак и лизања

господарских ђонова. Овај свој нови положај у друштву заузели су поменути нарочито зато да докажу како „човек само ако хоће да ради он може добити свуда посла и то још добро плаћен посао“.²⁹⁵

Чујем, да су неки лекари дотерали тако далеко у својој струци, да могу седећи у Србији опредељавати болести чак оних људи што живе н. пр. у Аустро-Угарској, и то болести тако финих органа као што је н. пр. мозак. То се зове знати медецину! Е али зато је потребно много година штудирања и поред тога да буде свестрано образован човек да зна повише заната, како би их у даним приликама могао корисно употребљавати. Једном речи да буде *Genius universe*.

Чујем да „Радник“ неће купити око себе „шипарце“ него млађану пензионашку снагу, од које не мора нимало презати: уштиркана њифтинска бирократија.²⁹⁶

Чујем, да је полиција кад је претурала у уредништву „Радника“ нашла само – велико ништа.²⁹⁷

Чујем да суд вароши Београда циркуларима својим слободно по свој Србији тражи Ср. Анђелковића, а он се слободно шеће по Аустрији.²⁹⁸

Чујем, да је новосадска „Једна-кост“ доста па да буде „свима“ кост у грлу – особито онима у Београду.²⁹⁹

Врађолан, бр. 5 (непотпун), 6, 7, 8, и 15. од ?, 12. и 24. IV, 2. V и 18. VI 1872.

НЕОТЕСАНА ПИСМА

ишице их ОН свакоме

II ПИСМО

...На пример, на пример, моји читаоци... на пример: знате ли ви шта је то *Кина* ...За за име бога, то се не пије од грознице. То је тако нешто, што се не може ни у обланди узети, ни у пилулу увалјати... Јер, помислите само, колики би трбух морао човек имати па да може прогутати такову једну пилулу! Већ увиђате да би такав трбух био далеко већи него цела сума свију могућих и немогућих трбуха „пресмикајућих се по всеј вселеној...“ Јербо, читаоци, *Кина* је таково нешто, што се не пије нити је пилула, или другим речима: *Кина* је држава у потпуном смислу са свим кинеска, у којој је све ама све, почев од алфа до омеге кински и коју треба најпре *познајти* па после читаву *са свим знајти* да је одиста *Кина*.

И у Кинеза се опажа култура – *најредују*. Ево баш нарочита доказа: Кинези кад корачају, кад се шетају, кад иду у кафане, кад иду на параде, кад иду у визите, кад марширају, кад иду у своје кинеске касице – иду *најред* и то је, наравски *најредак*. Кад гледе ... гледе *најред* и то је *најредак*, то јест, очи су им напред где ваља, а никако остраг за вратом или за петама гди су мамузе. Кад јашу окрену се напред и држе за узду а никако натраг па да држе за реп и то је *најредак*. Кад се каквој личности клањају, клањају се *најред* окренувши јој лице а никако натраг или да јој окрену леђа или друго што је непристојно – и то је *најредак*. Кад пуштају трбухе пуштају их *најред*, јер још нико није видео Кинеза да пушта трбух одостраг или натраг – и то је *најредак*. Кад улазе у какву салу, улазе *најред* а никако натрашке – и то је опет, наравски, *најредак*. Па онда, носи су им окренути *најред*, баш још нико није доказао да који Кинез има нос на врху главе или на леђима – и то је *најредак*... Па, ко сме сад рећи поред ових необоривих истина, да Кинези не иду *најред* – за напретком и културом?

...Кинези преустројавају своје школе.³⁰⁰ Сад баш састављена је једна кинеска комисија за преустројство свију досадањих

кинеских школа, која ће се по својој кинеској увиђавности све школе изреда са свим у духу кинеском прекројити... Да ли имају зато и маказе – не знам, тек прекројиће макар и онако „без маказа“. Као доказ ево вам записника те кинеске комисије за преустројство кинеских школа; мало је опширан, али шта ћу – кад су Кинези тачни у свему па бележе све шта се ради. Дакле:

„20 тога и тога месеца те и те године“ – то се већ по кинеском календару каже другачије... не можете ви то разумети – „отворена је седница кинеске комисије за преустројство кинеских школа. Чланови су похитали у комисијску салу врло рано – неки су дошли чим су устали па донели уза се ибрике и легене те се у сали умивали; неки су код куће најпре устали, умиле се па дошли; неки су само устали а нису се умиле па дошли; неки нису ни устали, а дошли су у салу само да би што раније били на месту. Сва су места заузета, а чланови чекају још свог председника врховног хоп-мандарина.³⁰¹ Претходно се јави да председник полази полагаано од куће; чланови отпочеше полагаано да се клањају и што се председник више прикучивао сали тим се се чланови све брже и живље клањали, а кад је ступио на врата – сви су се вртели као чигре... Председник, који и иначе има навику да мало жмирка, беше сад сасвим зажмурио од задовољства, нестало му и чела и очију и носа – само се видео цилиндар како стоји натакнут на браду... Десет чланова мандарина пало је *онмахџи* (несвест) од самог клањања, а једног подебелог ониског *мандарина* по имену Тјан-карамар-Чјана, секретара хоп-мандарина умало што није ударио шлог. Председник узне звонце и дуготрајним звоњењем поврати мандарине из онмахта и огласи да се седница започне. Затим у потпуној, врло јасној и темељитој беседи определи целу и позив комисије, наиме овако: „Браћо! Скупили смо се овде (одобравање) ми људи кинески научари и разборити (живо клањање). Браћо! То убеђује срца, оплемењава душу, даје нам јачег полета у колу благотворних мисли сувремене делатности (бурно одобравање). Браћо! Што нас доводи у пријатно осећање самопоуздања (живо клањање) за увиђање наших потреба (чланови се чине као да одиста увиђају потребе)... Браћо! То је тако да човека са осећањем чисто троне, одушеви, наслади, огорчи, узбуди и разнежи (чланови се чине као да су одиста тронуте, одушевљени, наслађени, огорчени, узбуђени и разнежени... и то баш у једном истом моменту) ... Браћо! Из искуства знамо да је то оно, што стоји (чланови устану па стоје) као девет према један и као двадесет и пет према два... Браћо! У овој пропорцији наше самосвести... итд.“ Даље се није ништа чуло од бурног одобравања. Чланови ударе у клањање вичући: „Јест! Тако је! И ми то увиђамо! Тако је! Тако је! То је наш задатак! Живео! Живео! Ура! Ура!“

седница се заврши – јер председник оде кући. Чланови осташе у сали једнако одобравајући. Председник седа већ за ручак а чланови још једнако одобравају! „Тако је! Јест! Живео! Ура!“... Председни легао и да спава а још су се чули из сале узвици: „Тако је! Јест! То је наш задатак!“...

Ко сад сме рећи да Кинези не иду напред?... Вредно је то познати Кинезе!...

Он³⁰²

Браћолан, бр. 6, од 12. IV 1872.

НЕОТЕСАНА ПИСМА

Пише их он свакоме

III писмо³⁰³

Де, да говоримо којешта о мени... но, но, молим – нећемо ми сад говорити ни о какој мени месеца нити пак о уштапу – та бар ја нисам никад намеравао да се уштапам; знам ја да није лепо бити ни уштапљен, ни уштап, ни штап. Него хајде, да говоримо и мени, то још не знам како да вам се изразим – ето, ја сам ја, а ви сте ви. Ја ћу све говорити ја, ја, ја, а ви само зините па слушајте ако хоћете, а ако нећете – прст у уво па немојте ни слушати... маријам ја!

Дакле, дед да почнемо ваздан!

Уобразите само – ја сам човек писмен. Свршио сам науке па сам наравно и писмен – замислите само! Но немојте баш то ни замислити – зар опет свагда човек, који сврши науке мора бити учен и писмен? Може он свршити науке и да не буде учен; а може бити писмен а да не буде ни учен нити да сврши науке... Дакле доста ће бити најпре да замислите да сам ја свршио науке а после мало можете замислити да сам само писмен. – Ко ће се са мном?! Куд се год окренем, могу свуд. Хоћете практикант – дајте само да напишем „сравнио“ ни сам председник... шта председник? – ни министар се не уме тако потписати!... Хоћете професор – могу и то. Да предајем математику – добро, математику; два пут два – пет, три пут седам – петнаест; да предајем ботанику – с драге воље и ботанику: *cucurbita pepo* (бундева) спада у врсту јежева и паукова, дише на плућа што стоје испод десног колена у снајдеровој марами од дванаест палаца, која је у додиру са потиљком те се тако јеж најежи да му само рогови испод трбуха остану виђени; да предајем минералогiju – лепо, и минералогiju: сунђер, то вам је угљено-кисели магнезијума алкал једини се са подоксидијем кромпира услед питагореова обрасца о изналагању троуглова; да предајем француски – хоћу и то; немачки – и то; упореднуастрологију хемико-физичких својстава за изобраажење срца и душе у моралним поукама с историјског гледишта филолошке лабораторије – јед-

ном речи, све што год хоћете... та, забога, како не бих кад сам свршио науке! А поред тога могу и писати. За ноћ педесет табака, за другу – педесет, за трећу – педесет. Ето, сто табака рукописа да га ни слагачи не могу прочитати а камо ли ја. Још само етнографску карту па готови одломци из какве му драго историје Срба и српских – југословенских – земаља у Турској и Аустрији. Па онда, дај то коме нек се награди – примим паре, постанем члан, добијем диплому... као човек који је свршио науке.

Сад замислите да сам писмен па представите шта се ту само може урадити. Хоћеш струку судску, полицајну, финансијску, поштанску, санитарску – свуд, куд год хоћете. Ето, на пример, рецимо – ја сам у каквој врло *појребитној* струци члан. Какав му драго члан тек – члан. Вршим дужност – водим шпекулацију. А како? Ето како. Купим два коња из државне ергеле. Коњи – но, као и сваки коњи: имају ноге, репове и гриве... неће ваљда имати и рогове. Једном рећи, коњи из државне ергеле – шкарт! Имам коње. Сад још кола. Купим кола... наравно кола лепа, ваљана на три и по ровашена точка а осовине – е, за осовине, бога ми, не знам, а и откуд ја човек, који сам писмен и свршио науке, да се бавим око таквих ситница; да знам имају ли кола осовине или не. Имам и кола. Још само кочијаша. Најмим кочијаша за три дуката на месец... нек је макар и Банаћанин, само нек је без луле – јер је и онако дуван скуп. Дакле сад имам све: и шкарт коње и кола на три и по точка и кочијаша без луле. Истина трошак је, али – шпекулација! Коњи потроше дневно, које зоби, које сена, које воде, које тамо-амо: 30 гроша. Кочијаш, које плата, које храна, које тамо-амо 20 гроша. Еле, свега на дан троши се 60 гроша; за месеца дана 900 – за годину 10800; а узмимо десет година трошак и интерес на интерес на то... уз! много, страшно много! дај шпекулацију! гради се калдрма; хват камена што се превуче 80 гроша. Рецимо да се превуче на дан два и по хвата – ето 200 гроша! за месец 6000, за годину 72000; и рецимо, нек се калдрма гради *десет година* и нек се превлачи камен *десет година*, то су свега: *двдесет година* – износи зарада 1440000 гроша а још кад узмемо интерес на интерес на те новце – хој! – Хој! Е, онда ћу купити још десет пари коња шкарт, десет кола на три и по точка и најмићу десет кочијаша макар и с лулама – имаће се откуд подмиривати трошак.

Сад представите ви себи колика би то добит била само да човека не гони малер – да му се не леме точкови. Та ког се врага леме, кад је мени штета што се леме – точкови то треба добро да знаду? Па још да се *ири*? И као зашто кола да имају четири или три и по точка? Зар не би могла бити кола само на три точка, или на два или бар на једном? Па најпоследње, *шта* ће и тај један – као да кола не би могла бити без икака точка! Бар онда се не би имало

шта сломити – нити плаћати оправка. Или бар да је тај кочијаш некако – као чак па да послужи, јер и онако га бадава храним..... Што мало ти механичари, ти научењаци, не обратe боље пажњу на точкове? Па и те социјалисте и комунисте – *хоће да не буде људи кайијалистиа!* Како да не буде? А чим ће се онда оправити точкови?!... Ала су ми паметни! Што они не изумеду кола без точкова? Па да их видим. Па и тај мој кочијаш – мора да је и он комуниста! Гледи како ће ми *ујројасіиіиіи кайијал!* Не пази мало боље на те точкове да се не ломе – не марим ја... нек пренесу и по шестхвати на дан само нек се не ломе! Мора да су и ти колари комунци те граде тако слабе точкове да се само ломе како би ми се шкрбио мој капитал!... Сатане проклете! И ти коњи, и кола, и колари, и камење, и калдрма, и све што *иде калдрмом*, и точкови они сами и главчине, и кочијаш, па чак и њихове луле – све су то сами комунци, све је то без осећања! Све се заклело против капитала!!! Све! ама све!...

Е, не могу више – страшно сам се наједио. Да сам знао да ћу се толико једити не бих ни споменуо те проклете точкове!...

Он

Врађолан, бр. 11-12, од 26. V 1872.

НЕОТЕСАНА ПИСМА

ише их он свакоме

IV писмо

Е, де, де!... Па ви сад не реците да Кина није *иза божијих леђа!* ... Врло проста ствар!

Римски се папа већ одавно прогласио за *инфалибила* – непогрешна. То смо и ми и сви народи по Јевропи одавно чули и знамо. Али, глете молим вас! то се чудо у Кини чуло тек пре неколико недеља!... Кинези теже за напретком и угледају се, наравски, на запад. Па и у овој се прилици угледали на запад. И тако *шамо* у њих неки њихов врховни преосвећени сијогун – како ли се то тамо зове по кинески, хоће да буде *јаја*. Увртио себи у главу да је папа па папа и никако друкчије! Али за разлику од запада назвао се *јаја фабулозус* или *фабулозни јаја* или по својој прилици фабула папа. Папа на западу има своје стадо, а *фабула јаја* за разлику од запада неће да има стадо већ – *обор*. И он се стара о своме *обору*. Стара се да у његовом *обору* не буду само овце – не, то је нешто ситно, већ крупнија нека стока као: теоци, волови и тиме подобна. Па се онда стра дата његова стока *нема ни носа како би лакше шраву јасла*. И још се много којешта стара о своме стаду – једном речи: стара се да му стадо буде права „*стака без реја*“.

У том предузећу веома га потпомажу кинески мандарини. На руди су му у свачему. На прилику кад би се овако што *шамо* у Кини десило: да когод изда или да напише или да преведе какав живот њиховога оснивача вере Конфучија, онда би фабула папа одмах огласио да је то „расколна“ књига или писмо или тевтер... Ја управо не знам да ли и Кинези имају штампару као и ми остали народи по Јевропи или само пишу а немају штампаре. Но рецимо да имају... еле, онда би кинески фабула папа проклео и писца, и преводиоца, и књигу, и слова, и штампара, и точкове, и онога који то измисли и све – ама све. То би препоручио мандаринима да саопште, а мандарини би саопштили свима и себи самима па и њему – тако су ревносни! Или да узмемо други пример, као што би отприлике

радили Кинези. Рецимо да какав кинески уредник – а бог ће их знати да ли кинези и имају својих редакција и уредника овако као ми и остали народи по Јевропи. Но тек рецимо као да имају Кинези уредника. Па нек тај уредник треба ма што да рекне! Чик ако сме! Није то као по Јевропи и овде код нас да се сме човек сит нагрдити по новинама. А још да тај уредник случајно рече да је на пример Конфучије, оснивач вере, био човек онако *дружеван*. Шта мислите како би се кинески фабула папа према томе управљао?... Е, онда би он правио оваке закључке *дружеван* се каже западњачки *социјалан*; дакле је Конфучије – *социјалиста*. Социјалиста и комуниста то је једно исто – дакле је Конфучије и социјалист и комуниста!..³⁰⁴ Па шта би онда радио? Е – онда би се развикао: „А! то је јерес!“ ударило би га три капље у главу, три у шалваре, три у перчин, три у трбу а три у папуче – дакле свега петнаест капљи би га ударило... А немојте се би томе чудити, Кинези су страшно љути... Па би онда наложио мандаринима да га одмах стрпају у кинеску бугару, то јест не њега – фабулу папу – већ уредника. Мандарини и на руци и на ноzi фабули папи одмах би уредника те у бугару... И шта би после било?! Ето, шта отприлике! Уредник као и сваки кинески уредник – поуздан као врбов клин држ код фабуле папе: удри клањај, клањај, клањај, док се већ не би начинио округао као нула од силна клањања, и онда би се можда фабула папа бар толико смисловао да му издиктира какву кинеску изјаву³⁰⁵ да се каје и да љуби кинескоме фабули папи папучу и шалваре – само да се опрости кинеске бугаре... А и чему би се бољем имао човек и надати од Кинеза! –

Е, де, де! ... Па ви сад не реците да Кина није иза божијих леђа!...

Он.

Враголан, бр. 15, од 18. VI 1872.

ПОГЛЕДИ – ИЗГЛЕДИ.

Од како су почели да се у „Јединству“ појављују неки „Шипарци“, нека отворена писма, а затворена срца, неки „нови апостоли“, а стари извекетали и ислужени либерали, од тога доба настала је читава буна у редакцији радника. Нови уредник не може да одржи свој положај.³⁰⁶ Јер фактор државне штампарије³⁰⁷ једнако и са највећим одушевљењем ради на томе да би садањег уредника изћушкао и сам постао уредником „Радника“. – А да би своју способност доказао, кажу да је већ учинио неколико опита, т. ј. да је неколико чланака поправио – управо стилизирао – и да је та стилизација испала веома сјајно. –

С друге стране Владан опет ради на томе, да се „француски социјализам, – комунизам не оствари.“³⁰⁸ Јер он који се није ни за једну династију изразио, и ако је овамо државни чиновник и још заклет, не може никако трпети да се ко противу ма какве форме владе изрази, јер он је готов да буде од сваке владе за *Влаган*. Добро би било кад би Владан о овоме мало боље промислио, јер не би се морао после кајати као што се једном кајао што је написао „Народ и Великаше“ говорећи: „*камо срећа да сам оно њеро ударио себи најйре о чело*“.

Још имамо једнога на реду да дође у овим нашим „погледима – изгледима“. То је некакав Икс.

На први поглед учинило нам се је да је то јединац мајстор Лаксим,³⁰⁹ али кад оно то сасвим други неко, тамо што се негде око Пожаревца близу банака вуче. То је стари ислужени слободњак, а садањи *нов ајосјол зљујосји*.³¹⁰ То је онај што му је некада (кад није могао да добије масну столицу) све било на путу за развитак а сад на против све установе тако су удешене, да ни једна не смеће напретку. То је онај што се давно изиграо, почев од свега пута које гди (по Јевропи) па до његове тоталне пролас[т]и, шарабатања по „Јединству“. То је онај што је некада био противу влада, а сада му је девиза: *Влади мир*.

Е сад ко може да каже, да према оваким погледима – изгледима не стојимо бар са марамом као што ваља.

Враголан, бр. 8, од 2. V 1872.

МАНИФЕСТ

Ми, њо милосјини божијој и њо вољи својој а у договору са самим собом, Мехедетај Корчин Ухелучки или другим речима Он.³¹¹

Објављујемо свима и свакоме коме се и знати и не знати надлежи и сваком оном, ком не само да неће стајати чела за клобуком већ коме ће читав рој бумбарева зазујати и облетати дотле око главе докле овај манифест читао буде, да смо ми – имјарек – добили негде овако „наставленије“ по коме би се имали у будуће тачно управљати и придржавати га се, и то овако као што следује:

1. „Ти, Мехедетају, *немаши никака свога убеђења*. То није лепо! Виш ти не увиђаш да то није лепо бити без свога убеђења. (Овде се нисам смео наћи увређен, боже сачувај, јер ми је то ауторитет говорио). Виш, Мехедетају, *ти немаши никаквих њолийичких начела*, ти не припадаш ни једној партији. Наша је партија јака, сва пуна ауторитета.³¹² Хоћеш пристати уз нашу партију? Дед, пристани – даћемо ти шарену лажу. Ми смо све људи, који имају своја *сојсјивена убеђења и своја њолийичка начела*, примамо у своју партију само оне људе који такође, исто овако као и ми, *имају своја убеђења и своја њолийичка начела*. Ходи и ти, Мехедетају, у нашу партију, ти си достојан наше партије? (Нисам смео приметити да ауторитет себи противуречи, већ сам се начинио као да то не примећујем и као да сматрам за срећу што сам достојан такове партије).

2. „Ти си, Мехедетају, *машина, шраф, жврк – управо тоцило*.“ (Овде се угризем за усне, али се ипак нисам смео наћи увређен, јер помислите – ауторитет...). „Дакле, Мехедетају, ти си управо тоцило, које може човек окренути како му је воља. Виш, Мехедетају, то није лепо; *ти немаши сјална каракџера*, немаш свог убеђења. Тебе је, Мехедетају, досад навијао „Враголан“, ти си му мисао што ти он прстом покаже; он те је учио, он те је наговарао; он ти је казивао: то ћеш и то баш нарочито ударити, то ћеш и то курзив написати. И ти си, Мехедетају, као машина израдио тачно како ти се каже: ни словца ни више ни мање. Виш, Мехедетају, „Враголан“ et сопрагне – то су све сами комунци, главерие, незналице, ба-

давације; а *ми*, ми смо људи од ауторитета, нисмо бадавације, нама човек да да бог зна шта цабе, ми то нећемо узети, боже сачувај, ми се размећемо као људи од ауторитета, идемо у позориште као људи од ауторитета, гледамо кроз лорњете као људи од ауторитета, носимо беле рукавише као људи од ауторитета, возимо се на каруцама као људи од ауторитета и наше каруце као пуне ауторитете прскају блатом све главерие, бадавације, незналице и осталу НИЖУ КЛАСУ, која није никакав ауторитет. Ходи ти, Мехедетају, у нашу партију па се не брини... све *само* [...]па ни о чем не води бригу! Не дај се ти да те „Враголан“ навија како му је ћеф и да те учи како он хоће. Нама ти ходи – знамо ми ценити свачије убеђење. Мрзимо ми те људи, који хоће као „Враголан“, „Радник“ да начине од других људи *махине*, које ће се обртати онако како је њима ћеф. Ми то баш хоћемо да искоренимо; ми хоћемо да сваки човек има свог убеђења, да има самосталне мисли и политичка начела. Ходи ти само код нас; код нас ти нећеш бити ни шраф, ни жврк, ни тоцило, већ бенче“ – (Овде умало не одгризох обе усне па чак и нос, а и било би тако – већ срећа што сам у тај мах зенуо те бејаш уклонио усне мало подаље од зуба) „које ће лајати само на онога на кога се напуцка.“

3. „Ти, Мехедетају, *имаш дара за сатиру*; правиш којекако вицеве по „Враголану“, вицеви ти не ваљају баш ни луле дувана, јер их пишеш по „Враголану“. „Враголан“ је комунац а све што је комунско и што у комунском листу изиђе не вреди ни луле дувана – па ни твоји вицеви. Ти, Мехедетају, пишеш а не *разумеш сјивар*, бар да разумеш ма и једно наречије да хајде-де, али ни то не разумеш па пишеш, буди бог с нама, као год „Ружа“. *Присјиао си уз „Враголана“ et сопр*. То није лепо пристајати и поводити се за другим... Хеј, хеј, види се да си лакомислено детенце, да немаш свог убеђења, да немаш политичких начела, да се лако дајеш наговорити. Кажи, ко те то наговара? Кажи, благо чики, па ће чика теби купити колач и свирајку – само ти кажи! Кажи слободно – нећемо ми теби ништа. Кажи, па ћемо ти дати нешто лепо и, и, и! како лепо! Та дед' кажи – караће те бога ако не кажеш!... Остави се ти „Враголана“ и комунаца – ходи ти у нашу партију; уз ауторитете ти пристани; комунце ти окупи твојом сатиром, то је за те ваљан материјал, ту ћеш се ти попети на врхунац твоје славе, ту ћеш ти побрати венце ловорове!“ (Ни овде се нисам нашао увређен; можда би се нашао да је ко други али – ауторитет такав, па но... као човек ауторитет).

4. „Дакле, Мехедетају, ти пристајеш уз партију? хоћеш пристати?“ (на ово нисам смео ништа одговорити већ „хоћу“ а и шта сам могао друго одговорити кад је преда мном стојао ауторитет, а тај је ауторитет као и сваки ауторитет далеко, скоро два пут *већи*,

то јест виши или тако рећи узвишенији нада мном, који нисам никакав ауторитет па, па... е, па лако се могло удесити да на својим леђима не однесем који знак ауторитетскога разлога и брањења начела, што мојој поводљивој, ниској и неауторитетској конструкцији не би ни мало пријало).

5. „Е, па дед, Мехедетају, брзо на посао – „*манифестирај!*“... („Хоћу, хоћу! Сместа идем да пишем,... а, чекај ти само, показаћу ја њима гулаверима једним!“).

И сад ево пуштамо у читалачки и нечиталачки свет овај наш манифест, да задовољимо све ауторитете, капацитете, кашкете, који на све око себе гледај кроз лорњете, који у свом зноју једу паштете, ногама газе паркете итд. итд.

Преварила се ауторитетска парница, у рачуну – нека ти је на здравље!

Е сад две три збиљске мојим читаоцима.

Моји драги читаоци и нечитаоци а који би међутим хтели да будете читаоци, открњите мало од оног времена, што би на подне после ручка одспавали те прочитајте ову басну, коју сам назвао „манифест“. Ако је и басна опет је занимљива – ако вас не забави неће вам ништа ни нахудити.

Ако кога случајно у том послу бува *йецне* нек се почеше, бог му је дао *нокџе*.

А ја вазда остајем онај исти ваш

Мехедетијај Корчин Ухеључки

или ако волите

Он.

Враголан, бр. 9, од 10. V 1872.

ЗАТВОРЕНО ПИСМО.

Господину „Враголану“ од „Хади Воштцу“ у сокаку од зданија капетан-мишиног *via* бувара.

Мој медени „Враголане.“

Немој да се срдиш што те меденим називам, јер да ниси меден то те неби пробала полиција, „Жижа“, Розен, Гелеш, Бан, и т. д. и сви чисти и нечисти „ихже числа њест.“³¹³ Истина ја бих волео да си им горак, па би се бар при пробању прилично за језик ујели, али и то је слаба помоћ, јер неки и сувише велики језик имају, па им неби ништа валило. Овамо је све по старом т. ј. Гамбета још није изгубио друго око; Фавро још није са свим оћелавио; Рошфор још није полудио, Луј Бланк још није ослобођен; радници се још нису дигли; социјална револуција још није букнула (молим добро клепеталну „Жижу“, да се не нађе у врећи, јер то се ње не тиче), а Босна још није слободна. А чини ми се и да тамо код тебе нема ништа новог т. ј. „Решетар“ још није пуштен, ти ниси још свршио парницу; „Радник“ се још каје, „Србија на истоку“ још није изашла; „Јединство“ још разједињује, „Жижа“ још није постала аукторитет и т. д. Боже мој докле ће то тако бити ја не знам. Свакако требало би да се садање стање друштва замени са савршено новим; – не били тако и новости било. – Данас читајући Бернеа најћем ову ставку где вели: „да би се дошло до дна мудрости, треба исцрпити сву људску глупост.“ Од свију који су читали Бернеа и долазили на ову ствар најбоље је схватио и разумео наш чувени писац „нових апостола“ јер за њега могу добар стајати да је за цело сву људску глупост исцрпио.

Збиља речи ми шта раде ти ваши либерали, да ли се и сад играју „шапца лапца?“ но чујем да су се врло проозбиљили особито Владимир, које, ако је истина, не могу се довољно начудити како да та матора деца (по Гојковићу) буду тако озбиљна, и да у тој својој озбиљности и лист покрену. „Нова Србија“ како то лепо звони, а шта ће бити од старе „Србије“ то ништа не велу? Сад ће тек одморне старе либералне снаге да развију своју дела (..) телност.

Ту ће бити надметања ко ће боље написати какву оду у којој ће се искати слобода штампе (без цензуре) слобода говора, слобода удружења и т. д. Али од свију најбоље ми се допада Владан то ти је баш право момче од мегдана (више ми пута дође налик на неког...) који се бори на живот и смрт, само да победу одржи. Али шта ћеш није он забадава учио високе школе по Бечу. Да збиља чуо сам да *Миџа Ракић* на ново прештампава Бихнерову „снагу и материју“ јер је прво издање сво растурено; и да су Лујисове „слике из физиологије“ већ изашле, и многе друге књиге које су још лане оглашене.

А сад завршујући ово „затворено писмо“ шаљем ти поздрав од републике Француске.

Твој
Караконцула Памјуловић,³¹⁴
члан бивше комуне у Паризу.

Враголан, бр. 13, од 2. VI 1872.

АБУКАЗЕМИЈАДА³¹⁵

Плач на развалинама старога либерализма.

Плачу и ридају јегда помишљају – смрт! Јегда вижду во гробје созданују нашу красоту: либерализам древни.

Плачу и ридају јегда помишљају паденије наше Ибо вижду јако социјал-демократизам, процвјетајет окрест нас јако трава; ако цвјет селни – тако процвјетајет!

Плачу и ридају јегда помишљају – о, печали велиције моје! Бист „Раднику“ в Бјелградје паденије великоје и возрадовасја сердце моје зјело!... О, уви мње ридајушчему рабу и нишчети мојеј! Ибо ниње процвјетајет „Једнакост“ в Садје-Новому!...

Плачу и ридају јегда помишљају јако враг наш „Враголан“ силен јесџ зјело: ибо ирејојасал јесџ меч обојуду осџри – меч социјал-демокрајски!..

Плачу и ридају јегда помишљају о пребодобних рабов наших Ђири и Спири. О, уви мње грјешному Ђиро и Спири! Ибо научитсја ниње комунизму страшному.

Плачу и ридају јегда помишљају јако же не имјејет покоја ни гимназија новосадскаја ниже комедија новосадскаја от социјал-демократов!...

Бррр!... плачу и ридају ужасајусја јегда помишљају јако свјаки социјал-демократ имјејет благоуханије петролеја... Бррр! брр! бр! – мње рабу грјошному, трижди.

Јелици во „Жижје“ креститесја и во ризи ветхаго либерализма облекостесја, плачите, ридајте и ужасајтесја со мноју вкучје! Помолитесја, ради грјешни, ко господу о спасенији душ наших јако же се аз помољу ниње:

Господи, господи! Услиши мја раба грјешнаго, вапијушчаго в „пустини Сахари.“ Избави мја от социјал-демократов, враг наших. Приклони ухо твоје к моленију мојем. Даруј мње премудрост хвалити и славити либерализам ветхи. Безумје моје огради стеноју неприступноју. Алилуја! Алилуја! Алилуја!...

Чуо га како плаче

Др. Жац.

Враголан, бр. 15, од 18. VI 1872.

ШТА ДА РАДИМО?

Развитак унутарњег живота нашег народа датира се од ослобођења, – од четрдесет година на овамо. Цео низ догађаја који је се зато време на земљишту српском догодио пун је борбе како за саму екзистенцију народа тако и за права и социјалне односе у друштву. И поред свију тих борби, поред толиких јада и мука народ српски још не живи *сам својим животојом*. Јер кад кажемо, да који народ живи сам својим животом тим сам поред тога, што признајемо, да живи животом кога је сам извојевао, како од пољних тако и од унутарњих непријатеља, још он живи и животом спремним за сваки развитак. Истина народ је српски показао у толико прилика да су сви услови за његов развитак ту, и да је он справан да се бори противу сваког и свију који би и најмање сметао да се он не развија, унапређује и усавршава. Но сва главна борба његова до сада, била је само борба за живот т. ј. народ се српски борио, да изађе из притиснутог положаја, да би могао расчистити земљиште које је било обрасло у глупости и незнању. Времена дахиских и династичких сплетака, одавна су прошла, нова борба која сад наступа мора тежити да цео организам друштвени поправи, да неправедне основе друштва поништи, једном речи да место садањег друштва српског, дође ново и у другом облику *српско друштво*.

Да нас не би ко рђаво разумео, да не би ко мислио, да ми желимо да буде само српско друштво у другом новом облику, ми морамо рећи коју у опште.

Пре свега ми сматрамо цело човечанство као једну задругу, и то задругу основану на начелима братства. Народност и вера у нас не играју никакву улогу. Ми хоћемо *радне чланове* у друштву. Хоћемо да су свакоме *обезбеђене најпрече потребе*, хоћемо да су *за све једна права и једне дужности*. Но до остварења наших мисли, мисли које напредни свет исповеда – ваља веома много утрошити зноја и времена.

Данашње друштво основано је за завојевању, а држи се на сили. Милиони солдати стоје спремни и готови да на један миг тирански угуше сваку слободнију мисао. Знање још није тако про-

дрло у масу да она потпуно сазнаје своја права. Кад би место вере заузела наука, тада бајонети не би били сила, јер се нико не би хтео ни служити с њима. Право јачега које данас има решавајући улогу морало би уступити место истини. Али у данашњем је друштву још глупост с једне и још сила с друге стране. А у таквом положају и она шака мислећи људи, она напредна фракција мора да ублажи своје крајње мете и да тежи, да рушећи комад по комад од свега онога што јој смеће, дође до могућности, да подигне глас свој за ново друштво, основано на истини, правди и слободи.

Полазећи са те стране гледишта, ми смо намислили, да као Срби послужимо у стварању новог друштва народу српском, да му обзирући се на све његове прилике и околности покажемо борбу као и прве цели, које ће га довести глагостању.

Положај српскога народа, осим Црне Горе и Србије, веома је рђав. Свуда он стоји у односима роба према господару, у односима подчињеног, према влашћу. У самој Црној Гори постоји патријархални склоп друштвени, још су сви услови за развитак у повоју. Србија је једина, у којој је културна снага прилична. Србија дакле може бити покретач догађаја који се на балканском полуострву имају да изврше. Али да то одиста и буде она мора развити заставу револуције, т. ј. мора тражити, и радити да се револуцијом уништи законити поредак у Турској.³¹⁶

Мисао ова да је овакав начин ослобођења „једини правни основ и једини могући пут да се створи нова српска држава уватила је дубоког корена код свију образовани људи у српском народу – како код синова покорене раје у Босни, Ерцеговини и Старој Србији, тако и код грађана Србије и Црне Горе.“³¹⁷ Али није довољно за остварење ове мисли што је она продрла код образованијих људи у народу, она још ваља да уђе у сам народ, управо у саму масу, и да маса увиди и сазна праве последице од ове мисли. Шта да радимо да ова мисао продре у саму масу – говорићемо другом приликом.³¹⁸

Уједињење, бр. 10 и 11 од 26. X 1872.

РАДНИЧКИ ПОКРЕТИ.

Које иоле пратио наше погледе по свету, тај је могао наћи, да скоро нема дана гди се није десио какав раднички покрет. Тако у Лондону оставише радници фабрике за гас посао, и 3000 радника сакупише се на митинг у сред вароши, тражећи већу надницу и мање време рада, а нема двадесет дана како су полицаји и писмоноше одрекли такође посао. У Прагу су радници фабрике шећера такође одрекли посао и т. д. Јевропска буржоазна журналистика бележећи те покрете радничке виче на сва уста противу њих, јер од времена комуне, сама реч радник, питање радничко и т. д. сматра се као баук, са којим се иде на то да се поруши све, да ни камен на камену од ове данашње овако сложене махине европске не остане.³¹⁹ Али кад би се мало дубље загледало у саму ствар, кад би се ушло у суштину њену, видело би се да тај баук није тако опасан, да он не руши већ подиже ново друштво основано још на правди, истини и слободи. Према таквом стању питање о радницима није тако страшно и опасно, као што се чини у очима буржоаским, која се једино противи решењу тога питања, што тежи да и даље на рачун овакве рђаве организације друштвене живи од зноја радничког.

Али вратимо се на ствар. Питамо, од куда је то, да се сваким даном дешавају покрети раднички, који су на сваки начин производ патње и мука, и ради ли се што да се то одклони?

Маса људи и то још грдна већина не стоји данас ништа боље него што је стојала пре револуције од 1789 г. Место спахија и спахијских права, сад стоје капиталисте и право капитала, место спахијских људи сад су заузели место радници. Пређе су спахијски људи били привезани за земљу, а сад су радници привезани за фабрику. Пређе су спахије узимале десетак и натеривали људе да им по неколико дана раде бесплатно, сад капиталисте одузимају радницима сву зараду, експлоатишу их и дају им једва толико да се

захране, да живе од данас до сутра. Крв која се потоцима пролила за време револуције уништила је истина права феудална, али није могла уништити право капитала.

Тај неприродни положај, кога радници заузимају у данашњем друштву изазива их на покрете. Докле други у сљед нерадне имају свега у изобиљу дотле радник, који по ваздан ради, једва заслужи кору леба. Кад се узме у рачун, да је на крају прошлог столећа било у Инглиској 250,000 сопственика земље, а сада само 30.000 и да је дванајест људи заузело половину земљишта шкотског, а само 150 становника половину инглеског, онда је јасно, да највећа множина света је без земљишта, без сопствености, дакле и без крова. Овакове цифре, које су верне, дају подпуни одговори на све покрете, које радници чине.

Ту неправедну провалу између капиталиста и радника увиделе су и све напредније државе јевропске. Као што је познато, у Берлину била је ту скоро одређена комисија аустријско-пруска, под управом Ђоја социјалисте Вагнера, да изнађе начин, како да се тамо рђавом стању радника потпомогне а уједно и да се стане на пут, покретима радничким, који су према оваквом стању радничком неизбежни. Шта је у ствари учинила та комисија, ми незнамо, јер протоколи њезиних седница још нису на јавност изнешена, али држимо да и од ње неће бити бог зна какве користи по стање радника, почем при решавању овакових питања потребно је да су заступљени преставницима својим они, који пате, и којима данашња организација друштва уди и не даје гаранције за животну екзистенцију њихову.

Толико смо мислили да је нужно да проговоримо за сада о овој ствари, а доцније ћемо коју опширније рећи кад изађу протоколи комисије аустро-угарске за потпомагање радника.

Уједињење, бр. 29 од 10. 1872.

[Јован Милинковић Алавантић]
ВЕЛИКА ОПШТИНА.

Шабац 21. Новембра.³²⁰

У пређашњем писму казао сам, да ћу вам писати, како мислим, да се може постигнути гаранција, против полицајне усавршене власти.

Безумно је, ко мисли, да се монархијска форма владе, само тако може утврдити, кад је сазидана на чиновништву, или као што се каже, на бирократији. Сви словенски народи немогу појмити владу без монархијске форме то је истина, али уз исту форму владе, сви а Срби још више имали су свакад изабране старешине, а бирократију данашњу трпе као напаст и моду, која је дошла са стране. Од нашега ослобођења, ми смо имали монархију утврђену на чиновништву, па ипак су биле толике завере и буне, које су прогониле владаре и рушиле династије: ни чиновништво ни стајаћа војска, није никад спречавала ова зла, која су најпосле падала на главу самом народу; јер и буне и завере коване су у конацима великаша и друге бирократије, па се шириле шапатам, највише између оних коју су са чиновницима делили власт, и били и својим крајевима кесеције. Само затуцани конзерватовци страхују од изборне системе. Међу тим, само изборна система власти, утврђује истински монархијско начело! Кад је монархија утврђена на основи демократској, (изабраној системи власти), онда ником не може ни на ум пасти, да криви владу, а још мање владоца, ако му се учини неправда од оне власти, коју је он сам изабрао; али, нека сваки зна, да каква било самовоља власти бирократске, почев од пандура и срескога ћате, па на више, докле је има, пада не само на владу него чак и на владоца, у чем је он чист као злато, а можда ни његова влада ни је крива. Али кад се зна, да тај служитељ, није ништа друго, него постављени орган владе и владоца, пошто је система централизације тако удешена несретно, да се све оснива на извештају власти, па да се никакава помоћ не може добити код високе власти, онда наравно, да се зла, што се чине, купе око срца против владе и владоца и у згодним часовима покуљају са осветом. Свега тога неби било, нити би могло бити, кад би власти биле изобрне.

Ја нећу да кажем да пробамо, јер ће свака здрава памет признати за добро. Зато да почнемо. Почнемо засад у малом. Као год што општина бира одборнике и кметове, тако нека срезови буду велике општине. Срезови могу бити већи или мањи од оваког поделења, за цел састава „великих општина“. Сваки срез, или велика општина, да на скупу или скупштини својој одабере из свих својих крајева петнајест лица. Они нека изберу измеђ себе председника велике општине и додаду му у помоћ још четворицу, од који нека буде један помоћник председников, а тројица чланови. То је суд једне велике општине н. п. „Суд велике општине Мачванске, Поцерске, јадранске и т. д. Ових пет врше послове непрестано, а сви петнајест месечно по једнапут већају о општим потребама ма у ком кругу њихове власти. Избор њихов саопштава се административној власти ради знања. Избор вреди за три године. Сви се заклињу да ће бити верни кнезу и савестно вршити службу по своме кругу.

Надлежност судова великих општ: 1. *грађанска*: а) да у последњем степену решавају грађанске парнице које су суђене код судова малих општ; б) да води бригу о сирочадима и њиховом имању, према уредбама које би се издале. 2. *Кривични*: а) да испитују и казне изступе, да испитују и преступе и злочинства, да могу затворити због тог кривца, који се ухвати на делу, или за ког има несумњиви доказа, а безкућник је па може побећи или је опасан за друштво: в), да известне преступе пресуђују, што би се законом ближе означило. 3. *Одјавна*: а) да извршују пресуде судова и решење, којим се налаже забрана; б), да примају тужбе против општинских судова, због злочести селских путова, мостова и водојажа, да би то било у своме реду. 4. *Школски*: а), Да воде надзор о дужности учитеља и напредку ученика, б), да очеви дају своју децу у школу и оне да казне глобом који то нечине; в), да подижу примерна земљеделске школе г), да општинским трошком помажу нужне занате. 5. *Саниџејсџиво* да се стара о здрављу народа, помоћу способних лекара и просвећених учитеља црквених и народних. 5. *Газдинсџиво*: а) Да води надзор над шумама селским, и чува их од сатирања међу собних села и селјака, а тако и над испустима појединих села; б), да према приликама местним прегледа рачуна малих општина, и стара се, да им приходе умножи а трошкове уштеди. 7. *Финанције*. а) Да прима данак од малих општина и предаје казначејству; б), да наплаћује све прописане таксе што су за државну касу, и да их предаје месечно. Таксе које наплаћује суд великих општина по својим решењима или глобарину за иступе и преступе, недолазе у државну касу, него у касу исте велике општине за подмирење трошкова. 8. *Полицајне и Полиџичке* послове одправљати по одређеним прописима закона.

Ради знања, јавља се административној власти избор судија свих петнаест.

Сви судови великих општина у Србији, стоје измеђ себе у узајамној преписци.

Они имају печат са српским грбом и са обичним натписом.

Они треба да суде по здравој памети а да се помажу са законом.

Њихова решења у грађанским парницама и кривична у исту-пима, извршена су. Известни преступи и пупиларна решења да би били коначни, подлежу расматрању касацион. суда. У кругу просветном, њихове наредбе и решења самостална су под надзором министра просвете. У кругу финансијском, економском, санитарском и полицајном, према законим прописима.

Капетани, ђате, практиканти, пандури укидају се. Помоћници начелништва и многа писарија укида се. Начелници окружни по свима класама укидају се. Место њих у име владе остају окружни или областни комисари, као политичке личности. – Даље судска пупиласка надлежатељства са рачуноводитељем, књиговодитељем, касехранитељем и бројем њиних практиканата укидају се; придодани сувишни број чланова суда окружнога са знатним бројем писара и практиканата укида се. За извиђање тешких злочиних дела и јачих преступа и за суђење грађанских парница веће вредности, остају по окружијама три судије, (у које се и председник рачуна), секретар, писар и неколико практиканата. Даље, ако би се остало при данашњој системи оптуживања криваца с довијањем и обрана истих са извијањем: нек остане кривични изељедовач да се довија против кривца али нек остану и адвокати да извијају и тако да бране кривце. Кад би се примила порота у свим делима, онда оно друго само треба да отпадне.

Враћајући се на предмет о ком пишем, морам напоменути, да не треба нико да мисли, да власт по изборној системи стоји цаба, шта више, она није са свим ни јевтина. Ми смо сви готово подједнаки: ни велике газде ни пука сиротиња. Ми немамо богаташа, да би општинске терете сносили за права бога, а и не тражимо то, јер хоћемо одговорност већу од својих слугу, кад им плаћамо. С друге стране, ми још нисмо сви утонули у помодне и луксузне трошкове, па не ћемо ни да плаћамо тако, како да се они, који општини служе, да оте стране богате, јер нећемо, да у скупштинским изборима буде оно маџарско подмићивање, кад су некад по свом уставу (један либералац српски назива „славном“) бирали власти, која је била и неорганичена па засићавала охолост и властољубље, а била и врло добро плаћена, онако, ни узми ни остави, као у Босни до Омер-паше. Зато хоћемо да се нашим судијама великих општина, тек толико плати, колико да могу за те новце добити замену у раду код своје куће, а права добит нека им је част народа, коју му чини.

Изборном системом дакле, не иде се на то, да се само уштеди, него да се боље управља, да је већа гаранција за све и сваког; да се промишља о напредку, што се досад бацало за леђа; а међу тим, и то стоји, да би по изборној системи из трошкова државног буџета отпала једна маленкост 4,687.200 гроша порески. Народ би сам издржавао своје судове великих општина на броју 62. и стали би на 1,711.200 гр. порески, а свакојако остало би му у џепу од оте стране 2,967.000 порез. или у дукатима 106.285. Са оволиком сумом, могао би лако притицати оним захтевима просветним, за подизање земљоделских школа и потпомагање нужних заната.

Хоћемо ли сигурност личну, прав, бржи суд, омање пискарање; хоћемо ли да уштедимо за напредовање, а још прече да се заранимо јер смо гладни, то ударимо овим путем: би ћемо мирни, спашени и богати.

У другом писму ја ћу да вам напоменем много веће гротло којим разточава народ своје благо. Затворити то несретно ждрело, задатак је скупштине. Нећу се дотаћи ни војске стајаће, ни лиферијације, ни ничега: ја ћу само говорити о судовима.

Јавнось, бр. 13, од 30. XI 1873.

ОБЈАШЊЕЊЕ.

У првом броју „Гласа Јавности“ под новим Уредништвом, а 18 по реду, штампана је нека изјава одбора крагујевачке штампарије, којом се хтјело објаснити зашто лист није излазио за неко време (од 7 септембра до 20 октобра). У изјави одборовој стоји „да лист за ово неко време излазио није што је досадањи уредник (Стева Милићевић) одбором друштвеним због *неког* неспоразумљења одпуштен и на његово место други се *морао* *йражиити*. Под новим уредником, вели одбор на крају, оно, што је пропуштени, накнадиће се.“

О „неком“ неспоразумљењу са одбором штампарије ја ни сам хтео први јавно говорити, јер је ствар колико одборова, толико и моја, колико је заложено части одборове, двојном је више моје. Како је сада одбор први изишао са изјавом о „неком“ неспоразумљењу, као навалице избегавајући да каже како је у ствари, држим да је врло нужно да сам објасним то дерно из неспоразумљење и да рашчистим то тајанствено замотавање. То оћу да учиним зарад правца: који је заступан у „Гласу Јавности“ и зарад пријатеља његових, да не би свету изгледало, да су ту нека нечиста посла с моје стране.

Дакле ево шта је:

Септембра 8. пандур овдашње полиције довукао ме, просто рећи, са свадбе једнога грађанина у полицију, а по заповести началниковој. У полицији сам испитиван, а није ми се казало ни за што ни крозашто, није ми показата ни тужба, ни шта се тражи од мене. То је требало учинити, тако закон наређује. По испиту учињен ми је претрес у стану без акта писменого. Тиме је мислим погажен и устав и закон. Другог дана испитивао ме је началник без сведока. И то је противно закону. У три маха мени је учињена неправда и повређен закон. Сви људи осуђивали су поступак полиције надмном, осим кмета крагујевачког, који је, утишавајући узрујани свет, казао: „зна власт шта ради, ко зна шта је код уредника? – можда је он кога покрао или убио!“

Мени се чинило да се нека чуда збивају са мном. Узрока свему гоњењу немогадијих докучити, па и данас не знам ради чега је полиција овако поступала са мном.

Сва радња полиције и њен поступак престављен је био у чланку „*Редовно гоњење*“, који је имао изаћи у 18 броју „Гласа Јавности.“

Председник одбора штампарског и адвокат г. Н. Остојић, дознавши за тај чланак, као лични пријатељ начелников, захте од мене да се тај чланак не штампа, говорећи да се треба легитимним путем молити али је и он и сваки други осуђивао поступак полиције. Одма затим казао је да је то лична ствар С. Милићевића, а не и уредника, и сазвао је четири одборника те сњима донесе одлуку да се чланак „*Редовно гоњење*“ нештампа и казато ми је како они неће да се завађају с полицијом.

Ни председник ни одборници ни су били у праву, јер је мени дат лист да га уређујем у мом правцу и по моме наођењу. Али нека је и противно, они ни је су могли обуставити лист јер су одлуке одборове пуноважне по штатуту тек онда кад има на окупу 7 одборника са осмим председником. Тога није било у таквој истаклој одлуци ја се ни сам хтео подврћи. Председник и по други пут сазове одбор и добије једног одборника више. Реши се исто што и пре, одлука ни је била пуноважна као и пре.

Кад је лист био готов за штампу, један егземплар пошље се полицији ради уверења али га она нехте примити никако. Покуша се и други пут, – буде то исто. Сутра дан лично сам однео лист и тражио уверења, али полицај за штампарске ствари захтеваше да му дам лист „најпре на прочитање, па после да ми пошале уверење“. То је незаконито.

Пошто сам се депешом жалио министру г. Чумићу на полицију свратим у штампарију где се имало шта и видети. Слог листа растурен и чланак „*Редовно гоњење*“ извађен по наредби – адвокатској! – Кад би ко год хтео упоређивати ово са оном сценом у полицији, можда би нашао неке свезе.

Као год што је полиција поступала са мном противно закону, тако је и председник поступао противно штатуту друштвеном. Да би озаконио своје незаконне поступке, буде сазвата ванредна скупштина удеоничара 15 септ. противно штатуту, да реши о сукобу између одборника и уредника. На скупштини су били против мене удеоничари полицајци, председник и одборници који су решавали да се чланак обустави, а велика већина удеоничара осудила је радњу председникову и захтевала је да *лист излази и даље у дојакошњем йравцу*.

И после те скупштине председник и адвокат хтео је неко изравнање, шта ли. У одбору изради да он са још једним одборником буду цензори листа и пошто је обуставио изјаву уписницима, толико се момчић затрчао да ми је предлагао са осталом момчадијом да одступим од правца. Даље се није могло и захтем да ме одпусте.

Септембра 25 разреши ме одбор, а 29 је већ био у Крагујевцу нов уредник. Да ли је истина да се морао тражити нов уредник?

Да би слика одборова била јаснија и потпунија да напоменем још нешто. Један одборник, као секретар начелства у два пута је у „време канцелариско“, по по дана преседео у штампарији, решавајући да се чланак обустави. Тај ми је господин чинио претрес у стану. Дакле ствар се њега тицала. Други одборник као сродник кметов такође је решавао о чланку.

Слика је верна и ствар је тако текла. Може ли према овоме бити говора о „неком“ неспоразумљењу између одбора и уредника?

Овом приликом нетреба заборавити на обећање начелниково „да ће радити систематичније противу листа“, на изјаву помоћника начелства: „или ће бити лист како ми оћемо, или га никако неће ни бити.“ И према наведеном и још према нечему; мислим да сам врло паметно упитао министра г. Чумића ком сам се жалио на полицију: да ли сам ја ван закона у земљи где владају закони?

Да сведем у кратко. Мени је јавно неколико пута учињена неправда, повређен је и устав и закон. Хтео сам да се оправдам и да жигошем незаконитост. Наравно да бих само ја опет за све одговарао. Председник и адвокат као лични пријатељ није то дао.

Као круна свега гоњења стоји уверење општине о моме владању. На захтев полиције ту скоро кмет је дао уверење *да сам доброћ владања и да правим силейке њо вароши.* (Како се ово двоје лепо слаже!?) и најпосле да сам без занимања! Полиција је то усвојила. Шта ће још бити – неznam.

Ето како је „неко“ неспоразумљење. Нисам могао оћутати да га не објасним.

Довољна ми је у осталом, награда, што је председник с полицијом и кметом противу мене. Мене то неће саломити. Напротив даје ми већу вољу и снагу за рад.

Пријатељи мој и пријатељи „Гласа Јавности“ неће ваљда услед овога клонути у племенитом и светом раду за самоуправу слободу и благостање отачбине. Кад буде свако савесно вршио своју дужност према народу, добро ће свакоме бити. Трпети се мора, то је неизбежно.

Најзад нека је на знање пријатељима да ни ја ни ма који од радника на „Јавности“ и „Гласу Јавности“ до 18 броја, не ради нити има ма какве свезе са новим уредништвом, које је почело издавати „Глас Јавности“ у духу 19. века.³²¹

У Крагујевцу.

Ст. Милићевић.

VI

БЕЛЕШКЕ ПРИРЕЂИВАЧА

¹ Овај текст, као што се може видети, дали смо из листа *Граничар*, где је он, по свему судећи, најпотпунији. Наиме, овај лист и часопис *Раг* објавили су Марковићев оглас о најави излагања *Ослобођења* у целини. Разлике између ова два текста нема ни у садржини ни у интерпункцији, што потврђује да су оба објављена према аутентичном Марковићевом аутографу (само што је у *Рагу* месец децембар написан скраћено: дец.) Остали листови пренели су текст или у скраћеној верзији или су га препричали. Да је текст Марковићев, нема сумње, не само због потписа, већ и отуда што се Марковић на њега позива у другим својим прилозима (видети следеће две белешке). Овај текст објављујемо пре осталих његових прилога, зато што је он морао настати раније, како се то, уосталом, и види из датираног текста: „18. децембра 1874“.

² Марковић је у уводнику *Крајујевац*, 28. Децембра, понављајући ово, додао и следеће: „и још раније у „Раденику“... (видети јос. белешке 6).

³ Све је исто као и у листу *Јавности*, сем делимично у навођењу цене. Годишња претплата за *Јавности* износила је 100 гроша. За Аустро-Угарску је цена остала иста: 12 форинти. Истина, *Јавности* се за полугодишњу претплату могла добити за 5 фор., док те напомене за *Ослобођење* нема (видети XII књигу, стр. 121).

⁴ Лист *Граничар*, тј. његов уредник Јован Павловић, пропратио је овај Марковићев оглас следећим речима:

„Ми препоручујемо најтоплије овај лист из срца Србије нашем свету, јер ће у њему наћи прави неизмајсторисани глас нашег оностраног народа о његовим стварима а наћиће и упутства, како ће се народ из овог као рђаво признатог стања избавити.

Радници на 'Ослобођењу' и заслужују одзив и помоћ нашу, јер су се показали, да их никакве жртве од рада на народном напретку не могуће заплашити, да се тога окану, као што би други у таквим приликама десет пута учинили. Они су радили на 'Раднику', па кад овај мораде пасти, они покренуше 'Јавност' а после они се скупише око 'Гл. Јавности', а данас ево их где покрећу 'Ослобођење'.

Коме је из Аустро-Угарске лакше нама претплату да шиље, нека учини тако а ми ћемо се за даље побринути.“

Остале најаве излагања листа *Ослобођење* дајемо у *Прилозима* ове књиге.

⁵ Према датуму овог првог Марковићевог текста у *Ослобођењу* види се да је он неке текстове већ раније био припремио.

⁶ У огласу је, највероватније омашком, изостављена и ова напомена о *Раденику* па то Марковић овде уноси (видети белешку 2).

⁷ Марковић мисли на раније покренуте листове а посебно на програм *Јавности* (видети стр. 120–121, XII књиге и нашу белешку 5 у XI књизи). Свакако да и текст огласа за *Јавности* није могао отићи „у јавност“ а да на њему није бар сарађивао и Марковић, ако баш у целини и није његов (стр. 120–121, XII књиге), што смо ми пропустили да тамо нагласимо.

⁸ „Ослобођење од сваке тираније“ – могло би се рећи да је основна девиза свеукупног Марковићевог деловања од почетка рада. Ми смо изоставили да у VII књизи штампамо највероватније његов текст: *Куда иде друштво?* из 38. и 39. броја *Радника*, што ћемо овде исправити (видети *Додатак* у овој књизи), а он се завршава следећим речима: „Ми у даљини видимо нови свет, свет правде, истине и рада, где неће бити газда и слугу, господара и потчињених, где ће сваки члан друштва бити радник, газда и господар. Друштво иде потпуном политичком и економском ослобођењу.“

⁹ Марковић је у више наврата писао о овоме, посебно у делу *Србија на Истoku* (видети VIII књигу, стр. 95–97).

¹⁰ Марковић рачуна на време од Светоандрејске скупштине 1858. године.

¹¹ Опет подсећање на време од повратка Обреновића, „као и пре тога“ – тј. доба уставобранитеља 1842–1858.

¹² Марковић се јавно ограђује од оштрије критике, како каже, да „не дође у сукоб са кривичним законом“, но то му није помогло јер ће и овај текст цензура узети за „штампарску кривицу“ (видети како му је 1872. године „фризирана“ *Србија на Истoku* у листу *Радник*, затим белешку 6 и друге, у VIII књизи, као и писмо брату Јеврему од 20. I 1875. године у овој књизи).

¹³ „Другом приликом ми ћемо изложити опширније, народну политику, ослобођења...“ – овде, као и у даљим текстовима (видети делом оне пасаже које прате белешке 36, 39, 61 и 63) *Марковић најављује да ће посебно писати о народној политици*, која је за њега, као што се и овде и у другим текстовима види, првенствено питање ослобођења: ослобођења споља и изнутра, како га је задржао у сећању и Никола Пашић (видети: Јован Радонић, *Никола Пашић и босанско-херцеговачки усљанак* у делу *Слика из историје и књижевности*, Београд, 1938, стр. 211). На ово је Марковић, осим начелне потребе да да свој суд, био на извештан начин и „прозван“. Наиме, *Видовдан* је, на пример, указивао како *Исток* већ шест месеци пуни своје странице текстовима о народној политици (уводници у *Видовдану* бр. 5, 8 и 9, од 8, 11, и 12. I 1875: *Београд, 7. Јануара, Телалима „народне политике“* – два наставка). Њима је понајпре сметало оно што је писало у *Истoku* са почетка 1875. године: *Наша влада и народна политика (Исток, бр. 2, од 5. I 1875. године и други)*. Сем што су се Ристићеве „истоковци“ окомили на, по њима, погубну политику владе, дотакли су се и „комунца“. Поред осталог, они кажу како „комунски“ листови нису „налазили за вредно да се баве народном политиком...“ и, тобож, само они о том питању воде рачуна. Иза њих није заостајао ни Каљевићев лист *Будућност* са својим написима, како крајем 1874. тако и почетком 1875. године (на пример: *Народна политика*, уводник у бр. 105, од 13. XII 1874.) затим *Сипрадање и покрећ народ*, који излази у наставцима, бр. 5, од 12. I 1875, и даље). Првобитно смо помислили да је, можда, управо због овога аутор написа који излази у *Ослобођењу* чак у 7 наставка, под насловом *Народна политика* (бројеви 13–19, од 29. и 31. I, и 2, 5, 7, 9, и 12. II 1875), Светозар Марковић. Међутим, још је Gale Stokes веома проничиљиво уочио да у том раду има изнијансираних ставова који одударују од Марковићевих приступа овом питању (рад Гел Стоукса објављен је код нас у две верзије, на енглеском језику: *Nikola Pašić and Svetozar Marković*, у зборнику радова са научног скупа у САНУ 1983, *Светозар Марковић и Маркова интернационала*, САНУ, научни скупови књ. LVI, Одељење друштвених наука, књ. 12, Београд, 1991, видети стр. 262, белешка 36, и преведен у *Зборнику Историјског музеја Србије*, са изостављеним делом једне реченице, у коме се Пашић вулгарно изразио, *Зборник*, ИМС, бр. 23, 1986, стр. 88 и друге). Библиограф Одбора, гђа Емилија Тешић-Насковски, такође нас је упозорила на књижице које је издавао Јован Симић 1882. године под називима *Часови размишљања*. У првој од тих књижица (брошираних) на задњој корици најављено је да

ће трећа из те серије садржати рад Пере Велимировића: *Народна политика*. Но, при штампању, Велимировић се одлучио да трећа књижица буде његов текст из *Сипрадање Ослобођења, Сељачки покрећ у Крајини*, а тамо је, такође на задњој корици, наведено да ће *Народно политика* бити у шестој књижици (ми ту књижицу нисмо нашли, али нема сумње да је то поменути текст из *Ослобођења*, јер је и све остало из истог времена и са најавом Симића да ће и радове других важних савременика Светозара Марковића штампати у овим књижицама; повод за штампање ових књижица је управо започета серија издања Марковићевих *Целокупних дела*. Када већ о овоме пишемо, навешћемо и податак да је у серији *Часови размишљања* и књижица *Опширније и приватна својина*, штампана као 5 књига под именом аутора Пере Тодоровића, прештампана из *Рада* (бр. 4–8, од 19. и 25. VII и 1, 8, и 16. VIII 1874). Ово је важно да се нагласи јер је Божидар Ковачевић у *Нашој књижевности* (трећа књига, 1946. година), поводом обележавања 100-годишњице рођења Светозара Марковића, и овај рад сигнирао погрешно као Марковићев (видети стр. 156, под бројем 23, *Наше књижевности*). Е. Тешић-Насковски нас је упозорила такође и на Ковачевићев навод под редним бројем 27, на истом месту: *Ко руши поредак и својину?* – изашао такође у *Раду* од истог аутора, опет сигниран као Марковићев (код Б. Ковачевића, исто, стр. 156; текст у *Раду* изашао је у бројевима 2–8, од 8, 16, и 24. I, и 1, 8, 16, и 22. II 1875. године). Мада је Мита Ценић оптуживао Перу Тодоровића да овај текст штампа као свој а да га, у ствари прештампала из руског часописа *Вперед*. Захваљујући посредовању нашег колеге мр Милана Грбице, сарадник Британске библиотеке господин Сава Пеић доставио нам је копије чланка *Кто разрушаеџь „основи“ обществџа?* – изашлог у тому II, 1874. године, стр. 156–174, те смо се могли уверити у оправданост сумње да је то Марковићев рад и, наравно, изузели га из његових радова (мада смо и посебно захвалили на разумевању г. Сави Пеићу и управи British Library, нека ово подсећање буде још један знак захвалности; Британска библиотека у још једном наврату помогла је у раду Одбора, тада су нам са посебном предусретљивошћу, попут г. Саве Пеића, помогли мр Allen и мр Weskancoot; видети Ђорђе Митровић, *Испрживање и приказ нове грађе о политикама односа Светозара Марковића, Прве интернационале и Маркса*, у зборнику радова *Светозар Марковић и Маркова интернационала*, САНУ, научни скупови књ. LVI, Одељење друштвених наука, књ. 12, стр. 322, фуснота 4). О библиографским питањима у целини – било да је реч о Марковићевим радовима или о радовима о њему – потпуније податке садржаваће XVII књига овог издања посвећена у целини тим питањима.

¹⁴ О листу *Ослобођење* биће доста речи у овој књизи. Овде ипак напомињемо следеће. То је био трећи лист који је излазио под његовим уредништвом. Први, *Радник* 1871. године, номинално је уређивао Бура Љочић (видети више у IV–VIII књиге); други, *Јавност* 1873–1874, који је, такође, номинално, неко време уређивао Димитрије Стојковић (видети више о томе у XI, XII и XIII књизи), док је овај трећи излазио под његовим пуним именом и презименом, и као власника и као уредника. Ваља подсетити да је под његовим утицајем лист *Радник* у 1872. години излазио под називом *Радник* и уредништвом Стевана Милићевића, а *Јавност* и *Глас Јавности* 1874. године опет под уредништвом Милићевића; под Марковићевим утицајем излазио је и први социјалистички сатирично-хумористички лист *Враголан*, под уредништвом Михаила Никетића (у 1871. години, по свему судећи уз пуну подршку и сарадњу и самог Марковића; у 1996. години Историјски музеј Србије дошао је до комплета овог листа али нам он није стављен на располагање; више о томе у раду др Ђорђа Игњатовића, *Хумор и сатира – убојито оружје Светозаревог социјалистичког покрећја у политичкој борби* у посебном зборнику радова научног скупа одржаног у САНУ 1996, *Живот и дело Светозара Марковића*, САНУ – Завод за уџбенике и наставна средства, Београд, 1997, стр. 335; о *Враголану* је било речи у VII, а биће и у овој књизи). И часопис

Раг, који је покренуо и уређивао Пера Тодоровић у Београду 1874–1875. године, био је под непосредним утицајем Марковића, у њему је он и један од најважнијих сарадника (о овом часопису било је речи у XIII књизи, а биће још речи и у овој, XIV). О листу *Ослобођење* најпотпуније податке дао је др Андрија Раденић у делу *Социјалистички листови и часописи у Србији (1871–1918)*, Београд 1977, стр. 236–248.

¹⁵ Видети XI књигу, стр. 126–140.

¹⁶ Видети XI књигу, стр. 158–174. и XIII књигу, стр. 47–52.

¹⁷ Видети XIII књигу, стр. 57–72.

¹⁸ Видети XIII књигу, стр. 53–56.

¹⁹ Марковић је прихватио идеју Јована Милинковића Алавантића о великој општини, о чему ће још бити речи (видети *Прилоге*).

²⁰ Даљи текст је из већ објављеног Марковићевог рада *Срез*, који је изашао у *Гласу Јавности* бр. 5 и 6, од 27. и 31. јула 1874; упоредити стране 54–56, XIII књиге.

²¹ Даљи део текста Марковић наводи из Алавантићевог рада *Велика ојштина*, као и у поменутом чланку *Срез*, с тим што је тамо то означено наводима а овде није (упоредити стране 55–56, XIII књиге).

²² Видети белешку 45 у XIII књизи где је указано шта Марковић изоставља у тексту Алавантића. С обзиром на то колико пажње Марковић посвећује Алавантићевом тексту *Велика ојштина* ми ћемо га овде дати у *Прилозима* јер је репродукција, дата у XI књизи, стр. 159, доста слаба.

²³ Овде се завршава навод из Алавантићевог чланка *Велика ојштина*, а даљи део текста је из Марковићевог текста *Срез* (упоредити стр. 53, XIII књиге).

²⁴ Овде Марковић завршава навод из свог текста *Срез* (упоредити стр. 56, XIII књиге).

²⁵ Овај део је из почетка другог наставка Марковићевог чланка *Срез* (видети стр. 55 и белешку 41, XIII књиге; подвлачења су, наравно, Марковићева и овде и у XIII књизи).

²⁶ Мисли на Алавантићев предлог – упоредити у тексту *Велика ојштина*.

²⁷ Исто.

²⁸ Исто. Видети и Марковићев чланак *Ојштина*, XI књ., стр. 134 и даље.

²⁹ Видети белешку 123. Како је замишљао образовање и васпитање, Марковић је то исказивао у више наврата већ од својих првих радова, (видети XI и XIII књигу), ближе времену настанка овог списка то је изразио у писмима, потом у радовима *Вера и наука – и образовање у народном правцу* као и у посебном поглављу *Организација просвете*, у раду *Социјализам или друштвено питање* (видети XIII књ., стр. 132–138, 157–167). Овде пак дата најава могуће да се односи на текст *О васпитању*, који доносимо у *Прилозима* и о којем ће још бити речи.

³⁰ Има пуно основа претпоставка да је ову вест формулисао и пустио у лист Светозар Марковић лично. Његов брат Јеврем на изборима 24. X 1874. године, био је изабран за посланика у Јагодини са убедљивом већином. Влада је међутим, нашла начина да тај избор осујети (уложена је жалба на нерегуларност избора, јер је комисија правила „паузу за ручак“), па су, како то овде види, организовани нови избори 4. јануара 1875. године. Пре тога, како се то овде види, чињене су „припреме“ да се његов поновни избор осујети, што се делом види и из информација у овим *Новостима* које је из „*Ослобођења*“ пренело неколико листова овог доба (више видети о томе у раду Добривоја Јовановића, *Јеврем Марковић на посланичким изборима* у зборнику радова *Светозар Марковић данас*, Београд, 1992, стр. 168–181, и у *Полицијској историји Србије* Живана Живановића, Београд, 1923, књига I, стр. 294. и даље; овом питању ћемо посветити више пажње у даљим текстовима; посебно упућујемо на доставе доушника Јовану Ристићу, видети у *Догађајку* ове књиге).

³¹ О Пери Ђорђевићу видети стр. 260–265 и белешку 220 у XIII књизи.

³² О овој школи сестара Нинковић биће још речи.

³³ Марковић рачуна да је ово друга „законодавна“ скупштина од оне која је донела устав 1869. године (први сазив био је 1871–1874, овај други, за који су избори одржани, како смо већ навели, 24. октобра 1874. године, требало је такође да траје четири године, међутим, после великих неспоразума и пада влада, скупштина је распуштена већ марта 1875. године па су организовани нови избори).

³⁴ Ово поређење наметнуло се отуда што су и чувени, овде поменути, енглески политичари били вође либерала и конзервативаца, као што су у Србији били Ристић и Мариновић. Највероватније да се ово поређење било више ustalilo у јавним расправама, јер у ондашњој штампи (*Истиок*, *Видовдан*, *Будућности*) ово нисмо нашли.

³⁵ Пут у Цариград за младог кнеза организовао је Мариновић (видети више о томе у белешци 235 у XI књизи).

³⁶ О овим полемикама о „народној политици“, видети белешку 13.

³⁷ О проверама у Министарству војном видети у XI књизи, посебно белешке 159, 178 и 181.

³⁸ О употреби термина „кокошија војна“ видети код Марковића према белешци 216 у XI књизи.

³⁹ Видети белешку 13.

⁴⁰ Влада Јована Мариновића још је некако и трајала, од 22. X 1873. до 24. XI 1874, потом следи влада Аћима Чумића од 24. XI 1874. до 20. I 1875... Као да се и по овоме назирала ратна криза која ће уследити након избијања устанка у Босни и Херцеговини.

⁴¹ Мисли се на Радивоја Милојковића, председника владе и министра из доба Намесништва.

⁴² Овај подвучени део је Марковићев закључак; у *Видовдану*, наравно, то није тако формулисано – већ као избор „најбољих“ (видети бројеве од 25. и 28. X и 3. XI 1874. године: уводници: од 25 и 28 октобра, односно 2. новембра).

⁴³ О овим изборима видети више код Живана Живановића, *Полицијска историја Србије*. Београд, 1923, књ. I, стр. 294 и даље.

⁴⁴ Ово се доиста десило у Скупштини. Већину је заправо добило крило Каљевића, уз помоћ марковићеваца. Светозар се на ово осврће јер се то све дешавало управо по његовом изласку из затвора. У следећем пасусу он подсећа на промене у понашању скупштинара још у претходном сазиву (видети о томе више у ранијим књигама, па и у XI књизи, белешка 70 и друге), у чему је његово писање представљало, рекло би се, ако не кључну, а оно сигурно једну од одлучујућих полуга које су допринеле измени односа посланика према влади и ономе што се скупштинама сервирало (Светозар Марковић је то најрадикалније покренуо чланком *Последњи скупштински избори у Србији* и другим текстовима посвећеним раду Народне скупштине, књ. VI, стр. 3–14).

⁴⁵ Када се гласало, 22. XI 1874. године, који предлог адресе да се усвоји, владин предлог добио је само три гласа, па је Мариновићева влада поднела оставку а седнице Скупштине одложене.

⁴⁶ Када је влада Јована Мариновића, 23. XI 1874. године, поднела оставку, мандат за састав нове владе добио је некадашњи пријатељ Јеврема Марковића Аћим Чумић (нова влада представљена је Скупштини 26. XI 1874. године; о Чумићу смо писали у ранијим књигама, а биће још речи и у овој, XIV).

⁴⁷ Колико је Марковић био у праву, види се и по томе што је овај кабинет пао већ 20. јануара, дакле, само три недеље по овом Марковићевом напису.

⁴⁸ Марковић каже: бившег министра, јер се овај напис односи на извештај који је поднео Чедомил Мјатовић, министар финансија у влади Јована Мариновића, палој, као што смо споменули, 23. XI 1874. године (овај моменат, као и неки други, указују на могућност да је Марковић неке текстове био припремио знатно раније, о чему смо већ писали и о чему ће још бити речи).

⁴⁹ Нови министар финансија у влади Аћима Чумића био је Љубомир Калевевић.

⁵⁰ У неким од написа о полемикама које је водио Светозар Марковић помиње се и полемика са професором економије на Великој школи Стеваном Поповићем Црним. Даљи део текста, од ове па до следеће белешке, наводи овај професор у свом *Одговору „Ослобођењу“* (видети поглавље *Прилози* у овој књизи), чиме се потврђује и ауторство Марковића на текст који коментаришемо: *Извештај министра финансија за 1874 год.* Овај прилог није у ранијим издањима сигниран као Марковићев мада има све особености његових радова. Истина, у поменутом делу др Андрије Раденића (стр. 240–241) може се разумети да он овај рад сматра Марковићевим, као и текст *Слобога шћамце*, о којем ће бити више речи у *Прилозима*. С обзиром на чињеницу да се само овде јавља Стеван Поповић у полемици са Марковићем, а с обзиром и на друге карактеристике када је о самом тексту реч, сматрамо да је ово несумњиво Марковићев рад (видети и белешке 91 и 187).

⁵¹ Марковић је о Керију посебно писао у првој књизи својих *Начела народне економије* (видети IX књигу, стр. 26–27 и друге)

⁵² Марковић ово није стигао да уради.

⁵³ Марковић наводи свој рад *Финансија* (видети XIII књигу, стр. 57–72).

⁵⁴ Како је Марковић убрзо напустио земљу, па и умро, ово није остварено. Уредништво је покушало да настави праћење рада Народне скупштине и приказивање министарских извештаја (видети, на пример, *Ослобођење*, бр. 19, од 12. II 1875: *Извештај министра финансија*).

⁵⁵ Видети белешку 30 и текст у вези са њом.

⁵⁶ Алузија на министарство Аћима Чумића (видети белешку 46).

⁵⁷ Како је уредник сам Светозар Марковић, ово је, наравно, њему упућено, па смо отуда, сматрамо с правом, цео прилог унели у ову књигу као његов. За ово има и других разлога сем овога што мајка Тасе Ђикића, Катарина, упућује њему ово писмо. Светозар и Таса били су у добрим односима. Таса је скупљао претплатнике за Марковићеве листове и био је дописник у њима. Уз то, радило се о избору Светозаревог брата Јеврема. Све индиције из овог времена указују да се Светозар укључио у ову „изборну кампању“, на страни свог брата, како би се данашњим речником рекло. Ово је разумљиво не само зато што су они били браћа већ и отуда што је против Јеврема поведена до тада неуобичајено јака кампања од званичних власти како би се његов избор по сваку цену осујетио (о томе Светозар пише у чланку који је оставио да се објави по његовом одласку из земље; видети текст *Кандидат за скупштинара и министар* у овој књизи, као и већ поменуте доушничке извештаје Јовану Ристићу. Светозар је изашао из затвора 16. новембра 1874. године, како је то било и досуђено (видети XII књигу, стр. 116, белешку 124 и др.) У извештају о путницима приспелим у Београд спојени су подаци за 16. и 17. новембар. У *Српским новинама*, бр. 254, од 18. XI 1874. године, стоји да су у хотелу „Код Париза“ одсели „г. Барре, г. Бремон, г. Светозар Марковић из Крагујевца“. Претпостављамо да је то он приспео из затвора (што је унет податак да је „из Крагујевца“, могло је бити разумљиво – из Крагујевца је отишао у затвор, па се тамо и вратио да изврши припреме за покретање новог листа). Истина, у Крагујевцу је био један практикант истог имена и презимена, но тешко да би се могла десити таква подударност, да баш у то време он дође у

Београд и да одседне у овај, у то време, елитни хотел (тај чиновник Светозар Марковић био је војни практикант; у јесен те године огласио је продају плаца који је имао у Крагујевцу, *Будућности*, бр. 88, од 23. X 1874). Јевремов брат Светозар отишао је у тај хотел највероватније зато што је у њему, вероватно и Јеврем био. Најме управо тих дана водила се жестока борба у Народној скупштини. Са једне стране, присталице Јеврема Марковића предлагале су га и за часника Скупштине и члана два (од укупно три) одбора, а са друге стране, влада је радила не само на спречавању тог избора, већ, видели смо, и на оспоравању посланичког мандата. По доласку Светозара у Београд све је то већ било окончано (полемика у Скупштини о Јевремовом избору за посланика вођена је 13. новембра 1874), па је то могао бити важан разлог за састанак браће ради договора (са присталицама) шта даље да се ради. У вези са овим Светозаревим боравком у Београду по изласку из затвора поменућемо још и чињеницу да је на поселу у друштву „Побратимство“, 7. децембра, међу приложницима за помоћ био и Светозар Марковић (од 53 приложника његово име је на 3. месту). Но ни у овом случају то није могао бити његов имењак Светозар Марковић, професор на Великој школи, јер још није на ту дужност ни био постављен (службовао је у Лозници). Марковић је, дакле, због брата Јеврема, због својих договора са сарадницима (видети белешку 65) итд., могао остати до тог рока, па и дуже, у Београду.

Датирање огласа за покретање листа *Ослобођење*, као што смо видели, јесте: Крагујевац, 18. XII 1874, што би било и крајње време да он сигурно буде тамо (нежно и који дан раније). С обзиром на борбу око избора брата Јеврема за посланика, обавезе које је имао према Ђикићевој мајци, као и на уредничку обавезу, овај текст можемо сматрати Светозаревим. И неки каснији дописи из Јагодине објављени у *Ослобођењу*, које дајемо у *Прилозима*, могли би се њему приписати, но тамо ћемо дати образложење зашто то сматрамо проблематичним.

⁵⁸ Тај телеграм дајемо у белешци 212. Мајка Тасе Ђикића жалила се и Народној скупштини (видети *Прошлоколе*, седница од 17. I 1875).

⁵⁹ Речи Тасине мајке Катарине и та „два листића“ као што се види, овде дајемо другим слогом, како би се лакше разликовали од Марковићевог текста.

⁶⁰ О листу *Истиок* било је речи у ранијим књигама. Када се овде, међутим, каже: „како је постао гласило пређашње владе“, мисли се на време откако је пао Ристић.

⁶¹ Марковић вероватно има у виду уводник у *Истиоку* од 5. I 1874, у 2. броју, који је изашао под насловом *Наши влади и народна политика*. Тамо се, уз остало, каже како је само *Истиок* скретао пажњу да „комунски“ листови нису налазили за вредно да пишу о „народном задатку“, да је чак и *Засијава* писала како се они („пречани“) више осећају Словенима уопште него Србима... *Засијава* је тих дана чак била и забрањена за Србију, што је Марковића морало подстаћи да о овоме нешто више напише. *Истиок* већ сутрадан, не због написа у *Ослобођењу*, јер до отворене полемике тек ће доћи, наново пише о „истинској народној политици“ (видети и белешку 13).

⁶² Мисли се наравно на милетићевце.

⁶³ О овоме је било речи у белешци 13.

⁶⁴ Овај део текста открива да је његов аутор Светозар Марковић (мислимо на преустројство среза у велику општину, о чему је већ било речи). Уосталом, он је од претходног текста, који је уреднички уводник *Крагујевац*, 8. Јануара, био одвојен само једном цртом (ми и нисмо ништа мењали, наравно, сем што смо уместо цртице ставили три звездице). Особености текста су, уосталом, марковићевске у свим елементима. Ваља овде истаћи, како је то писао још Јован Вулевић у раду *Светозар Марковић у Крагујевцу* (Светлост, Крагујевац, 1952), да он има малу групу сарадника, да ради све послове, па чак да сам обавља и

експедицију листа. У прилог овоме, чини нам се бар у почетку, иде и чињеница да насловљени примерак *Ослобођења на Свештозара Николића*, који је радио у друштвеној штампарији Стефановић, у Београду, а који се чува у Централној библиотеци САНУ, има у неким бројевима исписано име Николића тако, као да се Светозар Марковић потписао (видети нпр. бр. 8 и 9, упоређено са оним у бр. 12). Када Марковић помиње напис у листу *Будућности*, мисли на текст *Допис Београд, 30. Децембра*, изашао у броју 2 (како и наводи), од 3. I 1875. године, на првој страни (*Будућности* је писала на исту тему у својим уводницима и у бр. 103 и 105, децембра 1874).

⁶⁵ Може се рећи да коментар уз овде поменути телеграм открива и аутора написа *Кад може бити уиштен народни посланик?* Ево *Телеграма* из 5. броја *Ослобођења*:

„ТЕЛЕГРАМ
УРЕДНИШТВУ 'ОСЛОБОЂЕЊА'*
у Крагујевцу.

Предат 9. Јануара у 4 ч. и 45 мин. а примљен у 6 ч. по подне.

Због штампарских ствари Кнежевић уредник 'Будућности' – народни посланик даје суду, који синоћ реши да се зашвори. На новчано јемство одобрена одбрана из слободе; и заштитник уредника Савић даје суду.

* Овај је телеграм дошо, кад је лист био већ сасвим готов за штампу.

УРЕД.“

Уредник у потпису је свакако Светозар Марковић, па је и овај коментар телеграму његов. Како је тема за њега вишеструко интересантна, прво, отуда што је и сам скоро изашао из затвора „због штампарских кривица“, друго, зато што је Кнежевић имао заштиту као народни посланик а ипак је био ухапшен, треће, зато што се Светозар Марковић проблематиком Скупштине и избором посланика посебно занимао због брата Јеврема, о чему је доста било речи, итд. Према томе, природно је било да овом случају посвети посебну пажњу. Целу ову белешку опширније разлажемо због тога што се овај текст први пут у овим делима уноси као Марковићев. Код др Андрије Раденића, у већ поменутом делу, стр. 241, може се разумети његово тумачење и тако да и он овај текст сматра Марковићевим.

⁶⁶ Члан 71, став 2, о којем Марковић у овом пасусу говори, то решава на следећи начин: ако је говором неког од посланика нанета увреда, председник је могао прекинути седницу, а у наставку рада Скупштине затражити изузеће дотичног посланика; остало Марковић дословно преноси *Устав Књажевска Србије са Изборним законом и Законом о пословном раду Народне скупштине*, Београд, Државна штампарија, 1869, стр. 24–25). Вредно је помена зашто је толика бука била подигнута око хапшења Уроша Кнежевића. Марковић је поменуо да нема довољно информација и изражавао неверицу, али је реаговао одмах. „Несташни“ Кнежевић пустио је 97. број *Будућности* у плавој боји, уоквирен црвеном. То је изазвало узбуну код режимских људи, па је о томе поведена велика полемика. *Истиок* и *Ослобођење* имали су и у вези с тим посебне обрачуне (*Ослобођење*, бр. 8, од 12. I 1875: *Београд, 12. Јануара*, мада треба имати на уму и страх режима с обзиром на оно што смо већ поменули о достави Ристићевих доушника).

⁶⁷ Чланови 73 и 74 дословно су пренети...

⁶⁸ Исход гласања о адреси (влади предлог добио је само 3 гласа) 23. новембра 1874. године изазвао је пад Мариновићеве владе и одлагање скупштинских седница „до Светог Саве“ 1875 (више о томе у поменутом делу Ж. Живановића, књ. I, стр. 294–299).

⁶⁹ Светозар Марковић мисли на свој уводник у првом броју *Ослобођења: Крагујевац 28. Децембра*, који смо такође дали у овој књизи. Како је текст *Још једна реч о „Ослобођењу“* потписан, овом назнаком се утврђивало и ко је аутор тог поменутог уводника у првом броју. Та Марковићева указивања често су нам и у другим случајевима откривала његово ауторство на неке текстове (видети и овде белешке 13, 72, 82 и др.).

⁷⁰ Немамо тачних података о мерама полиције која је почела да делује против Марковића, ево, види се, већ од првог броја (*Марковић о овоме пише и у свом „опроштајном“ писму брату Јеврему од 20. јануара 1875. године, о чему ће још бити речи*).

⁷¹ Упоредити са VIII књигом, стр. 90. Подвлачења су Марковићева у овој напомени (у књизи то није подвукао).

⁷² Овом опаском Марковић открива да је писац и чланка *Крагујевац, 8. Јануара*, који такође доносимо у овој књизи (видети и белешке 62 и 82).

⁷³ Пера Тодоровић је – пишући о смрти Марковића – навео да је ово последње што је Марковић написао (видети XVI књ., стр. 71), чиме је, чини нам се, нанео штету. То се, извесно, могло односити на одбрану „од подлих клевета“, али не и у целини на његово писме. Но, како Пера у то време није био у Крагујевцу, он то није могао поузданије знати. Да је Светозар понешто и касније урадио и оставио да објаве његови сарадници, најбоље се види из његовог писма брату Јеврему од 20. I 1875. године. Скерлић каже: „Он не може више да долази у редакцију, малаксалост га обара, стомак више ништа не може да подноси, и он у физичким мукама, прстима који се грче, по читаве сате, пише један чланак за лист“ (*Јован Скерлић, Свештозар Марковић, његов животи, рад и идеје*, Београд, 1922, стр. 105). Из писма Јеврему, које овде често помињемо, види се у коликој мери је Марковић још увек концентрисан и како може да уради изванредне странице. Лаза Нанчић се присећа, десет година касније, како је Марковић, по доласку у Беч (почетак фебруара, исте године), још увек долазио у кафану и са њима учествовао у расправама (видети у овој књизи: *Последњи дневи, смрт и мртво тело Свештозара Марковића*). О постепеном преузимању редакције видети белешку 101.

⁷⁴ Мислимо да је неке од ових *дневних новостии* писао сам Марковић. За ову новост сматрамо да је његова из два разлога: прво, давати онакву критику професору, мада и младом, Љубомиру Ковачевићу, може неко ко има такав фонд и знања и куражи да о теми о којој је било речи изрекне ове судове; друго, седница годишње скупштине удеоничара штампарије у којој штампа свој лист једва да је могла бити одржана без његовог присуства.

⁷⁵ Видети о овоме *Дневне новостии II*. Као што је уобичајено, све што ми додамо уз текстове стављено је у средњу заграду, па је тако и са овим дневним новостима (тај наслов нисмо хтели мењати мада је то наслов рубрике у листу, а не суштински одраз садржине; мислимо да ти наслови понајвише и одговарају овим крајњим белешкама о дневним збивањима, па је боље и да остану него да ми конструишемо уз сваку вест нов наслов).

⁷⁶ Марковић има у виду писме *Српски комуници и маџарска влада и Уреднику „Ослобођења“ (Истиок, бр. 4, од 12. I 1875)* и две белешке у рубрици „Домаће вести“, где су писали о *Ослобођењу* поводом хапшења Стевана Милићевића, уредника *Гласа Јавности*, о наводној сарадњи Марковића и Михаила Розена – Ружића и др. (*Истиок, бр. 5, од 14. I 1875*); видети и *Прилоге* у овој књизи.

⁷⁷ Мисли се на Марковићев уводник *Крађујевац*, 8. Јануара, који дајемо у овој књизи (о ауторству видети белешку 84). Овим сучељавањем Марковићевих указивања открива се он и као аутор овог текста, који смо насловили: „*Исјок*“ је *ојей донео весї* о „Ослобођењу“ и „*комунцима*“, како је то учинио својевремено и др Хенрик Писарек увршћујући га у Марковићеве радове (*Henryk Pisarek, Filozofia Svetozara Markovica (1864–1875). Z historii marksizmu w Serbii, Wroclaw, 1981, стр. 194*).

⁷⁸ Датум када је донет указ о постављењу владе Јована Мариновића (видети поменуто дело Ж. Живановића, стр. 277 и даље).

⁷⁹ Мисли на Јована Ристића и његове присталице, који су пали постављењем владе „од 22 Октобра“ 1873. године.

⁸⁰ Извесне термилошке „неравнине“ доводе у сумњу ауторство Марковића: *цлїиїїање*, касније *дрљоїїине* и сл. Могуће је да ово саставља Срета Анђелковић који тада почиње све више да пише у овом листу, а по одласку Марковића преузима редакцију у целини (видети белешку 101). Но, било би нелогично да Марковић овај текст бар не редигује с обзиром на значај те његове полемике са *Исјоком* (видети и белешку 84). Тада се он још увек налазио у Крађујевцу и још увек је бринуо о листу.

⁸¹ Као што смо споменули, 23. XI пала је влада Мариновића и формирана, како се то овде каже, Пироћанац–Чумићева (председник је био Аћим Чумић, а Милан Пироћанац – министар спољних послова).

⁸² Видети Марковићев рад *Кандидатї за скуїїїїинара и минисїар* у овој књизи (ово најављивање чланка, чини нам се, неспорно доказује да је Марковић морао састављати и текст који коментаришемо, па би спорење ауторства ипак било на slabим основама. „Неравнине“ о којима смо говорили у белешци 80 могле би указивати и на Марковићеву потпуну „истраженост“, психичку и физичку. Уосталом, само два дана по изласку овог текста написао је опростај читаоцима (видети *Чиїїаоцима „Ослобођење“*; о овоме ће још бити речи уз текст *Избор послианика у Звижду*, који дајемо у *Прилозима* ове књиге).

⁸³ Овде се мисли на оно што је дато у чланку *Срїїїи комунци и мацарска влада* (видети *Прилоге*); изгледа неспорно да су била у праву пребацивања да су ти написи у прашкој *Полиїїици* били наручени. Исти лист, *Исјок*, дан пре изласка у *Ослобођењу* овог чланка који коментаришемо, донео је информацију у *Доїїису из Београда*, где се каже да је то писано на „миг“ Калаја и *Видоодана*, јер се тамо заступа мишљење да Србија нема излаза ако не врати на владу Јована Мариновића.

⁸⁴ О овоме је било више речи у VII књизи. Тешко да ове ретке испишује сам Марковић (видети и даље), па је отуда и проистекла наша претпоставка у белешци 80 да је ово највероватније заједнички напис Марковића и Анђелковића (у то време је и Анђелковић био емигрант). Но, било да је у целини овај текст Марковићев или коауторски, нужно је да га унесемо у његове списе, што овим и чинимо.

⁸⁵ *Србија на Исјоку* – видети VIII књигу, а о књижици *Неколико чланака* – видети IV књигу, стр. 90–92.

⁸⁶ Ова књижица поменута је и раније (VII књ., стр.113). Реч је о брошури *Чейїири чланка* са прилозима Бакујина, Ласала, Миртова (тј. Лаврова) и Консидерана. Када је код Мите Ценића пронађена ова брошура, он је протеран из Земуна (видети његову књигу *Исјод земље или моје иїамновање*, приредио др А. Раденић, Београд, 1983, стр. 125). Треба и овде подсетити да су је слагали наши студенти у Швајцарској (и студенткиње, које су се и боље у томе сналазиле), и то на машини која је откупљена од Владимира Јовановића (на њој је он штампао своју *Слободу*), потом је пренета у Смедерево...

⁸⁷ Видети белешку 75 и текст који она прати (Љубомир М, очито испуштено презиме адвоката Куриловца).

⁸⁸ Навод је дослован, упоредити *Зборник закона и уредаба Књажевсїїва Србије*, књ. XIX, Београд, 1866, стр. 31, члан 76, став 1. У другом контексту, Марковић овај члан уноси и у свој рад *Оїїиїїина*, (видети XI књигу, стр. 126 и даље).

⁸⁹ Марковић, наравно, мисли на свој рад, који смо поменули у претходној белешци.

⁹⁰ Видети текст *Избор послианика у Јагодини*, који дајемо у овој књизи.

⁹¹ На Марковићев напис *Извешїїаї минисїара финансије за 1874. год.*, осврнуо се професор економије на Великој школи Стеван Поповић Црни (видети *Одговор „Ослобођењу“ у Прилозима* ове књиге, као и белешке 50 и 187) у листу *Будућносїї*, потом следи, ево, опет краћи Марковићев осврт. Мада он овде најављује да ће се том питању наново вратити, убрзо је отишао у иностранство ради лечења и на том путу и умро, тако да од тог најављеног одговора није било ништа. У овој рубрици *Ослобођења* било је још неких вести али смо их изоставили јер су то информације, највероватније, добијене од Пере Тодоровића из Београда и др. Оне су највероватније штампане онако како су добијане, или, што је још вероватније, знатно скраћиване (у овом истом 8. броју је и вест о пуштању из затвора посланика Јована Бошковића из Лознице, садржана у самој једној реченици, и то према писању *Исјока*; како је о његовом случају расправљано истовремено када и о Јеврему у Народној скупштини, то је Марковић пратио и о томе извештавао своје читаоце).

⁹² *Прирез на лођоровање народне војске*, изашао у *Гласу Јавносїїи*, бр. 2, од 17. јула 1874. године, када је Светозар Марковић био у затвору. Писац је највероватније био сам уредник Стеван Милићевић, који је на списку оптужби „за штампарске кривце“ имао и овај текст (видети белешку 119 у XIII књизи).

⁹³ Ово смо прештампали у XIII књизи, стр. 197.

⁹⁴ У *Одговору на „Званичну исправку“ (Глас Јавносїїи, бр. 6, од 31. јула 1874. године)* више су него у *Прирезу на лођоровање народне војске* дошли до израза стил, језик и особености текстова који су излазили из пера уредника Стевана Милићевића: његови карактеристични термини лођика, дација, казато, ваљада, који се јављају и по два пута у истом пасусу, итд., потом неретко дуга реченица која понекад попуњава скоро цео пасус, па исто тако утицај немачког језика у стављању глагола на крају реченице итд. (видети потпуније на првој страни шестог броја *Гласа Јавносїїи*, од 31. јула 1874. године, посебно други стубац). Наравно, помислили смо да се овом питању враћа наново сам Милићевић, међутим, поређењем текстова јасно се види да овај у *Ослобођењу* није он писао. Мишљења смо да овај текст који коментаришемо, *Једно сїїаро иїїїање*, пише Светозар Марковић. За то је имао више разлога. Није неоснована претпоставка да је основу текста замислио још у затвору пратећи ту полемику и страдање Милићевића (видети у *Прилозима* његово *Објашњење* које нисмо имали када смо штампали XIII књигу, где је иначе требало овај текст да буде штампан). Уз то, Марковић је, враћањем на ово, наново актуелизовао пред Скупштином веома важно питање посредних и непосредних пореза и приреза, и права владе да чини такве потезе. Стил, језик, начин стварања прилога потпуно су „марковићевски“, на шта ћемо у даљем тексту делом и указати (када је о ауторству реч, видети белешку 98).

⁹⁵ *Глас Јавносїїи* о томе пише у напису *Са Космаја. На блађу Марију 1874.*, бр. 9, од 10. VII 1874.

⁹⁶ Видети белешку 119 у XIII књизи.

⁹⁷ Мисли се на Уроша Кнежевића, уредника *Будућносїїи*.

⁹⁸ Када је Светозар Марковић умро највероватније је Срета Анђелковић, поред осталог, у *Ослобођењу* писао и следеће: „*Још је хитно [Марковић] израдиши школу (шћ. план за реформу школе и народног образовања). „Уређење војске“ и „Врховну земаљску ујраву“*. Подвлачење у тексту је наше (видети XVI књигу, стр. 62). Из овога се да извући неколико важних закључака, од којих ћемо истаћи следеће. Писац наведеног текста могао га је извући из текста који управо коментаришемо, тј. из овог написа *Једно сћаро шћићање*, чиме би се потврђивало и ауторство Марковића. Дакако да је текст (*Једно сћаро шћићање*) могао знатно раније настати а да је предат на штампање када се за њега указало место у листу. Разлог да се то ипак на одређени начин убрза јесте и Марковићева најав одласка, која је уследила у броју у коме излази други наставак овог текста. Анђелковић је то, наравно, посебно пратио јер је од Марковића преузимао обавезе око уређивања, па се тога морао сетити и при писању посмртног текста. Овде је веома важна и ограда, тј. појашњење код давања податка да је Марковић написао и „остаје још школа...“, јер се Анђелковић највероватније присетио подужег текста о васпитању, који смо већ дали, па отуда и ограда: „*шћ. план за реформу школе и народног образовања*“, чиме се индиректно потврђује Марковићево ауторство и на поменути текст (видети белешке 188–200); у тексту *О васшћићању* дат је теоријски приступ васпитању, начелни став, па је остао практични део посла о организацији, реформи школе и образовања у Србији. Извесно је да је Анђелковић могао знати шта Марковић планира и из непосредних разговора са њим. Оволика подударност, навода у *in memoriam*-у и овом чланку, међутим, сматрамо да је могла проистећи само из конкретног позива на овај пасус у тексту *Једно сћаро шћићање* (видети и белешку 29). Уосталом, и низ других особености овог написа указују да би Марковић могао бити његов аутор, о чему ћемо још писати.

⁹⁹ Марковић се овим питањима зајимао и због чланка *Извешћјај минисћира финансије за 1874. годину*, који смо такође дали у овој књизи.

¹⁰⁰ У овој књизи ћемо дати и текст *Предлози војеног минисћира народног скупшћини* и тамо ћемо о том тексту нешто више рећи. Но, овде указујемо на типичну Марковићеву навику да при завршетку једног написа најављује и друге.

¹⁰¹ Овим обавештењем читалаца у уводном делу листа *Ослобођење*, Светозар Марковић јасно ставља до знања да уступа редакцију свом провереном сараднику Анђелковићу са којим је, поред осталог, био заједно и у време емиграције у Новом Саду (Анђелковић је радио и у првом преводилачком удружењу у нас, више видети у раду Ђ. Митровића, *Прво објављивање адресе Марксове Интернационале и његовог знаменитог првог шћома „Кашћићала“ на српском језику (1870–1873)*, *Зборник Историјског музеја Србије*, бр. 21, 1984, стр. 158–168. Треба овде истаћи и податак да је он преводилац и текстова у књижници *Вероисшћивесћи једног шћиродњака*; више, на истом месту стр. 167.) Но, нити је Марковић овим обавештењем прекинуо са објављивањем својих текстова у овом листу, нити је Анђелковић намах преузео лист. Ми смо у белешци 73 већ навели како је Марковић оставио неке од текстова да се објаве и по његовом одласку из Србије. Највероватније, никада са сигурношћу нећемо утврдити шта је све од његових текстова објављено у листу *Ослобођење*, посебно с обзиром на чињеницу да они нису потписани, а да је он био уредник. Ово се, наравно, односи и на друге листове које је уређивао. Но како је овде реч о овом листу поред већ скренуте пажње у поменутој белешци, да овде наведемо и једну јавну опомену. Наиме, у *Ослобођењу* бр. 7, од 15. јануара 1875. године изашла је масним словима дата опаска: „*Због шћирозикта Свешћког Саве шћићампирски радници нису хћтели радшћићи, зашћићо овај – 7. број излази данас умесћио јуче. Идући број изшћиће на време. Уреднишћиво*“. Дакако, да смо помислили да је ово Марковићева белешка јер је он био уредник. Међутим, у листу *Исшћок*, бр. 9, од 26. јануара 1875. године, излази следећи текст: „*Једна нешћићина*. Број 7. „Ослобођења“ није на време изашао, као што се тамо

наводи, због тога што нису хтели радници да раде, него због тога што је Срета Анђелковић изволео рукопис доцне донети. Правдати задоцнење листа на рачун радника – није комунистички. М. Стефановић заст. фактора“. Свакако да не можемо сумњати у ову кураж заступника фактора у штампарији да јавно протестује због неистине. Оно што је за нас важно у овом случају је чињеница да Срета Анђелковић, дакле још и код броја 7, 15. јануара, у штампарији формално обавља послове уредника листа. Из ових разлога смо већ поменули нешто више о том постепеном преузимању уредничких послова и припреми Марковића за одлазак, што се уосталом да видети и из писма брату од 20. јануара. Прегледом седмог броја *Ослобођења*, мислимо да је чланак *Шћића ће сћићићи наша железница?* Анђелковићев текст због којег се каснило са штампом. У њему има веома много података о пословању железнице у низу земаља: Француској, Белгији, Русији, Шпанији, Немачкој, Шведској, потом у Азији, Африци и Аустралији, што је извесно наметало писцу велику обавезу, како у прикупљању података, тако и у њиховој обради. Да споменемо и то да одговор Анђелковића на напис у *Исшћоку* нисмо нашли, највероватније да су Марковић и Анђелковић решили да то прећуте, пошто је то било и тачно.

¹⁰² „Ама кога оће...“ не први пут типичан марковићевски израз, оваквих језичких особености има и даље и они нам откривају писца Светозара Марковића. У претходној белешци већ смо споменули (као и раније у 73, 98 и другима) да Марковић пишући обавештење о уступању редакцији Срети Анђелковићу не прекида дефинитивно и са давањем написа за овај лист. Остаће низ нејасноћа о његовом деловању ових последњих дана живота. Непознато је да ли он – када пише опроштај са читаоцима за лист и истовремено и писмо брату Јеврему, оба текста датирана 20. фебруара 1875. године – већ има обавештење да ће бити промена владе. Уколико би то било тачно јасно је да од „чича Данила“, како су звали новог председника владе Стефановића, није имао шта да очекује, па је природно да је ужурбано написао оба текста и спремао се за одлазак из Србије. Но, пре ће бити да је та промена њега затекла неспремног. Претпостављамо да је по писању два поменута текста кренуо за Јагодину, да се спреми за пут у иностранство и да се опрости са својима. Тада долази та промена владе што он није могао оставити без коментара. Тако, верујемо, настаје, овај текст. Но, како је он већ на путу за Јагодину, тј. у Јагодини, требало је да прође од смене владе до објављивања овог текста пуних шест дана, што је и природно с обзиром на околности и ондашњи саобраћај. Претпостављамо, такође, да је уз ово послао и онај текст који смо дали у *Прилозима, Јагодина 18 Јануара*, о чему ће још бити речи.

¹⁰³ Скоро истоветно у XI књизи: *Од куда долази наша сиромашћина?* – видети стр. 25 и 26.

¹⁰⁴ Овде се мисли на Марковићев текст који је он оставио да се објави по његовом одласку из Србије: *Кандицај за скупшћинара и минисћар*, који дајемо непосредно иза овог који коментаришемо (ову напомену у загради могао је дати и уредник листа). С обзиром да је тај текст објављен у *Ослобођењу* од 31. јануара 1875. године, према опоручи у писму брату Јеврему тог датума он би требало да се већ налази иза границе Србије. Како је, међутим, Чумић пао ово не мора бити тако. У сваком случају Марковић је око првог фебруара 1875. године, извесно, већ био иза границе Србије на путу за Беч.

¹⁰⁵ Ова опаска нас је наводила на помисао да је и тај напис о избору посланика у Звизду проистекао из Марковићевог пера (видети *Прилоге*).

¹⁰⁶ „... предлози, који сматрају више или мање на то да закрпе и залепе изнемогло бирократско уређење државе“. Ово понављамо да би подсетили на Марковићев текст у раду *Ошћић сеоски гућани*: „Назадњаџи веле за сваку реформу 'немогућна је', 'народ није образован', 'утучен је сиротињом и робовањем' и т. д.

Али то не значи никако да та реформа није могућа већ да *једна реформа без целој сисџема друђих рефорама није мођућа*. То и јесте несрећа код нас што ми реформе сматрамо као закрпе, која се може ма где прилепити.“ (видети VI књигу, стр. 19). Тешко је не поверовати да оба ова текста смишља иста глава и исписује иста рука. Више теоретски дат текст у чланку *Ойей сеоски дуђани*, по нашем суду, овде у чланку Промена министарства имају практичну примену. И, као што смо већ нагласили, наше је мишљење да овај рад који коментарисемо произишља из пера самог Марковића.

¹⁰⁷ Као што смо поменули наставак рада Скупштине после пада Мариновића почео је на Светог Саву, тј. 14. I 1875. године (ако другачије није наглашено, мисли се на стари календар који је тада био званичан у Србији), а већ 15. дакле, сутрадан била је поменута расправа о враћању Јована Бошковића у Скупштину. При гласању 4 посланика су се уздржала, 27 је било против тога, а 69 за (*Прошколо*, стр. 95).

¹⁰⁸ *Видовдан* је у броју 12, од 17. I 1875. године написао следеће: ... „Најпосле противно владиним назорима знатном већином гласова, да је избор законит и да се тај посланик има позвати да свој срез у скупштини заступа“ (у чланку *Са народне скупшћине*), да би већ сутрадан у уводнику: *У Беођраду, 17. Јануара*, у броју 13, од 18. I 1875. године написали и следеће: „Скупштина је законодавно тело, али нити је судска, нити је полицајна власт. Суд ће решити шта има у ствари... Скупштина у ову материју није ни улазила [sic!]; она је само решила, да је избор Бошковићев законит. За владу ово решење скупштинско нема никакве начелне важности; влада нити је везивала своју судбину за решење у корист законитости избора, нити се показала солидарна с мишљењем оних који, из формалних разлога, држе да је избор био незаконит. Због тога ће се непосредно не тиче вомум скупштински...“ По *Видовдану*, произишља, одједном, да би влади било свеједно да је одлука скупштине била и другачија!

¹⁰⁹ Доиста је била права лавина тих интерпелација у седницама од 16, 17. и 20. јануара 1875. године, видети *Прошколо* стр. 106. и даље. О овој драматичној скупштинској дебати и паду Чумића видети у I књизи *Полићичке исђорије Србије*, Живана Живановића, стр. 299–309, који преноси и писање листа *Ослобођење* о томе.

¹¹⁰ Ових речи из интерпелације Адама Богосављевића нема ни у *Прошколо*ма ни у *Сћенографским белешкама* али има у листу *Ослобођење*. Наиме, у бр. 11, од 24. I 1875. године објављена је та интерпелација, којом се тражи објашњење Чумића за забрану Марковићеве књижнице *Народна скупшћина*, уношење *Засјаве* у Србију и др. – видети и белешку 112.

¹¹¹ Када каже пад пређашње владе, Светозар Марковић мисли на ону Јована Мариновића 1874. године, када су скупштинске седнице од октобра одложене све до 14. јануара 1875. године; „падом ове владе, седнице скупштинске опет беху одложене за кратко време“, каже се у овом тексту. Ово нам такође потврђује да је писац текста Светозар Марковић. Он, као што рекосмо, највероватније пише овај текст у Јагодини и шаље га редакцији у Крагујевац; тада када је писао текст седнице скупштинске још нису наново отпочеле, мада је то било већ 24. јануара. Како Марковић није био код предаје текста у штампу у Крагујевцу, ово је тако и одштампано, мада је текст изашао 26. јануара па је времена за ту допуну било.

¹¹² Овог текста нема у листу *Ослобођење*. Овај лист је имао вишеслојан – условно речено – начин извештавања о раду скупштине. Рубрика *Са народне скупшћине*, била је стална и пратила сваку седницу (из тих извештаја се види непосредно присуствовање дописника, у једном случају он извештава како је сам присутан од свих дописника, у другом случају произишља да је спречен да уђе у Скупштину, итд.). Исти дописник је извештавао доста слободније о раду скупштине у дописима *Из Беођрага*. Произишља да је овај цитат из тог текста који

је овде објављен те га у листу на другом месту ни нема. Ово се могло десити отуда што је, највероватније остао код Марковића. У следећем, 13. броју *Ослобођења*, од 29. I, већ се говори о настављању седнице сада са новом владом, итд. Посебан третман у листу имали су *осврћи на йојединачне извешћјае министара о раду*. Њих је започео Светозар Марковић коментаром извештаја министра финансија, који доносимо у овој књизи, и требало је да има веома важну улогу у целом овом процесу праћења скупштинског рада (о овоме ће још бити речи поводом коментара извештаја „министра војеног“ који доносимо у *Прилозима*). Посебан вид праћења рада Народне скупштине било је објављивање материјала са саме скупштине, пре свих интерпелација појединачних посланика (тако је, управо за интерпелацију Адама Богосављевића затражено објашњење како је могла бити пре у овом листу него и у самој скупштини; из овога се може видети откуда Марковићу део из интерпелације коју помиње, она је, наиме, датирана 18. I 1875. године, мада је, истина, била – како смо то већ и навели – објављена већ у претходном броју *Ослобођења*). Значајну улогу у целој овој кампањи, рекли бисмо, имало је објављивање реаровања публике. Овај манир подршке марковићеваца од тада усвајају и други листови за своје посланике и њихове предлоге у скупштинама. Управо од тог времена датира прави „рат“ у штампи у време скупштинских седница, при чем се лако препознавало које гласило коју политичку групу у скупштини подржава (ово спомињемо с тога што још није било званично формираних политичких партија, па је, до појаве марковићеваца, било тешко разазнати који лист кога и шта тачно заступа).

¹¹³ И поред свега ипак се двор, наравно у сагласности са владом, одлучио за распуштање ове скупштине, 13. III 1875 (видети поменуто дело Ж. Живановића, стр. 312–319).

¹¹⁴ Мисли се на Устав из 1869. године.

¹¹⁵ Низ детаља указује да је Марковић текст припремио пре пада Ађима Чумића па је понешто од тога измењено а понешто не (видети белешку 101). Овде стоји „б. председник министарства“, тј. бивши председник владе, а већ из наслова се виде да је још увек при писању основног текста имао у виду да је Чумић на тој функцији, што се, уосталом јасно види и из писма које је уз овај текст оставио брату Јеврему (писано 20. I 1875. године, када је и изазван пад владе). Мада Светозар у том писму препоручује брату Јеврему да може изменити оно што сматра неопходним, за ово Јеврем највероватније није имао ни времена а ни потребе (био је како се то у писму и каже, у Крушевцу). Наиме, сматрамо да је у коначној форми овај текст изашао одмах, у Светозаревој личној редакцији, већ у броју 14, од 31. јануара, јер због пада Чумића није више било потребе да се одлаже његово објављивање (такође, највероватније није ни слато *Засјави*, како је то Светозар опоручио у писму). Он је, претпостављамо, уз поменути текст *Промена мини- сћарсћива* и *Јађодина 18. Јануара* послао коначну редакцију и овог текста из Јагодине да то објаве, а сам за сваки случај отишао пре него што би нова влада дошла на идеју да оствари хапшење које му је припремао, како се то из писма види, још председник Чумић.

¹¹⁶ Овај текст у целини, па и *Прођрам* из 1871. године, објавио је Пера Тодоровић у два наврата али није нигде навео потписника сем што наводи Јеврема Марковића и Ађима Чумића (видети *Сћражу*, I свеска за новембар–децембар 1878, стр. 365–367 и VII књигу *Целокупних дела* Светозара Марковића из 1893, стр. 114–118), као ни Живан Живановић који је текст, као и ми пренео из листа *Ослобођење* (Ж. Живановић, *Полићичка исђорија Србије* I, стр. 304). Потписнике видети у белешци 143.

¹¹⁷ О чему се ради видети стр.73 ове књиге.

¹¹⁸ Овај последњи пасус изостављен је у *Целокупним делима* (VII свеска, 1893, стр. 118).

¹¹⁹ У VII књизи (стр. 172–173) дали смо прилог из *Volkswill-a*, који је, сада већ покојни, др Јован Дубовац означио Марковићевим. Неопходно је да овде укажемо на неке детаље које тамо у VII књизи нисмо споменули. У четвртном пасусу тог текста помиње се болница, што би могло бити алузија на ону полемику са Владаном Ђорђевићем. У последњем пасусу, пак, стављен је и упитник – *ишпа да се раги?* (подвучено у оригиналу) – што би такође могла бити алузија на тада штампани текст Чернишевског у *Раденику*, под истим насловом... При свем овоме треба имати у виду да је слобода преводиоца била често и прекомерна, што је најбоље показао Лаза Нанчић при превођењу *Реалног љавца* – више видети у III књизи ових дела; о овоме више видети: Др Јован Дубовац, *Прилог ироучавању дела Свејшозара Марковића*, у зборнику радова са научног скупа у САНУ *Свејшозар Марковић – омладина и марксизам*, САНУ, научни скупови књ. XIV, Одељење друштвених наука књ. 4, стр. 85–89. И на овај текст у *Gleichheit-у*, *Рад* указао је др Јован Дубовац, он га је и снимео и дао Одбору (о овим истраживањима више видети у поменутом раду Ђ. Митровића, *О истраживањима и ипиреми Целокупних дела Свејшозара Марковића*, зборника радова са научног скупа у САНУ, 16–19. октобра 1996. *Живот и дело Свејшозара Марковића*, издање Завода за уџбенике и наставна средства, Београд 1997, стр. 385–401). Инсистирање колеге Дубовца да се свакако иде до Винер Нојштата, где се једино чува примерак *Глајхајша*, указује да је он од раније однекуд имао податак о Марковићевој сарадњи у овом листу. Нама се чини да овај текст (*Рад*) има и више елемената од оног у *Фолксвилу*, на основу којих може да се припише Марковићу. Оно што их, извесно, повезује то је потпис (у оба случаја латинично S. M., мада су оба листа и оба чланка са овим потписом штампана готицом). Није неважно подсетити да колега Дубовац није располагао са податком да је текст из *Фолксвила* преведен исте 1872. године и објављен у Никетићевом *Уједињењу*, али са једном изменом: *изостављени су иницијали!* Када се има у виду да су у то време у Србији хапсили оне код којих је пронађена и нека Марковићева брошура, разумљиво је да уредник ове иницијале изоставља и само назначавача да је по *Volkswill-у* (видети стр. 172, VII књиге). Да ли је у овим листовима било још чланака који су преведени из Марковићевих рукописа није довољно истражено (ово поуздано знамо јер смо били у веома присним контактима при истраживању са др Дубовцем). Ми смо у белешци 92, VII књиге, навели, не децидирано, да би преводилац оног текста могла бити Милица Нинковић. Но, не треба искључити ни могућност да ове мање прилоге пише сам Марковић, јер не треба заборавити да је он студирао у Цириху где се званично користио немачки језик, а доста је знало да се он овим језиком служи од гимназијских дана. Но треба имати у виду и чињеницу да је Марковић 1875. године, када овај текст излази у *Глајхајшу*, познатији европској социјалистичкој јавности него 1872, када је његов текст објављен у *Фолксвилу*. Исто тако треба имати у виду и чињеницу да је Марковић умро у пролеће 1875. године, а да овај текст који коментаришемо излази септембра те године. Све, дакле, ипак наводи на чињеницу да су у оба случаја у питању преводи Марковићевих текстова. Није, наравно, без основа претпоставка да би преводилац могао бити Лаза Нанчић, те 1875. године студент медицине у Бечу, човек који га је дочекао по доласку у Беч, испратио у Трст и, вероватно, обавио договор око Марковићевих превода (као што смо већ навели у III књизи, знаменити *Фолксшијай* је завршио своју судбину штампајући целе прве странице последњих бројева са Марковићевим текстовима у преводу, наравно, на немачки језик преведен управо од Лазе Нанчића). Не треба, наравно, искључити и могућност да превод обавља Милица Нинковић, која је на немачки превела и *Србију на Ишиоку*, али, у овом случају већа је вероватноћа да то ипак чини Лаза Нанчић. Када се имају у виду Марковићеве преводи на немачки постаје јасно одкуда је могао Карл Кауцки написати да је своје прво упознавање са идејама социјализма стицао и из Марковићевих текстова (више видети у поменутом раду др Јована Дубовца, стр. 86–87). Када се о самом тексту *Рад* говори, могуће да је он проистекао из разговора са Нанчићем поводом написа *Је ли човек њо иприроди лењ и ђрабљив?* (видети XI књигу, стр. 145–148) – тема за њега као медицинара

веома занимљива. Ово напомињемо и због тога што се сличне идеје тамо изнете понављају и у овом тексту *Рад*. Мада је он у целини скоро пренет из II књиге Марковићевих *Начела народне економије* (видети стране 47–53, IX књиге, поглавље: *Поџреини њојмови економисџа о ипријајиносџи рага*). До извесних мањих разлика могло је доћи и отуда што наш преводилац текста из *Глајхајша* није ово имао у виду, па није ни савршавао те текстове. Да је ово Марковићев текст у *Глајхајшу*, несумњиво је.

¹²⁰ Истоветно, стр. 47 и даље у IX књизи.

¹²¹ На овом месту преводилац, г. Миљивоје Павловић, означио је тачкицама место на којем је копија чланка била тако слаба да није успео да дешифрује тај део готичког текста. У IX књизи, стр. 48–49, овај пасус у целини гласи овако: „Према данашњем стању нашег знања можемо позитивно рећи: *џошово* у свим радовима, а у том броју у свим радовима који су економски најважнији, готово све непријатности долазе од узгредних, спољних околности, а не од суштине саме радње. Скоро сви радови, а међу њима сви економски најважнији, пријатни су по себи и привлаче човека, и ова пријатност у раду далеко надмаша све непријатности, баш кад би их и било. Дакле, кад би се уклониле све рђаве околности у којима се рад налази, а које нису за њ нераздвајно скопчане, готово сви радови, а поглавито сви најважнији у економском смислу, чинили би раднику задовољство у радња, а не непријатност и одвратност.“ Подвлачења су Марковићева. Ту се, највероватније, завршавао и дати навод.

¹²² Ми смо овде ставили извод, јер га преводилац није навео. Текст је са страна 49–50, IX књиге, мада сажиман. Ово што следи у загради, највероватније, ставља уредништво листа, чиме се критички односи према стварности у односу на теоријске претпоставке (није на одмет поменути да је са листом *Глајхајш Раденик* – у 1872. *џодини Раденик* – имао, рекли бисмо, стални контакт; највероватније да је управо Нанчић у томе посредовао.

¹²³ Овог пасуса нема у Марковића у IX књизи. Можемо само нагађати и претпостављати да тај закључак даје преводилац, у договору са Марковићем или самостално, тек он је ту и не одудара од Марковићевих поставки.

¹²⁴ Као што смо већ споменули у *Глајхајшу* су ови иницијали дати латинично а не готицом како је иначе лист слаган, па смо то и ми овде задржали. Када се већ подсећам на Марковићеве преводне, овде ћемо још споменути да ми нисмо у овим делима дали превод на немачки језик његовог рада *Сувремена радничка начела у односу на наш народ*, који је Коста Јера дао за пештански *Arbeiter Wochen – Chronik*, бр. 20 и 21, од 18. и 23. маја 1879. године, али смо о томе дали белешку, видети VII књигу, стр. 14–25, белешка 24.

¹²⁵ У писму брату Јеврему од 20. јануара, исте, 1875. године, Марковић каже да је пасош „добрио још у среду“. Када то писмо пише брату био је понедељак, 20. I 1875, претходна среда била је 15. јануара, што значи да је ово писмо Пери Тодоровићу морало настати у првој половини јануара, свакако, пре 15. тог месеца. Подвлачења су Марковићева.

¹²⁶ Видети претходну белешку (Марковић је очито отприлике рекао: „данас је дакле седми дан“).

¹²⁷ Из претходног писма Пери Тодоровићу види се да је оптужба покренута већ за напис у првом броју *Ослобођења*.

¹²⁸ Подвлачења су Марковићева. „У поврату“, јер је наскоро изашао из затвора по истој кривци за коју га наново туже.

¹²⁹ У низу текстова о Светозару Марковићу писало се доста произвољно, како је он хтео у Италију, Далмацију, и слично, мада овде прецизира да је хтео да

проведе три месеца у Боки. Није искључено, наравно, да би ипак по препоруци лекара могло бити и неко друго место на приморју – како су тада, сасвим погрешно упућивали туберкулозне болеснике на лечење и опоравак.

¹³⁰ Јеврем се демобилисао да би могао да се бави приватним пословима и да би се, као цивилно лице ван државне службе, могао кандидовати за народног посланика. Овде видимо да обавља некакве послове око откупа дрвене грађе из које су прављене „дуге“ – дашчице од којих су прављена бурад и друге посуде за ракију и др.

¹³¹ Димитрије Николић уредник *Кореспонденције*, неко време замењивао Перу Тодоровића у уређивању часописа *Раг*.

¹³² Када Марковић каже „овде“ мисли на Крагујевац, зато наставља у писму брату Јеврему да се он са Тасом може договорити кад оде у Београд (из те породице Банковића је и каснији истакнути социјалиста Андра Банковић). У штампарији Стефановић и дружина штампан је часопис *Раг* (видети белешку 208 у XIII књизи), па и прва књига Марковићевих *Начела народне економије* (више видети у предговору IX књиге).

¹³³ Видети *Кандидат за скупштински и министар* у овој књизи. Оригинал *Програма* послао је Павле Михайловић, потписник истог, видети у белешку 143.

¹³⁴ Ми смо већ поменули да овај став Светозар Марковић има када пише писмо брату Јеврему 20. јануара 1875. године. Како је, међутим, истог дана пала влада Аћима Чумића стање се из основа изменило. Журба за одлазак више није у толикој мери било, а ни потребе да се *Засјави* шаље прилог који овде дајемо, према оригиналу како је и очувано: *Партијскиво у Србији и г. Чумић*, о чему ће још бити речи (видети и белешке 101 и 115–118).

¹³⁵ Као што упутисмо у белешци 133, ово је објављено већ у *Ослобођењу* бр. 14, од 31. I 1875. године. Павле Паја Вуковић, трговац у Крагујевцу, кмет и један од најважнијих поборника Марковићевог покрета (видети о њему и белешке у XII књизи). С обзиром да је овај Марковићев текст релативно брзо објављен, највероватније нису ни чекали да Јеврем достави оригинал *Програма*, већ је он објављен према препису (из Светозаревог писма као да се такво решење и назире, Вуковићу је требало доставити оригинал за случај истраге од полиције). Интересантно је, међутим, да он не упућује брата да га пошаље уреднику листа Анђелковићу већ Вуковићу, што такође упућује на већ изнети закључак.

¹³⁶ У белешци 116 поменули смо да је овај текст објављен од Пере Тодоровића. Ево коју је он напомену дао објављујући из целог овог Светозаревог писма само овај део који је био намењен листу *Засјави*:

„Ово писмо, или правије овај допис писан је у почетку 1875. год. Тада је у Србији био на влади Чумић, где се одликовао врло енергичним гонењем социјалиста (ил као што их у Србији обично зову 'радикалци' или 'комунци'), а у скупштини се упињао из петиних жила, да истера из ње јагодинског посланика, пок. *Јеврема Марковића*, што му је и пошло за руком. Овај допис имао је тада практичну цель, да покаже прави смисао Чумићеве политике, који се испод руке још хтео издавати као слободњак, и да објасни његову хајку на радикалце и његово гоњење пок. Јеврема Марковића из скупштине. Један препис овог дописа послат је тада уредништву *Засјаве*. Да ли је уредништво добило тај допис, па га није хтело штампати, или га никад није ни добило – ми то не знамо, доста то, допис тада не изађе на јавност, ма да онда би најсавременији мисли на лист *Засјаву*].

Међу тим од то доба много се променило. Чумић са својом партијом пао је, владе и конзервативци нису данас никаква владајућа сила у Србији, против које би се требало борити; шта више та партија је данас јако гоњена, а Чумић је данас сужник, па ће ко рећи да је ружно и нечовечно обнављати у памети читалаца прошле грехове човека, који је већ пао и оборен, што би могло изгледати и као

освета. Ја изјављујем овде, да ми није ни најмање до тога стало, нити је то икада био мој обичај да се светим човеку, који је у несрећи и да јуначим над оним, кога је други оборно. Ма какав да је био Чумић као министар, он је данас сужањ, невољник, и ако му ни у ком случају не могу симпатисати, није моје ни да му се светим. Што пак предајем јавности овај допис, то је из два узрока: а) Садашња влада у Србији нашла је пута и начина да помеша Чумића и пок. Јеврема Марковића, као људе *једних пољитичких тежања*, да пронађе међу њима *свезу и солидарност* у раду и да их окриви и казни за *једно исто дело*, првога робијом, а другога мучким убиством. Међутим из овога дописа види се да су Чумић и пок. Јеврем Марковић били непомирљиви противници, да је Чумић Јеврема јако гонио, а то све показује јасно како мало истине лежи у оној тврдњи да је Јеврем радио заједно с Чумићем на преврату. б) Несрећа, која је у многоме незаслужно снашла Чумића, расположила је многе људе у Србији, да забораве све Чумићеве грехове, које је починио као министар, па да га сматрају као политичког мученика поштене народне ствари и опет да очекују од њега неке слободе, и опет да га држе за неког народног вођу. Ја као човек који не верује у Чумићево слободоумље и који силно жели, да се у Србији утврди једном јака *начелна*, истински слободоумна партија, сматрам да је у мом интересу и у интересу саме ствари, да се људи, који истински желе народну слободу и напредак и који из начела осуђују садашњу владу гнечења у Србији, не заносе се више никаквим уздањем ни у каквог ни бившег, ни будућег министра или министарског кандидата, па према томе ни у Чумића; да не варају ни себе ни друге лажним идеалима. Њих ради предајем јавности ову врло погодну карактеристику Чумића.“

Уз ово освртање Пере Тодоровића 1878. године само ћемо скренути пажњу на следеће. Није извесно да је текст *Засјави* уопште и послат. Из писма се види да је то Светозар тражио од Јеврема. Међутим, наново подсећамо да се после писања овог писма десио пад Чумића, па је питање да ли је то Јеврем уопште учинио. Уосталом, Тодоровић се налазио у Новом Саду када је ово писао, па не проверава, него нагађа и да ли је и ако није зашто није, овај текст *Засјави* објавила. Ово се може протумачити само спором који тада постоји између социјалиста и милетићеваца настао посебно након „црвеног барјака“. Због Тополске буне Јеврем јесте већ био уморен а Чумић на робији. Подвлачења су у оригиналу.

¹³⁷ И ово се задржало неизмењено, што значи да Светозар није стигао да ово измени, а Јеврем, очито, није ни хтео, јер је, понављамо, Чумић пао на дан писања писма.

¹³⁸ Мисли се на *Програм из 1871. године*, видети стр. 62–63 ове књиге; њега је Тодоровић унео као фусноту у *Сјиражи*, видети стр. 365–366.

¹³⁹ У *Сјиражи* је Пера Тодоровић изоставио ове наводе; других измена скоро да није чинио.

¹⁴⁰ Алекса Спасић је отац касније познатог задужбинара Николе. Ђока Павловић, такође београдски трговац, доиста карађорђевићевац; био је и народни посланик; уз остало, када се краљ Петар I Карађорђевић после „албанске голготе“ вратио у Србију, двор је још био у рушевинама па је одсео у вили Павловића на Сењаку, где је и умро 1921. године.

¹⁴¹ Наслов у целини гласи: *Последњи скупштински избори у Србији* (видети VI књигу, стр. 3–14). Из овог Марковићевог писма се види да је једна од пасквила које су колале у Народној скупштини 1871. године, неспорно, била та књижница прештампаног текста из *Панчевца*. Из овога се види и следеће. Прва штампана књижница Светозара Марковића која је садржала његове чланке из *Панчевца* није спорна, носила је наслов *Неколико чланака*, она је сачувана и о њој смо већ писали (видети белешку 151, и др. у IV књизи). Међутим, из овог писма које коментаришемо, види се да је те године штампана још једна књижница, као што смо већ поменули а има података и на другим местима (Адам Богосављевић у својим

интерпелацијама и 1875. године поставља питање да ли је књижица *Последњи скујишиински избори у Србији* званично забрањена). У једном телеграму Марковићу из Панчева, уредник Јован Павловић тражи од њега да му пошаље предговор и тачан наслов за другу књижицу која је „одавно готова“. Како је поменути књижица *Неколико чланака* већ била готова ово се могло односити само на ову књижицу, „*Пасквилу*“ како су је назвали посланици у Скупштини (телеграм видети у V књизи, стр. 163; када смо тамо писали о овоме у белешци 227 нисмо били сигурни о којој се заправо брошури ради; о пасквилу видети стр. 150, 153, 175 и 215, и белешке које те текстове прате у VI књизи). Нужно је да овде резимирамо податке и о *пређој књижици која је изашла у Панчеву са Марковићевим радовима*, коју смо и ми раније, и библиографи, водили као другу; мислимо на ону изашлу тек крајем 1871. године, коју у *Радику* насловљавају такође: *Неколико чланака*, као и прву, а Стојан Новаковић у својим библиографијама *Чланци из „Рагеника“* (више у белешци 20, у VI књизи). Неспорно је, дакле, да су штампане три књижице од Јована Павловића у Панчеву, са Марковићевим радовима. У овој трећој, ми смо у белешкама 20 и 118, навели да су Марковићеве радове из већ објављених написа: *Ојеш сеоски дућани* и део из текста *Министарски извештаји*. Перовић је изнео мишљење да су ти текстови из чланка *Закони и предлози прошлогодње скујишиине*. Ми смо претпоставили да текст *О буџету* у овој књижици може бити из поменутог Марковићевог рада *Министарски извештаји*, и то из поглавља *Извештај министра финансија*, ово тим пре што су ови текстови прекинути са штампањем у *Рагенику*, па смо мислили могуће да је у тој књижици дат целовит текст (видети VI књигу, стр. 117–124). Но има индиција да је Перовић располагао са примерком те књижице и да је, према томе, могао тачно утврдити о којем се тексту ради. На ово упућује и чињеница да Марковић подробније пише у тексту *Закони и предлози прошло-годишње скујишиине* о сеоским дућанима. Наиме, пишући о ономе што скупштина претреса чак почиње са следећом реченицом:

„Први је од ња’ закон о сеоским дућанима’.

Претрес закона о сеоским дућанима...“, итд, но тај текст није обиман, видети стр. 120 и даље у V књизи, те смо отуда закључили да ће чланак у књижици *Чланци из „Рагеника“ – О сеоским дућанима*, ипак бити онај посебно штампан под насловом *Ојеш сеоски дућани* (видети стр. 15, VI књиге). У истом тексту *Закони и предлози прошло-годишње скујишиине*, један од пасуса почиње са следећим речима: „*Да кажемо неколико речи и о нашем буџету...*“ Но и тамо је текст релативно кратак да би се од тога сачинила она књижица од 92 странице (видети стр. 129–135, V књиге). Из ових разлога остајемо при реченом о садржају ове треће књижице, мада се ово питање може сматрати отвореним све до проналаска саме књижице. Такође ће остати отворено и питање наслова друге књижице. Марковић овде у писму каже *Последњи избори у Србији*, испуштајући реч *скујишиински*, како је то стајало у наслову чланка (да се, пак, ради баш о овом тексту прештампаном у пасквилу, несумњиво је – упоредити стр. 6 и даље у VI књизи где управо пише о Чумићу). Колико је могуће да Марковић чини омашку испуштајући поменути реч, толико је исто могуће да је у самој брошури наслов скраћен; ово је могуће тим пре што је то штампано на танком папиру, у форми пасквиле да би се лакше скривало од власти; брат Јеврем је оптуживан да има чак 1000 примерака ове брошуре (видети стр. 150, VI књиге).

¹⁴² Даљи део реченице Пера Тодоровић мења и он у *Ситражи* гласи: „док се народ не развије и не ослободи за самоуправу толико, да му никаква династија не буде потребна“. Да је то његова измена несумњиво је, јер ми дајемо текст изворно према аутографу Светозара Марковића.

¹⁴³ Потписници поменутог *Програма* из 1871. године (видети текст уз белешку 116) ставили су своја имена овим редом: Ђура Љочић, Јеврем Марковић, Ђока Влајковић, Паја Михаиловић, Милан Кујунџић, Васа Пелагић (АС, ПО; к-25, бр. 209).

¹⁴⁴ Овде је Пера Тодоровић у *Ситражи* додао следећу напомену: „Иг. Ристић је исто овако човек ‘без предрасуда’. Кад је на влади његовим људима је кнез Милан ‘дични огранак славне народне династије Обреновића’, а кад изгуби власт, онда се ‘дични огранак’ на једанпут претвори у ‘балавца’, а Ристићеве људи одмах почињу претити, како Срби имају и другу династију, ‘дичне црногорске соколове Петровиће’, много достојнију да седи на престолу Србије.“ (*Ситража*, I, 1878, стр. 368).

¹⁴⁵ Мисли се, наравно, на Светозара Милетића, уредника *Засиаве*, присног у односима са Јевремом (као што смо већ поменули, по свему судећи ово Јеврем није послао Милетићу).

¹⁴⁶ Видети белешку 135.

Уз све, већ речено наново ћемо подсетити на оно што смо изнели у белешци 73, да свежина и концентрација Светозара Марковића у овом писму, као и чланку *Кандидат за скујишиинара и министар*, неспорно говори да је он још увек у веома доброј кондицији и да је погрешно сматрати, како је то Пера Тодоровић писао у *Раду и Јавору*, да су му последњи написани реци највероватније они у чланку *Још једна реч о „Ослобођењу“* (видети и нашу белешку 101). Уосталом, Тодоровић даје наслов који не постоји: *Ојеш „Ослобођење“*, јер постоје два наслова која у овој књизи доносимо: горе поменути изашао је у броју 7, од 15. I 1875, а у броју 8, од 18. I 1875. године, изашао је чланак са насловом: „*Исход*“ је *ојеш донео белешку о „Ослобођењу“* и „*комунцима*“. Свеједно што се може са сигурношћу претпоставити да Тодоровић мисли на овај други чланак, извесно је да је његово тврђење непоуздано, што је, како смо већ и споменули, на неки начин и разумљиво јер је он био у Београду а не у Крагујевцу где излази лист *Ослобођење*, којег уређује Срета Анђелковић.

¹⁴⁷ Подвлачење у Скерлића.

¹⁴⁸ У претходним књигама, посебно у писмима сестрама Нинковић, као и у додатку овој књизи, има доста Марковићевих осврта на питање просвете и образовања (овде, у овој XIV књизи, посебно видети чланак *О васиштану*, у поглављу *Прилози*). Сам Марковић се осврће на отварање ове Више женске школе у Крагујевцу када пише о новцима које му је оставио пријатељ Пера Ђорђевић и како ће их распоредити (видети текст који прати белешка 32 у овој књизи), из ових разлога одлучили смо се да на ово место уврстимо ових неколико докумената о тој школи, а не, рецимо, у XIII, где је то могло, строго хронолошки гледано, да се унесе и одштампа.

¹⁴⁹ Овде се конкретно мисли на њихов одлазак у Швајцарску и оно што је пратило тај напор за *еманципацију женскиња* и у нас како се то тада говорило. Сестре Нинковић ће, међутим, наићи и на отпор за отварање ове школе у Крагујевцу. Као један од главних разлога за одбијање молбе био је изговор што су оне из Аустро–Угарске, дакле, иако Српкиње формално–правно нису могле отворити школу у Србији. Да би овом доскочиле сестре Нинковић су се „намах“ удале, старија Милица за Перу Тодоровића (овај брак се сматрао више формалним), а млађа сестра Анка за Срету Анђелковића. Ма колико да је писано о овим двома женама у нашој историји комплетнију обраду тек би требало урадити; овде ћемо указати на неке библиографске јединице: [Пера Тодоровић] *Милица Нинковић, Самоуправа*, 26. XI 1881, Јанковић Милица, *Госпођа Анђелковић, Венац*, бр. 9 и 10, 1934, стр. 627–646; Др Коста Милутиновић, *Светозар Марковић у Новом Саду, Исцртавања*, Нови Сад, 1975, стр. 87–91; Смиљана Стојановић, *Рукопис Милице Јанковић, Госпођа Анка Анђелковићка*, Зборник ИМС, бр. 13–14, 1997, стр. 149 – 161; Јован Вулевић, *Сесире Нинковић у Крагујевцу, Корац*, бр. 7–8, 1983;

Живомир Спасић, *Нови прилози за биографију Анке Нинковић-Анђелковић и Свејтозара Марковића*, у зборнику радова *Свејтозар Марковић данас*, Епоха, Београд, 1992, стр. 163–167.

¹⁵⁰ Министар просвете у тренутку спања молбе био је Филип Христић.

¹⁵¹ Параф Стојана Новаковића. Као што се види план је одобрен али уз обавезу да се уведе и предмет *науке хришћанске*, и то „*још у првоме разреду*“. Певање је факултативни предмет. Видети дефинитивно утврђен план за ову школу објављен у листу *Ослобођење (Прилози ове књиге)*.

¹⁵² Поводом 100-годишњице *Црвеног барјака* у Крагујевцу, поред осталог, припремана је и изложба. По наруџбини из Историјског музеја Србије сликарка Оља Ивањицки урадила је ову скицу, а потом и велику слику. Фактографија збивања поштвана је од сликарке у целини. Основу платна чини панорама Крагујевца из тог времена (у врху скице се види црквени торањ, када је сликарки скренута пажња да је та црква тек била у градњи она је то на платну ревидирала – подробније за све мотиве на платну у књизи Ђ. Митровић – С. Андрић, *Свејтозар Марковић и његово доба*, Београд, Рад, 1978). Доле лево је ентеријер из Тополиннице где је била социјална база покрета; најугицајнији, бивши управник те војне фабрике, Сава Грујић, препознатљив је по униформи (о њему више видети у XII књизи); испред фабричког ентеријера је лик Светозара Марковића према једном снимку на обали Неве у Петрограду (видети стр. 36, у I књизи), мада није више био жив овде је унет због нагласка ко је, заправо, све ово инспирисао; човек са брадом, ћелав, је Пера Велимировић, један од сарадника Марковића и актер збивања у време Црвеног барјака, до њега је млађи Пера Тодоровић (портрет према којем је урађен лик налази се у XIII књизи, стр. 93); нешто иза њега је Павле Вуковић, кмет крагујевачки, марковићевац (XII књига, стр. 128), иза њега је свештеник Милоје Барјактаревић у чијој кући је припреман црвени барјак са написом „Самоуправа“; иза свештеника су сестре Нинковић (према слици Уроша Предића, репродукција дата у овој књизи); буре није случајно на слици. Најмае, свештеник Барјактаревић изнео је једно буре испред своје куће, точно бесплатно вино и наздрављао са речима: „Дабогда се такви иљадрили!“ Човек који стоји сасвим лево од бурета је Илија Тодорић, уредник *Стирог Ослобођења* у време демонстрација. зграда иза „Аце барјактара“ је конак Обреновића у Крагујевцу.

¹⁵³ О документацији коју овде дајемо у вези са смрћу, преносом тела и сахраном Светозара Марковића писано је релативно подробно, најпотпуније од Љубомира Дурковића Јакшића, *Боравак и смрт Свејтозара Марковића у Трстију*, *Зборник радова о Свејтозару Марковићу*, Универзитетска библиотека, Београд, 1975, стр. 157–198, и: *О боравку и смрти Свејтозара Марковића у Трстију*, *Православље*, година XIV, бр. 326, од 15. X 1980, стр. 6 и 7; професор Дурковић уступио је обиман снимљени материјал Историјском музеју Србије, одакле смо преузели добар део материјала за овај том). Видети и рад А. Ивића, који је први скренуо пажњу на ове документе: *Нови подаци о смрти Свејтозара Марковића*, *Време*, година 8, бр. 2191, од 31. I 1928, и рад Adriane Janežić, *Gli ultimi giorni di Svetozar Marković*, у зборнику радова са научног скупа *Свејтозар Марковић, живио и дело*, САНУ, научни скупови књ. V, Одељење друштвених наука, књ. 3, 1977, стр. 590–596.

¹⁵⁴ У случају када не наводимо сигнатуру – као што је овде случај – значи да је преузет из тршћанског архива, као код првог документа.

¹⁵⁵ Кофер у којем су се налазиле Марковићеве ствари чува се и данас у породици (код Браниславе Живковић, унуке Светозареве млађе сестре Христине, видети стр. 68 ове књиге и генеалогiju, I књига, стр. 432–433). У папирима Николе Пашића у Архиву САНУ налази се више нотеса. Архивиста који је обрађивао ту грађу написао је на коверти у којој се чува б нотеса да се зна да сви нису Пашићеви. Један од тих нотеса старији је по настанку и исписи у њему могли би бити од

Светозара Марковића. Ово се, међутим, не може са сигурношћу тврдити све док се не би од посебних експерата идентификовао рукопис. Пашић је, наравно, у време доласка на власт, могао затражити да се тај фамозни Марковићев нотес од полиције њему донесе и да се он потом затекао у његовој оставини (видети А САНУ, 11721).

¹⁵⁶ Овде се каже да Светозар Марковић није никога познавао нити се са ким другим сусретао у Трсту до са ђаконом (дакле, не свештеником) Топонарским, што је по свему судећи потпуно тачно. Јован Скерлић наводи низ детаља о којима ми данас немамо податке. Тако он, поред осталог, каже да је Светозар писмом замолио Православну српску црквену општину у Трсту да га неко посети (Ј. Скерлић, *Свејтозар Марковић, његов живио, рад и идеје*, 1922, стр. 106–107), па су они одредили Топонарског. Да ли су се они познавали? Није искључено, а ако и нису, у разговору су морали поменути и Миљивоја Топонарског који је био секретар омладинских скупштина 1867, и 1868 (видети *Омладинску заједницу за 1867*, стр. 114 и 141, *Зайисници* са скупштине у Београду, 1868, стр. 2–58). Но, независно од свега ми ћемо овде навести мало познато устројство ове српске црквене општине у Трсту. Она је, најмае, у свом Статуту, из 1793. године имала следеће одредбе када се ради о помоћи придошлим Србима:

„Члан 54

Ако ма који од законитих чланова нашег братства, или ма који Србин, тешко оболи, биће брига управитеља и прокуратора саветовати га преко капелана (пароха), да уреди све своје ствари, јер, ако би случајно умро, да се не би изгубило што његово, на штету душе његове, или за наследице или ближе његове. А властито личној ће управитељ и прокуратори имати бригу, да би речени наши капелани (пароси) пружили болесницима помоћ, а нарочито у пошљедњим часовима живота њихова, да буду привођени светим тајнама. Болеснике, пак, који би били сиромашни, пријавиће управитељу и прокураторима Одбора, да им се помогне најпотребнијим, и да не би лишени били вишеречене помоћи духовне.“

Извод дела члана 76

„[...] Исти ће свештеници, по реду, присуствовати и бити у цркви или својим домовима, ради марљивог вршења потреба духовних, а особито у давању светих тајни и посјеђивању болесника, нарочито оних који су на умору, и то на начин изречен у чл. 54-ом.“

Болеснике за које дознаду да су оскудни, пријавиће дотични свештеници управитељу и прокураторима, да им се даде помоћ.“ (Љубомир Дурковић–Јакшић, *О боравку и смрти Свејтозара Марковића у Трстију*, *Православље*, бр. 326, од 15. X 1980). У оба члана помиње се „привођење светим тајнама“. У књизи умрлих стоји да је тај чин обављен. Љубомир Дурковић–Јакшић из тога изводи потврдан закључак. Скерлић каже да га је Топонарски затекао мртвог када је други дан дошао код њега. „Издахнуо је у самоћи, без игде икога уза се“ – прецизира Скерлић. Брат Светозара, Јеврем, у писму Топонарском, које смо овде донели, не помиње трошкове у ту сврху (тешко да би се то могло наћи у оној ставци: Молим вас обрачунајте и своје трошкове). Уколико се Светозар исповедио и причестио, како то стоји у књизи умрлих, то је могло бити само дан раније, 25. фебруара 1875. године (по старом календару). Сумњиво би било тумачење да је Топонарски унео у књигу умрлих нетачне податке, но Јевремово наглашавање да „Ваше пријатељство нећу заборавити“, могло би се свакојако протумачити, ми мислимо, наравно, да се то односи на веома прилежно и савесно опхођење Топонарског. Не видимо зашто се не би веровало податку у књизи умрлих. У *Засијави*, одакле и Скерлић преузима податке (видети XVI књигу, стр. 110), стоји да је свештеник долазио „да га на хришћанску дужност опомене“. Сумњу би једино могла изазвати тамо изнета констатација да Светозар није хтео да изјави ништа

ни Топонарском ни свештенику док му не дође брат Јеврем. „До последњег дана показао је велику одважност и као да није предвиђао крај...“ – каже дописник у *Засијави*.

¹⁵⁷ Видети белешку 155.

¹⁵⁸ У XVI књизи дали смо већи избор написа о смрти Светозара Марковића. У броју 32 *Ослобођења*, од 14. III 1875. године, дата је белешка о томе да је парастос држан 9. марта. Извештач каже да је било више света него када је сахрањиван намесник Блазнавац. У броју 36, од 22. III изашао је деманти да је парастос био општински. Наиме, настала је збрка због протеста листу што је тобож, писано да је парастос био општински, па лист демантује да је тако нешто уопште писало (ово је био и последњи број овог листа, јер је под принудом власти престао излазити).

¹⁵⁹ У *Ослобођењу* бр. 32 од 14. марта 1875. године изашла је информација о узашћењу 10. броја *Рага* и 26. броја *Будућности*. За *Раг* кажу да је због написа о смрти Марковића, а за *Будућности* кажу да се не зна: „Бог ће га знати зашто...“ власт зна шта ради, додају заједљиво. У Народној библиотеци Србије постоји 10. број *Рага*. Ми смо текст који овде суд узима као разлог за забрану часописа дали у XVI књизи, стр. 80–81. Тај текст је у оном делу где *Раг* доноси избор из написа поводом смрти Светозара Марковића, па уз напис из листа *Засијаве* дају и коментар који се у овом акту дословно преноси.

¹⁶⁰ Није нам познато да ли је негде очуван примерак 11. броја *Рага*. У Народној библиотеци Србије очуван је 12. број, од 24. марта 1875. године. У уводнику (*Од уредништва*) Пера Тодоровић поред осталог пише: „Узашће је 10. број због чланка: *Одзиви о смрти Светозара Марковића*“, а 11-ти због изјаве читаоцима поводом узашћавања 10-ог броја.“ – како то стоји и у овом акту. Тодоровић закључује да не може друго ни очекивати од власти па привремено обуставља издавање овог часописа. Но, то привремено се претворило у трајно (видети белешку 125 у XIII књизи где се о овом часопису више говори, па и о забранама у претходној, 1874. години).

¹⁶¹ Нисмо нашли податке када је овај парастос у Новом Саду одржан. Алекса Станојевић не би требало да је „из места“, јер је то Марковићев рођак из Зајечара, касније истакнути радикал.

¹⁶² У првим белешкама ове књиге давали смо напомене у вези најаве, програма и почетка излажења листа *Ослобођење*. Овде придодасмо у вези са тим још само два прилога, како би показали одјек на који наилази овај лист у ондашњој јавности. *Засијава* је пратила рад Марковића, она је најавила и његов излазак из затвора (видети XIII књигу, стр. 258).

¹⁶³ Када је реч о праћењу појаве и излажења листа *Ослобођење*, најприлежнији је у извештавању, наравно, био часопис *Раг*. Они су већ у следећем, другом, броју часописа наново дали податке о претплати, у поглављу: *Критика и библиографија*, уз напомену: „Ишла су већ три броја *Ослобођења*“ под уредништвом г. Светозара Марковића. Писац листа је већ познат, па за то нек нико не посумња да ће тај лист икад од свог правца, који је изнешен још у *Рагници* и *Јавности* одступити. За то читаоци ако осећају потребу тога листа, нека прочитају да га са претплатом потпомогну“. Да је ово пропагирање, а и углед Марковића, наравно, имало одјека види се из Марковићевих порука у рубрикама *Претплатницима* *Ослобођења* и *Јавној кореспонденцији*. Тако, он, на пример, у броју 3, од 5. I 1875. године јавља: „уред. *Рага*“. Послато је 60 бројева, а не 48. Тражите ресто од поште београдске. Послаћемо још 50, више немамо“; подвлачење Марковићево. Истовремено у рубрици *Од уредништва* даје се и општа

напомена: „Који од уписника *Ослобођења*“ доцне добију 2 број, нека не криве нас. Кривица је од оvd. поште, која је примила лист у петак после подне, али млађи г. поштар који врши експедицију, имао је доброту изићи у 4 сата из поште. Те тако је 2 број преноћио у пошти, па је тек у суботу експедиран. Добро би било, кад би г. надлежни министар наредио да ово наређење његово, за пошту београдску, важи и за ову пошту“; овај апел на министра био је само добра жеља, јер се – видимо из претходне поруке редакцији *Рага* – већ почело са ометањем Марковића у раду, па и са поштарским сметњама. У броју 5, од 10. јануара 1875. године, уредништво посебно наглашено обавештава претплатнике „Који су се доцне јавили, нисмо моћли послати 1 и 2 број, што их више нема“. У истом броју опомињу се скупљачи претплате да пожуре са скупљањем новаца од оних који су код њих на списку, јер „по уговору са оvd. штампаријом, морамо сваке недеље полагати у напред 16 дук. ћес. за штампање листа...“ У истом броју објављен је списак скупљача претплате. Како је он нешто комплетнији од онога који је дат већ у првом броју, дали смо овде фотокопију истог (видети стр. 133).

¹⁶⁴ Као што је у предлогу програма ове школе Министарству просвете и црквених дела Кнежевине Србије први пут у нас био изостављен предмет веро-науке, па на интервенцију министарства накнадно уврштен, тако је у овој школи први пут унет у програм овај предмет: *Историја јужнословена* (видети текст уз белешку 151).

¹⁶⁵ Видети Марковићев став у чланцима *О нашем закону о печатњи и Слободна шtamпа и жандармерија*, XI књига, стр. 46–55 и 70–72. Колебали смо се да ли овај текст уврстити у Марковићеве радове. Сем што има, рекли бисмо, маса места који су стилски и језички марковићевски, начин како је третирао овај текст др Андрија Раденић могло би се разумети и да га сматра Марковићевим (видети његово дело *Социјалистички листови и часописи у Србији (1871–1918)*, Рад, Београд, 1977, стр. 239–240). Наиме, коментаришући га између два Марковићева текста без посебне напомене о ауторству (*Друга законодавна скупштина и Извештај министра финансија за 1874. годину*) могло би се разумети да и овај текст *Слободна шtamпа* сматра да је од истог аутора. Но, како о томе нема посебне назнаке трагали смо и даље. Редакција *Сабраних списа* Светозара Марковића, Култура, Београд, 1963, није га уврстила у његове радове, иако се налазио у списку код Слободана Комадинића као Марковићев текст (ово се десило највероватније отуда што је Комадинић изостао после I књиге из састава редакције која је припремала ове списе). На крају смо закључили да је ипак произашао из пера неког од Марковићевих сарадника (можда Стевана Милићевића). Но, због велике сличности са Марковићевим радовима и закључака које изводи на крају, а који тешко да би били одштампани да није уредничке, тј. Марковићеве сагласности, одлучили смо се да овај текст дамо у овим *Прилозима*. У даљим напоменама указаћемо на неке сличности и разлике са Марковићевим текстовима.

¹⁶⁶ Типичну Марковићеву терминологију, неударан, таки, оће..., потпуно поништавају термини за које бисмо са сигурношћу могли рећи да их он сигурно не би употребљавао: ваљда (овај термин је скоро редовно користио у својим текстовима С. Милићевић), бива, дао бог, на кратко, русвај, прост народ, вуцибатине без занимања!...

¹⁶⁷ Изун – турцизам, дозвола, допуштење, пристанак.

¹⁶⁸ О овоме више у белешци 134, XI књиге.

¹⁶⁹ У поменутом чланку *О нашем закону о печатњи* Марковић слично пише: „Штампар је прост занатлија или предузимач, који обично не зна никакву науку...“ (видети стр. књигу XI стр. 74.).

¹⁷⁰ Упоредити стр. 60, XI књиге и белешку 83.

- ¹⁷¹ Исто, стр. 46–55.
- ¹⁷² По том члану је Марковић осуђен, видети XII књигу, стр. 179–183.
- ¹⁷³ Видети белешку 166.
- ¹⁷⁴ Исто.
- ¹⁷⁵ Исто.
- ¹⁷⁶ Исто.
- ¹⁷⁷ Видети XI књигу, стр. 63, Марковићев рад.
- ¹⁷⁸ Мисли се на претходне наставке овог текста.
- ¹⁷⁹ Слободна интерпретација Марковићевог текста (видети стр. 49 и даље у XI књизи) доиста доводи у недоумицу када је у питању ауторство текста *Слободна шћампа*, јер тако слободно, може се рећи, чак произвољно, преношење тог текста вероватно би могао учинити само он као аутор оног текста у XI књизи. Но, као што смо већ рекли, низ других пасажа у овом тексту потпуно искључују такву могућност. Ми смо овај текст и дали као пример на којем се може веома уверљиво видети колико је тешко питање код аутентизације текстова. У сваком случају овај текст сведочи и о јаком утицају Марковића на своје сараднике.
- ¹⁸⁰ У оном тексту у XI књизи је и реч *прошћив* под наводима, остало је тачно дат; упоредити стр. 50 те књиге.
- ¹⁸¹ Овде је изостављена реч *министри*.
- ¹⁸² Претходни део је углавном тачно дат, а даљи део је слободно интерпретиран. Постоји могућност, наравно, да је овај чланак Марковић као уредник знатно редитовао па отуда и слободе у интерпретацији његовог ранијег написа, а и разлике у неким деловима написа, јер је то остало аутентично, пишчево (верујемо, према стилу да је то Милићевићево).
- ¹⁸³ Ово указује на Милићевића као аутора. Најме, он је у тексту због којег је суђен, *Са Космаја*, имао и овакву реченицу: „Ето како је у народу око Космаја, у крају где се родио Јанко Катић...“; кажемо само указује, јер је потпуно трећи аутор могао користити и Марковићеве текстове и текстове Милићевића. Но, рекли смо већ, неки термини највише упућују на Милићевића као аутора.
- ¹⁸⁴ Закључци који следе, наравно, да имају сагласност Марковића, јер он као уредник ово „ставља у свој лист“.
- ¹⁸⁵ Видети белешку 166.
- ¹⁸⁶ У белешкама 50 и 91 поменули смо да овај *Одговор* идентификује Светозар Марковића као писца чланка *Извештај министра финансија за 1874. год.* У свом тексту Јован Жујовић каже да је Марковић и са Стеваном Поповићем водио полемику (видети XVI књигу, стр. 24). Како је та полемика само у овом случају идентификована онда се то овим и разрешава.
- ¹⁸⁷ Како је Марковић био у иностранству до овог одговора није ни дошло. У 13. броју *Ослобођења* дата је једна опаска на коју је Поповић дао следећи, нови осврт, који дајемо у целини:

„Одговор 'Ослобођењу'”

У своме 13. броју донело је 'Ослобођење' још једну измишљотину која се мене тиче. Оно вели: 'Чујемо да је г. Стева Поповић, професор на великој школи, завршујући своја предавања из економије, напао наше мишљење о заштити ђумручкој.' –

За тим се спреда над мојом изреком, *да Србија са зашћићом ђумручком зашћоциње своје друго ослобођење*, па вели: 'Верујемо да г. Стева искрено мисли и говори. Само Србија се неће да усрећи тим ослобађањем, јер ето, г. Каљевић, који је започео то ослобођење није више на министарској столици. Међер, Србији се баш никако не да да напредује!'

Што се првога тиче, то одговарам, да је то пука измишљотина и лаж, да сам ја завршујући своја предавања напао на мишљење 'Ослобођења' о заштити ђумручкој. Ја неznam мишљење 'Ослобођења' о заштити ђумручкој; и оно га јошт није јавности предало, него је тек обећало да ће га изнети на јавност, па по томе о њему нисам ни имао узрока ни повода говорити, него о сасвим другој ствари.

Што се тиче онога спредања, на то одговарам, да такви изрази о једној озбиљној и важној ствари приличе само 'Ослобођењу' и декурлији.

Жељно очекујући уверење о заштити ђумручкој од 'Ослобођења'

Сћ. Појовић
проф. вел. школе.“

(*Будућности*, бр. 14, од 5. II 1875). И на ово је одговорило уредништво *Ослобођења* (бр. 18, од 9. II 1875), наводећи да су им цитиране речи са предавања послали студенти – највероватније управо Јован Жујовић.

¹⁸⁸ Колико смо за претходни текст (*Слободна шћампа*) уверени да није Марковићев, толико смо за овај, *О васћићану*, да јесте, па и поред тога нисмо били толико сигурно да би га уврстили у његове радове. (У даљим белешкама даћемо подробије коментаре).

¹⁸⁹ У белешци 57 споменули смо да је Светозар Марковић највероватније по изласку из затвора у Пожаревцу прво отишао у Београд. О овоме има, поред тамо наведених детања, и других индиција. Мислимо да је он тада постигао начелну сагласност и са Пером Тодоровићем око штампања својих књига *Начела народне економије* (прва књига и носи у насловној страни 1874. годину; повез и оно што је унето на корице, са 1875. годином, очито је урађено посмртно, када су Тодоровић и остали пријатељи сабрали довољно средстава да остваре идеју дату на неким посмртним скуповима да се штампају *целокућна дела Марковића*). Чињеница да Тодоровић касније штампа и делове из друге књиге тог дела ишла би такође овоме у прилог (има назнака да је неке делове Тодоровић објављивао из треће књиге *Начела*... Светозара Марковића; часопис *Јавор* – видети у *Прилозима* – наговестио је излагање све три књиге са укупно 40 табака). Стоји чињеница, неспорно, да је ове рукописе Тодоровић могао добити и од заједничких пријатеља из Крагујевца, посмртно, но посебно с обзиром на датирање наслова прве књиге биће пре да је управо по изласку Марковића из пожаревачког затвора обављен сусрет и договор између Марковића и Тодоровића у Београду. Одлазак из Пожаревца у Београд потврђује, уосталом, и Пера Тодоровић (видети XVI књигу, стр. 70). Марковић је у њега могао имати пуно поверење. Он је прештампао у посебној књижици у Београду текст *Народна скупћићина*, прекинут у листу *Глас Јавности*, а штампао је у часопису *Рај* и тако важне текстове Марковића као што је *Социјализам или друшћивено шћићане*, па и *Вера и наука – и васћићане у народном шћавцу*, за који је и законски одговарао, итд., о чему је било више информација у VII, XI и XIII књизи. Све ово наводимо да би указали на важне разлоге због којих се Марковић могао дуже задржати у Београду. При том, наравно, не мислимо ништа мање важним и оне разлоге које смо већ споменули а који се односе на избор његовог брата за посланика. Покушали смо да докучимо нешто више из ондашње дневне штампе о предавању које је одржано на поселу великошколског удружења „Побратимство“ 7. децембра 1874. године. И лист *Будућности*, који је најиздашнији у информацијама о овоме (видети бр. 99 и 105, од 4. и 22. XII 1874. године) и *Видовдан*, који такође даје о овоме информацију, не

бележе ко је држао предавања (само је најављивано да ће бити два предавања *О друшћиву* и *О васићивању*). *Будућности* то не наводи ни у извештају (бр. 105) где иначе даје низ других појединости. Можда управо то прећуткивање предавача иде у прилог претпоставци да је тај предавач био Светозар Марковић. Ми смо у белешци 29 указали да он на овај текст мисли када најављује, на неки начин доста децидирано, да ће „оделито говорити о просвети“. У даљим белешкама указаћемо на још неке подударности које иду у прилог мишљењу да је ово његов текст (видети посебно белешке 98 и 192). Још ћемо овде споменути да стил, језик, фразе, тема и ставови у овом тексту извесно су његови (ујамчава, поглавито, оће, главна начела, таким друштвима, до скота унижен...). Уз све речено, он у писмима сестрама Нинковић, па и Јовану Жујовићу и Николи Марковићу, када се о садржини ради, износи идентичне ставове о васпитању, као и овде, покатакд и истим терминима и, чак, и у истом следу.

¹⁸⁹ Ово „унижење до скота“ Марковић употребљава у неколико наврата (у овој књизи видети у писму од 1. новембра 1872, у *Додајку* овој књизи).

¹⁹⁰ Ово поређење Марковић је употребио и раније, чак је свом чланку *Париска комуна* дао другу варијанту: *Пишање о лебу и самоујрави* (видети IV књигу, стр. 83). И овде, ма колико сматрао важним питање васпитања, он истиче да *пишање о лебу... има превагу* (видети текст који прати ова белешка).

¹⁹¹ Ово нисмо нашли у *Видоугану*.

¹⁹² Видети белешку 190.

¹⁹³ Светозар Марковић је уживо видео Лудвига Бихнера (Ludwig Büchner), на Конгресу Лиге за мир и слободу (видети стр. 20, II књиге), а највише користи његове текстове у свом делу *Реални љравац у науци и животи* (видети III књигу, посебно стр. 37, 39 и 40). Јован Жујовић у свом осврту на рад Светозара Марковића (видети XVI књигу, стр. 23–24) истиче да им је Марковић поред осталих препоручивао и овог писца (члана секције I интернационале у Дармштату, како је то Марковић наглашавао пишући о њему). Када је Жујовић о томе писао највероватније се присећао овог предавања. Ми смо помишљали да би писац овог текста *О васићивању* могао бити сам Јован Жујовић који је тада био на Великој школи, био члан управе „Побратимства“ и писац оног *Пројесца* великошколаца поводом расписа министра просвете (видети XIII књигу, стр. 251–253). Сматрамо, међутим, да је овај текст превазилазио његове могућности у то време (имао је 18 година). Ми смо нагласили уз текст *Пројесца*, који се сматра Жујовићевим, да је и њега редиговао Марковић (видети белешку 126 у XIII књизи), па и поред тога када се он чита, уз јасно препознатљиве Марковићеве термиолошке пасаже, види се да је то друга синтакса (посебно је уочљива дуга реченица, неретко је чинила цео пасус, итд.). Дакле, како је Светозар Марковић био присутан на овом поселу „Побратимства“, како су ставови у овом тексту *О васићивању* неспорно *марковићевски*, а и с обзиром на значајну преписку у то време са сестрама Нинковић, Николом Марковић и самим Јованом Жујовићем, управо о васпитању, сматрамо да је ово производ његовог пера, отуд ако га је чак и прочитан од Жујовића на поселу, он се може сматрати Марковићевим. Међутим, с обзиром да за то немамо неспорну потврду ми га ипак стављамо у поглављу *Прилози*.

¹⁹⁴ Вероватно најближе погледима о идеалном васпитању које су социјалисти у нас икада написали налази се у писму Марковића сестрама Нинковић, а које је делом и овде у чланку *О васићивању* „пласирано“ (видети писмо Анки и Милице Нинковић од 20. новембра 1872., које дајемо у овој књизи).

¹⁹⁵ Овај пасус показује једну од најтипичнијих Марковићевих реченичких конструкција.

¹⁹⁶ После искуства са оним што је доживео у Новом Саду, видети више у VII књизи, произилази природно да настане овај пасус у тексту.

¹⁹⁷ Опет једна типично Марковићева термиолошка конструкција.

¹⁹⁸ Исто.

¹⁹⁹ Исто.

²⁰⁰ Исто.

²⁰¹ Оба текста који следе узрок су Марковићевог осврта (видети белешке 76, 77).

²⁰² Из *Исцока*, број 5, од 14. јануара 1875, дајемо њихов коментар о писању Марковића: „Кад смо ономадно констатовали чудновату солидарност наше реакције и наших комунаца, нисмо ни знали, да ће 5-ти број '*Ослобођења*' донети уводни чланак против '*Исцока*', и то такав, који није ништа друго него *гола койија* '*Видов-данових*' резона. Розен и Светозар Марковић! Што онај брани Мариновића а подсмева се 'народној политици' неће никога задивити; још мање је чудно што се њоме не заносе комуници. Г. Комуници биће боље да се потрудите одговорити на 'Политикин' чланак: '*Српски комуници и Маџарска влада*', који смо ми прештампали, него што показујете храброст à la '*В-ган*' да ударате на све оно што је *йре* било, а за садашњу владу *ћутите* као да вас се ништа не тиче. Што не поставите то питање: какву политику води Чумић-Цирофанчева влада? Пет бројева '*Ослобођења*' посвећено је *прошлости*; а то није баш – кавалерски. Јесте ли то научили од виртуоза у томе 'В-дана'? Међутим кад нам је '*Ослобођење*' поставило нека питања, нека буде уверено да ћемо му одговорити, но не верујемо, да ће му наш одговор бити *йо вољи*.“

²⁰³ Ми смо у белешци поменули да је због посебног занимања за питање регуларности поништавања посланичких мандата од стране власти Светозар Марковић могући аутор и овог прилога, у даљем тексту о овоме ћемо рећи нешто више.

²⁰⁴ Цитат из *Усцока* из 1869. године је дослован.

²⁰⁵ Ово је из члана 17 *Изборног закона*.

²⁰⁶ У *Изборном закону* стоји „1. лутајући Цигани!“

²⁰⁷ Уз додатак „ако се судским докаже“.

²⁰⁸ Последња тачка 48. члана *Усцока* из 1869. године односи се на лица која нису могла бити бирана за посланика нити су имали бирачко право.

²⁰⁹ Било у броју 6 *Ослобођења*.

²¹⁰ Највероватније да грешимо што овај чланак који коментаришемо и онај *Јаџодински избор йред скуйићинином* (који такође овде дајемо у *Прилозима*) нисмо уврстили у Марковићеве радове. Јер управо и ова последња реченица указује на типичан његов манир да разоткрива своје радове. У чланку *Промена минисцарсцва* (видети део текста уз белешку 105), после напомене да ће се дати посебан текст о Чумићу у *Ослобођењу* (мисли се на Марковићев чланак *Кандидат за скуйићинара и минисцар*) каже се и следеће: „После тога гоњење у Лозници, а притисак у Јадру и притисак у Звижду приликом избора...“ – као да се тим најављује и овај чланак о изборима у Звижду. Уз то, чланак *Јаџодински избор йред скуйићинином* завршава се пасусом са почетном реченицом: „Најзад ево у чланку 'Кандидат за скупштинара и министар' објашњења о очајничкој борби Чумићевој и његове полиције против Јеврема Марковића“. Ми смо већ поменули да је Марковић по паду Чумића највероватније одлучио да се тај његов текст (*Кандидат за скуйићинара и минисцар*) не задржава већ „пусти“ у лист и он је изашао истовремено са текстом *Јаџодински избор йред скуйићинином* (о којем ћемо писати када га будемо коментарисали). Могуће је, дакле, да је цела ова група написао проистекла из пера Светозара Марковића и да је то његов последњи покушај да још понешто учини за свог брата (видети претпоследњи пасус чланка *Јаџодински избор...*).

²¹¹ Коментаришући текст *Промена министарства* навели смо да сматрамо да Светозар Марковић једноставно није одолео а да не прокоментарише изненадни пад Чумићеве владе (видети текст и белешке 102–113). Поменули смо тамо и разлог извесног кашњења са објављивањем тог текста, па и овог *Јагодина 18 Јануара*. Оправдана је претпоставка да овај текст пише Таса Ђикић. Међутим, чињеница да је Ђикић ухапшен, и да се можда још налазио у затвору, то доводи у питање. Марковић не би могао бити писац овог чланка јер он највероватније тек 20. ако не тај дан, одлази у Јагодину (о хапшењу Ђукића било је већ речи; видети о томе и Исток, бр. 3, 8. I 1875: *Накнадни избори за народну скујишћину*, где се такође писало о владиним интервенцијама код поновљених избора, па и о хапшењу Т. Ђикића). Но откуда ова конструкција прве реченице, где се ево налази и за Марковића типичан израз: *ђоја*. Можемо то само претпоставити. Једна од реалних претпоставки је да он стиже у Јагодину, где му је поред осталог показан и овај до тада још увек непослати допис о изборима у Јагодини. Како је за ово био веома заинтересован могао је текст редиговати – на шта указују и неке друге његове особености – и послати заједно са својим текстом *Промена министарства*, па отуда и бивају објављени у истом, 12. броју *Ослобођења*. Према овоме, произилази да овај текст пише Таса Ђикић а редигује и шаље у Крагујевац да се објави сам Светозар Марковић. Уреднику Анђелковићу само је могло импновати да објављује још понешто што шаље Марковић...

²¹² О пресији власти пред изборе у Јагодини видети у овој књизи текстове: *Новосћи из Јагодине и Избор посланика у Јагодини*. У белешци 58 напоменули смо да ћемо у *Прилозима* дати и телеграм којим мајка Тасе Ђикића обавештава о хапшењу њеног сина. Ево тог телеграма:

„ТЕЛЕГРАМ 'ОСЛОБОЂЕЊУ'.

4. јануара 1875. *Јагодина**

У 9 сати и 20 минута пре подне предато, а у 9 сати и 50 минута примљено.
Јануара 2.

Полиција затвори *Тасу Ђикића* трг. и осуди га на 30 дана затвора. Узрок: као да је Таса у своме дућану казао, да је полиција незаконито по ђефу уапсила Стеву Миленковића адвоката. Да није ово казао има 4 сведока. – Јануара 3. мати Тасина жалила се министру, но одговора још није добила, синоћ и данас молила је полицију, да види *сина*, али не доби *дозволу*. – Полицијско поступање са Тасом, његова осуда и остало писмом.

* Данас је избор посланика за вар. Јагодину; а ова затварања отпочела су баш пред избор.

УРЕДНИШТВО

Телеграм је објављен у бр. 3, *Ослобођења*, од 5. I 1875. године. Писмо које се у овом телеграму помиње штампали смо у тексту који сматрамо Марковићевим (видети *Избор посланика у Јагодини*, белешка 58). Овде потписано уредништво, је наравно оличено у самом Марковићу. Наиме, како је он за све оно што се дешава са избором његовог брата Јеврема за посланика био посебно заинтересован, то је извесно и ова белешка испод телеграма његова. Подсећамо да је овај телеграм објављен на првој страни *Ослобођења*, посебно графички наглашен, и да су и други листови ту вест о хапшењима пренели управо из овог листа.

²¹³ Ова дуга реченица, као и она у другом пасусу, као и неки термини нетипични за Марковића (осем, овакове...), уз већ поменути податак да 18. јануара Марковић и није био у Јагодини, искључују њега као писца овог прилога. Но и поред тога, наравно, власт је нашла да уредника треба позвати на одговорност. У чланку *Крагујевачке новосћи* (у бр. 23, од 22. II 1875. године) стоји да „Начелство јагодинско тужи заступника због дописа из Јагодине у 12. бр. ...“, па наводе делове из овог текста (почетак другог пасуса), заједно са деловима из текста *Промена министарства*, што смо већ коментарисали (није искључено, наравно, да је власт однекуд дознала да је и онај и овај текст који коментаришемо доставио листу Светозар Марковић; видети белешку 104).

²¹⁴ Уколико је Марковић овај текст редиговао, како смо то већ поменули у белешци 111, онда би и почетак овог пасуса могао имати нешто од тог редиговања. Наиме, Марковић се просто као поштапалицом користио примером слепца Јеремије (видети белешку 221 и стр. 120 у I књизи, и белешку 51 и стр. 102 у VII књизи).

²¹⁵ О овој расправи видети више у *Пројоколима*, стр. 127 и даље.

²¹⁶ Поменули смо већ да је реч о новом председнику владе који је заменио Аћима Чумића.

²¹⁷ О оптужници Ђоке Стефановића против Светозара Марковића видети више у XII књизи, стр. 179–183.

²¹⁸ Овај члан је цитиран само са мањим изменама реда речи које не мењају смисао, али је изостављена реченица која, истина, није у овом случају ни битна („Но оваково сагласје вреди само за тај изриком определени случај“, *Усјав Књажевска Србије са Изборним законом скујишћинским и Законом о њословном регу у народној скујишћини*, Државна штампарија, Београд, 1869, стр. 43, *Закона о њословном регу*).

²¹⁹ Видети белешку 210.

²²⁰ Типична Марковићева опаска када пише своје текстове и најављује нове; о ауторству смо доста писали видети белешке уз чланке *Промена министарства* у поглављу *Чланци*, и у овом поглављу *Избор посланика у Звизду и Јагодина 18 Јануара*. Уколико би усвојили претпоставку да су овде наведени чланци Марковићеви, овај *Јагодински избор пред скујишћином* био би последњи његов довршени рад (овај који следи – *Предлози војеног министра народној скујишћини* или није био у потпуности довршен, или га је Срета Анђелковић делом мењао и скраћивао или пак допуњавао, о чему ће тек бити речи).

²²¹ Највише нерешених питања и највише времена у припреми ове последње, XIV књиге, у којој су Марковићеве радове, узело је питање ауторства његових последњих радова. У претходној белешци споменули смо да је текст *Јагодински избор пред скујишћином* највероватније последњи рад који је написао. Аргументе за ово изнели смо у коментарима те групе написа који се односе на избор његовог брата за посланика. Када се узму у анализу, стилску и лексичку, пре свега, сви каснији уводници у листу *Ослобођење*, тек тада се уочава разлика између ових написа и оних који су уследили по Марковићевом одласку из Србије. Нешто доцније, највероватније Срета Анђелковић покушава и употребом Марковићевог термина *ђоја* који је у одређеној мери постао знак распознавања за његове написе, да га опонаша, но, то наравно није доприносило ни вишем нивоу написа, ни већем успеху код публике. Овај текст *Предлози војеног министра народној скујишћини* који коментаришемо необичан је и посебно занимљив за анализу Марковићевих текстова. Наиме, претпостављамо да га је он написао – сходно својој жељи да анализира извештаје поднете Народној скупштини, почевши од онога *Извештаја министарства финансија*, који смо донели у овој књизи и оставио да га у листу дају када то питање буде решавано у скупштинским

седницама. Међутим, десило се, наравно, низ околности које указују на то да је уредник увидео да мора или интервенисати или изостављати неке делове. Стиљски, језички, резонски овај текст показује у већем делу сву Марковићеву особеност у састављању текстова. Ми ћемо у даљем тексту бележака уз овај прилог указати на те особености и интервенције уредника у неким случајевима.

²²² Министри су своје предлоге саопштили на седници скупштине од 16. јануара 1875. године, потом су они прослеђени надлежним одборима на мишљење, а затим узимани у расправу. Извештаји су се, додуше не увек штампали, те је и на овој скупштини затражено од посланика Сретена Поповића да се то учини, па је и Светозар Марковић највероватније могао доћи до тих извештаја.

²²³ Расправа о овом предлогу била је на дневном реду 29. I 1875, али је на захтев др М. Крстића одложена јер није у целини био припремљен предлог. Дуга расправа о овоме била је 31. јануара и 2. фебруара 1875.

²²⁴ Ово је расправљено 28. и 31. I 1875, *Прошлоколи*, стр. 188 и 232.

²²⁵ У *Прошлоколима* и *Сћенографским белешкама* наводи се и члан 31. Редослед у *Прошлоколима* и код Марковића није исти, што наравно не мења суштину, али указује на одсутност писца у моменту збивања.

²²⁶ Као што смо поменули у белешци 223, ово је било одлагано па наново стављано на седнице, јер се радило о веома важном питању – року служења војске. Постојао је и предлог мањине (дао га Милош Глишић, марковићевац, или бар близак њима), и да је Марковић био у Србији када је ова расправа вођена, извесно да ово не би пропустио да коментарише, напротив, исто тако, наравно, не би то пропустио ни било ко други од сарадника листа да је он овај прилог писао. (*Прошлоколи*, стр. 227 и 233–268).

²²⁷ Из истог пасуса, као и неких других делова текста, види се више начелни став када се о војсци уопште ради, него актуелност тока расправа овог питања у скупштини, што је, наравно, како смо то и нагласили, резултат настанка текста пре седница и расправа.

²²⁸ И овај, више економски него „војени“ приступ целом проблему указује на писца коме војска није струка. У белешци 98 ми смо указали да савременици бележе како је Марковић желео да пише о *војеним њишанима*, на то ни случајно не треба повезивати са овим текстом који коментаришемо. Тај рад, који је најављивао као и онај о *школству* и *највишим државним институцијама*, требало је да има сасвим другу намеру. Наиме, тим написима Марковић је хтео да да своје виђење институционализовања и функционисања истих, са теоријског и практичног гледишта и потреба Србије, као што је он то чинио и када се радило о питањима локалних власти, финансија и др., о чему је стигао да пише. Но, могуће је да је управо у разговорима са сарадницима о овом остављеном тексту који коментаришемо (*Извештај министра војеног...*), то био повод да се више разговара и о тој његовој најави, што је остало у сећањима сарадника те су и то споменули у својим написима поводом његове смрти.

²²⁹ Један од тих официра који је био на специјализацији у Немачкој, био је и Марковићев брат Јеврем, као и његов блиски сарадник Сава Грујић (видети рад Љубомира Дурковића-Јакшића, *Учешће Јеврема Марковића и других Срба у њољском усипанку 1863. године*, зборник радова са научног скупа *Светозар Марковић, живио и дело*, САНУ, научни скупови књ. V, Одељење друштвених наука књ. 3, 1977, стр. 607–649).

²³⁰ Овај пасус најбоље оцртава ону тежњу Светозара Марковића у то време да се учини оно што се може и „што се не сме одлагати“, како се то овде каже. И претходни пасус указује на његово указивање да се „несема крпарити“, како је то у више наврата напомињао. Овим текстом, као да је вршио припреме за свој најављени рад о војсци у целини. Термиолошки (*оће, узмимо у рачун, рагеници*,

кајишари, њифће, ванџирање, итд.) неспорно се, рекли бисмо, помаља Марковићево перо. Термиолошки, такође: *ваљада, добивен, речемо*, и др. пре указују на редакцију текста од стране Стевана Милићевића него од Срете Анђелковића, што је наравно сасвим прихватљиво, јер је он један од најбољих сарадника овог листа и, подсећамо, уредник *Рагника* и *Јавног гласника*, о чему је било речи у претходним књигама.

²³¹ Било на седницама XX, XXI и XXII скупштине.

²³² Било на седници XXXIII.

²³³ Указивање на оно што је било, више него на оно шта се заправо дешава у скупштини, у овом раду, објашњиво је само претпоставком да је припреман и остављен да се одштампа а не да га неко од сарадника саставља док расправа теку у скупштини.

²³⁴ Чешће указивање на примере из Крагујевца такође указује на аутора којем је познатије оно што се ту дешава, а Марковић је то могао знати.

²³⁵ Било на седници скупштине 31. I 1875.

²³⁶ Нисмо нашли ове речи ни у *Прошлоколима* ни у *Сћенографским белешкама*, могуће да су се оне налазиле у министарском извештају. Адам Богосављевић тражио је да се овај предлог министра Протића у потпуности одбади па је расправа одложена, што дописник *Ослобођења*, када би он био аутор овог написа, ово никако не би пропустио да на овом месту напише.

²³⁷ Претходни пасуси могло би се рећи марковићевски су и по садржини и по начину излагања у свему. О овоме да се даје „у пола цене“ исправљено је у следећем наставку у *Ослобођењу* – што је вероватно учињено од уредника – јер је ово, могуће био првобитни предлог; наравно да је могућа и омашка.

²³⁸ Овај предлог наишао је на тако жесток отпор да је скинут са дневног реда. Изостанак коментара, објашњив је, наравно, само чињеницом да Марковић није био у земљи када су ови текстови излазили у *Ослобођењу* те отуда и нема коментара, већ само унапред осуда тог предлога који је он имао пред собом.

²³⁹ Предлог о вежбалиштима и збориштима расправљан је 28, а о лекарима дан раније, 27. јануара. И та збрка да се пише мимо збивања у скупштини говори да је текст настајао према предлогу који је најављен од министра војног а не онако како се то дешавало у скупштини. Увиђајући апсурдност и застарелост, уредник највероватније и даје ову опаску и не пише, тј. не даје текст који је очито постојао али, више није био актуелан, што такође потврђује нашу претпоставку да је Марковић написао овај текст а делом редиговали и скраћивали сарадници у *Ослобођењу*.

²⁴⁰ Ово је било на седници скупштине 7. II 1875, али се у тексту, као и у ранијим случајевима, не пише шта је било у скупштини већ само изражава начелни став.

²⁴¹ Министар војни „трго је предлог назад“ на седници од 27. јануара. Уколико је Марковић овај део текста писао, ако га је уопште он писао, то је могло бити у Јагодини и он је могао дознати за ово па и исписати ове редове (видети *Прошлоколе*, стр. 163).

²⁴² Расправа о овоме била је 7. фебруара, видети белешку 237.

²⁴³ Претходно 7, и ово 8. поглавље најмање је марковићевско. Као што смо споменули, највероватније да неке пасаже исписује Стеван Милићевић, јер особености ових пасаж највише указују на његов стил.

²⁴⁴ Овај пасус пак потпуно одаје Марковићев манир најаве да ће о нечем писати.

²⁴⁵ Било на седници 7. II 1875. године. Да ли је, и шта, у овом поглављу Марковићево тешко је рећи, оно у установљењу школа, можда јесте, као и подвучени део (сложен курзивом).

²⁴⁶ Овај текст испод црте, највероватније је уреднички, Марковићев је манир да текстове завршава као што је то пример последњег пасуса изнад црте. Ми, пак, завршавамо са подсећањем да смо овај чланак дали у *Прилозима* као дубиозу. Идентификација која би била потпуно тачна по свему судећи неће се моћи остварити, а прилог може да послужи за пример у коликој је мери тешко утврђивати ауторство за поједине непотписане текстове. Разлика између овог текста и каснијих приказа у истом листу о раду разних министарстава понајбоље може да увери истраживача о другој руци која их пише. Приступ, стил, језик, фразе одају истог аутора у основи текстова и за извештај о раду министарства финансија и мини-старства војног, док за остале, који касније следе, већ се види да потичу од другог аутора.

²⁴⁷ Низ тачака које указују на ауторску опомену да није све рекао што мисли стоје у оригиналу. Уврежено је мишљење у науци да је ове редове исписао Јован Ристић лично. Претходни, 22. број *Истиока* изашао је на сам дан смрти Светозара Марковића, 26. II 1875, што значи да су ову вест у лист „истоковци“ дали у првом броју који је изашао након сазнања за смрт Марковића.

²⁴⁸ Лист *Виговдан* је тумачио ставове владе, па је отуда и критички приступ уочљиво режимски (видети рад Ђ. Игњатовића, белешка 289). Ми смо у три књиге распоредили разне написе из домаће и стране штампе о смрти Светозара Марковића. Ово није урађено по одређеном плану али је, стицајем околности на неки начин „све дошло на своје место“. Наиме, када је професор Витомир Вулетић припремио XVI књигу овог издања *Савременици о Светозару Марковићу*, сачинио је избор према свом критеријуму, тј. са намером да се да једна панорама написа, како је то насловљено: *Над њалим другом* (видети XVI књ. која је штампана 1996. године, стр. 55–126). Потом је приређивач Емилија Тешћ-Насковски, при припреми XV књиге: *Европски извори о Светозару Марковићу и српским социјалистима*, дала нов избор текстова, како то стоји, из европских извора (стр. 87 и даље); наравно не унесећи оно што је већ било унето у XVI књигу и „из европских извора“. Комплетно истраживање свих написа у оновременој штампи о смрти Светозара Марковића није обављено, али је већина написа у овим књигама дата. Ми смо у ову, XIV књигу унели неке од изостављених написа из претходних двеју књига, и они се изузетно складно уклапају уз остале изворе о Марковићевој смрти који су овде дати. Као што се може видети, овде дајемо написе и из листова ненаклоњених Марковићу, али и оних који су, као што је случај са написом из *Засиаве* из 1885. године, „наклоњени“ али писани са једне дистанце која је унеколико омогућавала непристраснији приступ. Но при свем овом не треба заборавити да су Светозара Марковића његови саборци у толикој мери ценили да ми слично примера тешко да можемо наћи. И то подједнако они који су заступали социјалистичку линију, и при том су за утемељивача покрета узимали Марковића, и они који су основали радикалну партију, и то не само и идејном позивању на њега већ и у сентименталном односу (Михаиловић Павле, на пример, није се растајао од Марковићевог зуба који је однекуд имао; Владимир Љотић је до краја живота говорио да му је успомена на Марковића једина остала непомућена, итд.) Не знамо за такав пример опште жалости и када се говори о одржаним парастосима и написима у ондашњој домаћој и страниој штампи. Ово је посебно занимљиво и отуда што је све то проистекло спонтано а не по налогу какве организоване институције, државног апарата посебно, јер он их је управо спречавао да се то чини.

²⁴⁹ Лист *Будућности* донео је шири текст поводом смрти Светозара Марковића у броју 24, од 2. III 1875. године (видети XVI књигу, стр. 75–76), а овде дате три вести доносимо илустрације ради, да се види, у којој мери су и други а не само марковићевски листови пратили збивања о његовој смрти, преносу тела у Србију и сахрањивању.

²⁵⁰ Изненађује необавештеност листа. Марковић је, наиме, пренет 16. марта 1875. године у Јагодину и исти дан сахрањен.

²⁵¹ Ово је прејака критика великошколаца, па и нетачна. Ми смо, опет у XVI књизи, штампали један текст преузет из написа *Омладина и либерали. Са Велике школе*, објављен у *Стиаром Ослобођењу*, од бр. 56, од 19. XII до бр. 60, од 31. XII 1875. године (омашком на стр. 121, XVI књиге стоји *Ослобођење*), који је заправо „изјава“ дружине „Побратимство“, како се то тамо каже.

²⁵² Видети белешку 158 и текстове поводом ње.

²⁵³ Ова информација је тачна, када се говори о датуму сахране. У истом броју *Ослобођења*, међутим, изашло је још неколико вести из Јагодине у рубрици *Дневне новостии*. Прва је о забрани ђака из полугимназије да присуствују сахрањивању Марковића, иако је био нерадни дан за школу, друга је о саслушању Паје Тодоровића који је говорио на пијаци и захтева да преда свој говор полицији, што је он и учинио, а трећа вест је о саслушању Саве Живковића, са питањем да ли је он „експедитирао тело“ Марковића из Беча за Јагодину! (више видети на страни 101, XVI књиге).

²⁵⁴ Како се низ делова овог текста подудара са оним што је објављено у часопису *Раг*, највероватније да су подаци отуда и преузети (видети стр. 67–71, у XVI књизи, као и белешку 73, у овој XIV), но није искључено да и овај текст у *Јавору* пише исти писац (Пера Тодоровић).

²⁵⁵ У поглављу *Документи*, у овој књизи, штампали смо низ аката који потврђују оно писање *Ослобођења* које смо штампали у XVI књизи.

²⁵⁶ Неке реченице у овом тексту потпуно су пренете из *Граничара*, па је писац и овог текста највероватније Јован Павловић (видети XVI књигу, стр. 72–74).

²⁵⁷ Није довољно скретана пажња на чињеницу која стоји, да је Светозар Марковић морао отићи из Србије због књижице, али не *Неколико чланака*, како то овде пише Јован Павловић, *Последњих скупишћинских избора у Србији*, штампаним као „пашквила“, истина у његовом *Панчевцу*, тј. отуд прештампано (видети белешку 141 у овој књизи и полицијску доставу Јовану Ристићу, од 29. јануара 1872. године у VII књизи, стр. 218).

²⁵⁸ Низ детаља које познаје о збивањима у Војводини, па наравно и ових у Новом Саду, такође указују да је писац „из прека“, што опет упућује на Јована Павловића. Како се ми овим написима о смрти Светозара Марковића нећемо више освртати у белешкама, неопходно је да овде подсетимо на полемику између *Засиаве* и *Граничара* а поводом написа о смрти Марковића и процене његовог дела. На ово подсећамо да би скренули пажњу на одговор, највероватније Светозара Милетића који смо пропустили да саопштимо у овим делима, а он без обзира на краткоћу ипак расветљава те односе двеју „зараћених страна“. Наиме, на напис у *Засиави*, бр. 26 из 1875. године (видети XVI књигу, стр. 80–81), упутило је уредништво *Граничара* веома оштар прекор (видети стране 118–119 у XVI књизи). Но, као да је Милетићу све то изгледало претерано, па смирује полемику сводећи одговор на мањи коментар у рубрици Нови Сад, 16. Марта (*Засиава* бр. 31, од 14/26. III 1875); ево дела тог текста:

„Нови Сад, 16. Марта.

[...]

– Помишљамо на то, да рекнемо коју о томе, што пријатељи Свет. Марковића пишући некрологе, тако рећи на још отвореном гробу, ударају на 'Либерале', на њине листове и њин рад, и без основног повода праве распру, но пратећи друге појаве и ствари одгодисмо то. Но сад нам баш до руке дође број 'Граничара' у којем неки социјалиста отвара читаву полемику са 'Заставом' због две речи о њеном некрологу и Свет. Марковићу, о 'идеалном реализму'. Писац залази бог зна куда, да нађе смисла речима, и смисао јим је прост да је Св. Марковић тежио, да оствари мисао, која су предмет најреалније потребе људске, али која мисао – идеја – није, бар у замишљеном облику није остварљива – наравно по *нашем мишљењу*. Што се то мишљење социјалистима не допада, то је узредна ствар.

Шта је у науци реализам, то и ми добро не знамо, и не треба у томе поуке од они, који су са науком од јуче готови. Но, пустићемо писца нека сврши своје истраживање: ког је степена братство 'Заставе' према Светозару Марковићу."

²⁵⁹ У белешци 73 навели смо, поред осталог, да се из текста писма брату Јеврему од 20. јануара 1875. године – и прилога уз њега – најбоље види у коликој мери је Светозар Марковић још увек концентрисан и способан за интелектуални напор, без обзира на сву и физичку и психичку исцрпљеност, о томе је писао и Скерлић (видети и белешку 101). Овде упозоравамо на ово сећање Нанчића да Марковић по доласку у Беч у почетку излази и пешке долази у гостионицу, а да духом није клонуо ни када се више није могао кретати сем возилом (ово наше указивање неопходно је због претходних напомена о питањима ауторства о неким текстовима о чему је било речи и у овде поменути белешкама).

²⁶⁰ Видети текст *Пријатељима* у поглављу *Чланци*.

²⁶¹ Ово тврђење о жељи Јеврема да се испита да ли је његов брат Светозар трован и одбијање локалних власти да се то дозволи, не би могло доћи у сумњу; Нанчић, види се то понајбоље и из свежине сећања и након десет година, не би измишљао. Но, видели смо, у поглављу *Документи* о томе није било помена у размени порука између министарства Београда и Беча (сем ако то није било у неком од шифрованих телеграма до којих нисмо дошли, или нису ни чувани).

²⁶² Видети белешку 253.

²⁶³ Овај рад требало је да буде штампан у VII књизи по хронолошком следу којег смо се држали при приређивању ових дела, међутим како је то већ поменуто у уводном тексту за ову књигу, ми нисмо сматрали да је овај текст Марковићев. Накнадно, на сугестију једног дела приређивача одлучили смо се да га овде прештампамо. Пре свега ми немамо егзактан податак да ово није Марковићев рад. Приређивачи *Сабраних списа* унели су га у Марковићеве радове и то смо поштовали свуда тамо где нисмо дошли до податка који би оповргавао такав став. (видети III књигу, стр. 321, *Сабраних списа* Светозара Марковића, Београд, 1965). Садржајно гледано, приређивачи *Сабраних списа* су у праву, стилски и језички теже да би се овај рад могао приписати Марковићу. Но, како су те језичко-стилске неравнине толико фрагментарне и непоуздане приклонили смо се ставу приређивача *Сабраних списа*. Ово тим пре што овако сажет социјалдемократски поглед на развој друштва тешко да би ко од других сарадника *Радика* могао у то време дати сем Марковића.

²⁶⁴ Мисли се на Париску комуњу.

²⁶⁵ Wyruboff-a (Virubova, Vironbofa – како га покаткад пише) Марковић помиње у вези са конгресом Лиге за мир и слободу, видети II књигу, стр. 15 и 18.

²⁶⁶ Овај рад је у Марковићеву библиографију унео Божидар Ковачевић (видети *Наша књижевност*, књига III, 1964, стр. 156), како су се, међутим, његове процене показале непрецизне (видети нашу белешку 13 у овој књизи), ми га нисмо штампали у XIII књизи где би хронолошки припадао. Но, како мислимо да ћемо се можда огрешити, јер су и неки други аутори овај рад унели у Марковићеве списе

(Писарек, на пример), одлучили смо се да га и ми унесемо (мада, термилошки гледано тешко да би се ово могло прихватити: *лежи крвав нож, дембели, и сл.*). С обзиром да рад настаје у време док је Марковић био на робији, није ни чудно ако је понеки такав термин и ушао у његове текстове јер, с друге стране, ту је више типично његових израза: *све дубље и дубље вајајући корена, друшћивени сјирој, реални йравац, одношаји, и др.*

²⁶⁷ Ово писмо требало је да буде штампано у II књизи, јер се садржински надовезује на оно што је тамо дато у вези текстова *Српске обмане* и *Ошворено писмо з. Машићу*. Да Марковић није био у повољнијој ситуацији од других студената, када се о стипендији ради, најбоље се види из писма Николе Пашића Ђури Љочићу, које такође штампамо у овој књизи. Ми ово писмо нисмо имали на располагању када смо II књигу штампали, јер је оно и сада у приватном поседу (више видети у раду Љубомира Никића, одакле смо га преузели).

²⁶⁸ Није ова Марковићева ургенција преко Антонија Хаџића помогла. Светозар Милетић није никако хтео да дозволи да српска влада „Засјавине гоишнике лови“, па није штампао Марковићев одговор ни после два нова дописа Марковића њему лично упућена (видети II књигу, стр. 50–51). Но, када је министар Матић наново затражио изјашњење од Марковића, и како је Марковић изричито затражио од Милетића да се то једном већ одштампа, тек тада је *Огвор* „дуство“ у лист (*Засјава*, бр. 8 и 9, од 21. и 23. I 1870. године). Последице су познате, Светозар Марковић је изгубио стипендију и морао је да се врати у земљу (о свему више у II књизи ових дела).

²⁶⁹ Сва ова даља писма преузета су из часописа *Сјиража*. У уводу за ову књигу споменули смо да су она изостала техничком омашком, једноставно су прескочена код прекуцавања, а сва су требала да уђу у VII књигу.

²⁷⁰ Никола Пашић Светозаревог брата Јеврема ословљава са надимком Јеша; видети белешку 267. У другом писму Љочићу од 2. јула исте године (налази се исто у Архиву Србије), Пашић већ тражи да се пошаље одмах новац ако су га сакупили за помоћ Светозару Марковићу. То друго писмо је интересантно за биографе који пишу о Николи Пашићу. У њему се, на име, већ тада одржава веома јасна карактерна црта издавања задатака и то са таквом јасношћу и прецизношћу у процени политичке ситуације и тренутка да то доиста изненађује с обзиром на Пашићеве године. Ми то писмо нисмо овде штампали само отуда што је немогуће било да се рашчита.

²⁷¹ Како се ради о веома важној достави ово ословљавање са *Куме*, очито је шифровани синоним.

²⁷² У оригиналу је тако. Писац ове доставе као да намерно поједине речи пише неправилно како би што боље замео траг. Када он не би знао српски језик у томе би било више доследности. Као што се може покаткад видети његове су реченице јасно препознатљиве, фонд речи веома богат и одаје човека коме је тај језик матерњи. Реченице су препознатљиве, места за интерпункције такође препознатљиве, али их он не ставља. Када достављач неку реч напише неисправно назире се да је то смишљено учињено а не из непознавања... Ми текст дајемо у потпуности према извору. Како је у писму цитиран део на француском а део на немачком језику, ми смо то дали преведено, наравно са назнаком, али ипак сложено курзивом како би се разликовао тај део од оног основног дела текста. Сем тих пасаж из писама, који су на француском и немачком, све остало је писано ћирилицом, са уочљиво извезбаним рукописом. Чињеница да писац тако добро познаје српски језик, да има рутинерски рукопис и када пише и на српском и на немачком и француском одаје особу и веома образовану и високе интелигенције.

²⁷³ Реч је тако написана у оригиналу, очито треба *клањати*.

²⁷⁴ Реч пере пише малим словом, очито намерно, мада се ради о имену кнеза Петра Карађорђевића каснијег краља.

²⁷⁵ Тј. препоручен.

²⁷⁶ Порука ове, нама анонимне доставе, Јовану Ристићу, тада министра спољних послова у влади Кнежевине Србије (до августа те године намесника), једва да је докучива. *Ђорђе*, с обзиром на горњи текст, требало би да је брат већ поменутог кнеза Петра Карађорђевића, који је водио финансије њиховог дома. Ако би то било тако, достава је веома важна јер говори о финансијској подршци опозицији у Србији па и покрета браће Марковића. Наравно да ово није ново, али је до сада ретко који документ говорио о директној финансијској подршци (о односу ове две струје у тадашњој Србији карађорђевићеваца и социјалиста видети више у раду Ђ. Митровића. *Неколико речи о односима српских социјалиста према Карађорђевићима и карађорђевићевцима и радикалима* у зборнику радова са научног скупа одржаног у САНУ, 8. и 9. априла 1993: *Социјалдемократско наслеђе у Србији – Димитрије Ценић*, Завод за уџбенике и наставна средства, Београд, 1995, стр. 245–251). Да достављач информацију сматра веома важном види се и отуда што отворено тражи награду, па чак и пензију „Ако му од ађишовања *Ђркљан обочи*“! Ово, наравно, треба схватити да достављач страхује од последица ако би био откривен за дате информације – па је то чак исписао готицом, на немачком језику. Но, било је тада достава и самом Ристићу (видети и овде ону доставу Д. Јоксића – Ј. Туцаковићу од 27. IX 1873) како кнез Милан, па и сам Ристић, ради на томе да „макне“ што већу суму од склапања уговора за градњу железнице у Србији. Уколико би се о овоме радило у овој достави онда је све што се спомиње о Карађорђевићима само добра маска за достављача, па и самог Ристића уколико би достава доспела у руке мимо упућених. И у овом случају, наравно, достављач има право што тражи ваљану накнаду за информације које даје. Мислимо да је у питању ипак она прва претпоставка, јер у овом другом случају Ристић би извесно поруку уништио (мада ништа није искључено). Енигма ове важне поруке ипак остаје за нас у овом тренутку нерешива.

²⁷⁷ У овој, као и у осталим доставама Јовану Ристићу, задржали смо аутентичност текста у целини.

²⁷⁸ Највероватније Милорад Медаковић, публициста, службовао у руском конзулату, па су информације од њега добијене могле посебно занимати Ристића, поготово ако су спонтане изречене а не по захтеву званичника из српске владе. Ко је фратар који се спомиње нисмо трагали.,,

²⁷⁹ „У прошлом писму“ – мисли се на доставу од 21. истог месеца које претходи овом које коментаришемо. Ковачевић се не именује, слично као у *Дневнику Бењамина Калаја*, па се очито ради о истој личности. Био је то, наиме, један пребегли граничарски официр, Србин, за којег је више њих утицало код Калаја да за њега издејствује амнестију у Аустро-Угарској што је одбегао и ступио у српску војску (*Дневник Бењамина Калаја*, приредио др Андрија Раденић, стр. 313, 391 и 393).

²⁸⁰ Вероватније да је у питању ађутант кнеза Милана Антоније Богићевић јер је мајор, него Милан Богићевић који је био 1872. године секретар кнеза па у време Чумића ушао у владу као министар правде, а у Стефановићевој влади министар иностраних дела (онај исти што је потписивао ургенције око прегледа оставине и преноса тела Светозара Марковића у документима које смо штампали у првом делу ове књиге).

²⁸¹ Када се помиње Љочић, то је, наравно, Ђура Љочић, уредник *Раденика*, а Љотић је Влада Љотић, одбегли Смедеревац, којег смо доста помињали у ранијим књигама, тада оба веома блиски и искрени сарадници Марковића.

²⁸² Ово се све односило на ванбрачног сина кнеза Михаила Велимира Теодоровића. Још и следеће, 1874., године, изгледа да је и свргнута струја ристићеваца рачунала да треба склонити са престола кнеза Милана и довести Велимира (видети *Дневник Б. Калаја* стр. 596 и 607).

²⁸³ У неколико наврата скренули смо пажњу о аверзији кнеза Милана према браћи Марковић. Подсетили смо и на чињеницу бруталног уклањања Јеврема иако је био у том тренутку херој, ослободилац Пирота, са руским орденом Свете Ане (према некима, тај орден му је и додељен да би и на тај начин био заштићен од кнежевог гнева, али, очито, ни то није помогло).

²⁸⁴ Председник суда у Јагодини био је Димитрије Каракостић.

²⁸⁵ Ко им је кум Џуфа немамо податке, Филип Христић био је посланик у Цариграду, па министар просвете и црквених дела од 22. X 1873. године; Христићу су били познати по својој безграничној оданости Обреновићима.

²⁸⁶ Ово се односи на пад владе Јована Ристића од 22. октобра 1873. године; нову владу формирао је Јован Мариновић у коју улази и бивши сарадник Јеврема Марковића, Аћим Чумић, као министар унутрашњих дела, о чему је доста било речи.

²⁸⁷ Према шематизму за 1873. годину стајало је упражњено место директора II београдске (теразијске) полугимназије, а у 1874. години директор је био Коста Црногорац.

²⁸⁸ Није јасно на кога се односи ова иронична алузија, али је очигледно уперена против новосадских либерала који су долазили у Београд ради преговора са намесничком владом у вези с припремама Уједињене омладине српске током 1871. и 1872. године за организовање устанка за ослобођење и уједињење у српским и јужнословенским областима.

²⁸⁹ ... Отворено писмо, које се овде помиње у ствари је штампана пасквила а коју су добили поштом неки посланици Народне скупштине 1871. и у којој је критикована политика намесништва, односно двеју владајућих фамилија „баба Дудине“ и „Хаџи Томине“. Аутор пасквиле је Светозар Марковић, али и поред дугогодишњих истраживања она није пронађена. (Види о томе: Ђорђе Игњатовић, *Још један нејошнати чланак Светозара Марковића*, зборник радова *Светозар Марковић данас*, Београд, 1992, стр. 120–130). Смисао ове хумористичке примедбе је да се скине сумња са Светозара Марковића и доведе полиција, која је интензивно трагала за аутором пасквиле, у заблуду.

²⁹⁰ Ово је алузија на узапћивање *Врађолана* и прогањања његовог уредника Михаила Никетића (о њему видети више у већ поменутом раду др Ђорђа Игњатовића, *Хумор и сатира – убојито оружје Светозаревој социјалистичкој покрети у политичкој борби*, *Живот и дело Светозара Марковића*, зборник радова са научног скупа у САНУ (16. и 17. октобра, Београд, 18. октобра, Зајечар), Завод за уџбенике и наставна средства, Београд, 1997, стр. 327–338. Наглашавамо да је овај део текстова из *Врађолана* у целини требало да буде одштампан у VII књизи, па га у контексту оних материјала тамо штампаних ваља посматрати и вредновати.

²⁹¹ Ово је алузија на поменуте припреме Уједињене омладине српске. Змајева *Жижа* осудила је ову непромишљену и неумесну „шалу“ (*Жижа*, бр. 19 и 20, од 10. маја 1872.). О односима ова два листа види: Јеремија Д. Митровић, *Змајева „Жижа“ према социјалистичким списовима „Раденик“ и „Врађолан“ Историјски часопис*, 1975, XXII, стр. 239–250.

²⁹² Ово је први наговештај расцепа у српском социјалистичком покрету до кога ће доћи после угушивања *Радника*.

²⁹³ Алузија на јавну тајну да је др Владан Ђорђевић добио новац из тајних фондова намесничког режима за написе против Светозара Марковића и његових

следбеника. Милан Ђ. Милићевић наводи у свом дневнику разговор са Николом Ј. Петровићем, братом Вукашића Ј. Петровића, уредника полуваничног *Јединица*, који се изразио у том смислу; на другом месту Милићевић пише да је Ђорђевић добио од намесничке владе 200 дуката за своје написе. (Види: АСАНУ, бр. 9327/4). И у другим хуморескама то се наговештава наводима да је доктор купио за кратко време кућу, да је почео да се вози каруцама и да је претплатио ложу у Народном позоришту.

²⁹⁴ У овом тексту извргава се руглу др Владан Ђорђевић посебно цитирањем његовог става из *Ошвореног писма Свејозару Марковићу* (види стр. 279, XII књиге).

²⁹⁵ Ово је, наравно, пакосни одговор др Владану Ђорђевићу на његово писање да су идеје Светозара Марковића плод „болесног мозга“, о чему доноси суд без непосредног прегледа, односно заснованог доказа.

²⁹⁶ И ова белешка је уперена против Ђорђевића и представља пародију на његов израз да су Светозар и његови истомишљеници „шпарци“.

²⁹⁷ Иако нису нађени документални извори о томе, може се прихватити да је полиција извршила претрес у уредништву *Рагника* кад је почела њена акција да хапшењем уредника Стеве Милићевића и изнуђеним „кајањем“ угуши лист који је постао веома неугодан намесничком режиму, посебно великим тиражом са око 1200 примерака, бројним сарадницима, одјеком у земљи и иностранству и утицајем на јавни живот Србије (види: Ђорђе Игњатовић, *Сарадници и дописници Рагника Свејозара Марковића, Зборник МС за историју*, 1982, 26, стр. 63 – 100).

²⁹⁸ Ова иронична примедба односи се на чињеницу да је Сретен Анђелковић успео да умакне полицији и да, као и Светозар Марковић, емигрира у Аустро-Угарску.

²⁹⁹ После очекивања да ће *Рагник* наставити излажење у Новом Саду, Светозар Марковић и Ђока Мијатовић успели су да издају само угледни број *Једнакосици* за који су заједно написали програмски уводник (види стр. 316 VII књиге).

³⁰⁰ Реч је о раду Школске комисије о чему је писао и Светозар Марковић.

³⁰¹ Врховни мандарин је министар просвете Димитрије Матић, а Тјен-карамар-хоп мандарин – Мата Карамарковић, секретар Министарства просвете и народни посланик.

³⁰² Милован Ђ. Глишић је имао у првом социјалистичком листу „за шалу и сатиру“ два имена којима је потписивао своје радове – *Он* и *Мехегеијај Корчин Ухелучки*. Други псеудоним је личност из романа О. И. Сенковског (*Барон Брамбеус*) *Доживљаји једне душе*; код нас га је превео Милан Ђ. Милићевић, а Љубећ Каравелов га је оценио као „будалаштину“. (Види о томе: Ђорђе Игњатовић, *Свејозар Марковић и његови историјски истомишљеници у Враголану* (1872), *Зборник Историјског музеја Србије*, 23, Београд 1986, стр. 45–75.)

³⁰³ Из овог писма види се јасно ондашње политичко опредељење Милована Ђ. Глишића, а односи се на либералну кампању у штампи против Светозара и његових истомишљеника.

³⁰⁴ Глишић овде прави алузије на писање Ђоке Мијатовића у *Рагенику* да је Христос био први комуниста, што је изазвало реаковање цркве.

³⁰⁵ Ово се односи на „кајање“ Стеве Милићевића што је тај став, поред осталог, пустио у *Рагник*.

³⁰⁶ Овај напис садржи алузије на Владану Ђорђевића и Панту Срећковића и њихове написе у *Јединици* против Светозара и његових сарадника у *Рагнику*.

³⁰⁷ Фактор Државне штампарије био је Степа Раичевић. Он је по Закону о штампи такође био одговоран за садржај сваког листа штампаног у њој. То је била двострука цензура – полицијска и штампарска – о којој је писао Светозар.

³⁰⁸ Алузија да је некада Ђорђевић био републиканац, што се огледа и у поменутој његовој драми.

³⁰⁹ „Јединац мајстор Лексин син“, како га је назвао Бура Јакшић, је Милан М. Максимовић, аутор низа чланака у којима је нападао напредне људе.

³¹⁰ Алузија да је аутор *Нових историја* Владимир Јовановић, што није тачно, јер је и сам Светозар писао да је то Панта Срећковић.

³¹¹ У тренутку најжешће полемике Светозара Марковића и Владана Ђорђевића, овај је покушао да заврбује Милована Ђ. Глишића, најватренију Светозареву присталицу међу савременим српским књижевницима, да напусти сарадњу у *Враголану* и да пређе у лист који је Владан намеравао да покрене. Глишић је објаснио настанак овог *Манифеста* у писму Љубомиру – Љуби Ковачевићу од 5. јуна 1872 (види: *Полијтика*, 25. XII 1954, 25584, стр. 17; Мома Павковић, *Свејочанство из писма; Прилози за КИФ*, 1983–1984, књ. 49–50, св. 1–4, 51–62: Животин Бошков, *Непознато писмо Милована Глишића; Зборник Матице српске за историју*, 29, 159–165: Јагода Војводић, *Писмо Милована Глишића Љубомиру Ковачевићу*).

³¹² Ауторитет који Глишић више пута помиње представља алузију на крилатицу намесничког режима да треба поштовати „ауторитет власти“. Пошто се Ђорђевић придружио носиоцима власти и он је постао ауторитет.

³¹³ Наведени су сви с којима *Враголан* бије битку на хумористичком бојном пољу: полиција, *Жижа*, др Михаило Розен – Ружић, сарадник Пресбириа, Мијаило Ђелешев, уредник *Руже*, Матија Бан, шеф Пресбириа.

³¹⁴ Караконцула Пампуловић – Добра Ружић.

³¹⁵ Наслов потиче од *Заставине* рубрике *Разглаголство*, коју је писао Илија Огњановић под псеудонимом Абу Казем. Овај напис уперен је против либерала у Новом Саду.

³¹⁶ Овај део текста спретна је парафраза закључног пасуса Марковићеве *Србије на Истикоу* (видети VIII књигу, стр. 97). Ова чињеница, потом навод текста из истог дела у следећем пасусу, навело је Ђорђа Митровића на помисао да би цео текст *Шта да радимо?* могао бити Марковићев (видети Ђорђа Митровић, *Свејозар Марковић и први српски социјалистици у листу Уједињење*, зборник радова са научног скупа *Свејозар Марковић, омладина и марксизам*, одржаног у САНУ 21–22. II 1977, научни скупови књ. XIV, Одељење друштвених наука књ. 4, Београд, 1982, стр. 164). Међутим, чини нам се да је то пресмело тврдити. Уредник Никетић највероватније сам пише овај уводник у свом листу, а текст инкорпорира подређујући га својој идеји за обраду постављене теме. То што цитира Марковића без навођења извора потпуно је разумљиво јер се Марковић тада налазио у емиграцији а његове присталице хапшене у Србији уколико би се код њих нашао неки од Марковићевих штампаних текстова, о чему је већ било доста речи. Никетић је тако, пренео и напис из *Volkswill*-а, изостављајући монограм S. M. (видети белешку 119 у овој XIV књизи). Текстолошка анализа, па и приступ и ширина у обради постављене теме у овом чланку *Шта да радимо?* указује пре на Михаила Никетића као аутора а не Светозара Марковића (са овим се слаже и Ђ. Митровић – у овом случају супротицава ове XIV књиге).

³¹⁷ Навод је из првог пасуса завршног поглавља *Србије на Истикоу* (видети стр. 95 у VIII књизи).

³¹⁸ Док у претходном делу овог текста срећемо и термине које Марковић тешко да би употребио (солдати, намислили) овај завршни део потпуно је у његовом стилу, но ово би се, ипак, требало протумачити као његов утицај.

³¹⁹ Јасан је утицај деловања Светозара Марковића и сарадника; овај део је очито писан под утицајем *Манифестација Комунистичке партије* (видети књигу IV, стр. 226–250). У поменутом раду Ђ. Митровића и овај текст је стављен у групу радова који би могли бити Марковићеве. Међутим, тешко је то прихватити без јаче аргументације, као и друга два која тамо наводи, а такође изашла у *Уједињењу*. Уосталом, овде се то види и из почетног дела текста: „Ко је коле пратио наше погледе по свету...“ – те погледе није писао Марковић, већ, највероватније уредник Никетић. Терминологија је теже изводити закључке јер ту налазимо за Марковића нетипичне речи: *џди, махине...*, али и типичне марковићевске: *џу џровалу, џоја...* Ђорђе Игњатовић, међутим, упозорава да је термин *џоја* (који је често био цитиран код Марковића), чест и у Никетићевом *Врађолану*, па сматра да тај термин највероватније и он користи (Марковићеве прилоге у *Врађолану* нисмо могли идентификовати, па за сада не можемо о свему овоме ни дати коначни суд; видети више у раду Ђорђа Игњатовића у помињаном зборнику радова са научног скупа *Животи и дело Светозара Марковића*, стр. 335, напомена 8).

³²⁰ О овом тексту било је доста помена у XIII и овој књизи па се нећемо посебно освртати (видети белешке 19–23 у овој књизи).

³²¹ Нажалост нема ове напомене уредништва *Будућности* на нашој копији. Када смо припремали XIII књигу нисмо располагали са овим текстом (видети у тој књизи белешку 203), у међувремену, међутим, нашли смо његов препис али без напомене одакле је, када и ко од приређивача ово обавио. Но, важно је да смо до њега дошли и ми га ево дајемо у овој последњој књизи. Овде је као курјозитет интересантно навести сличну подударност која се догодила и редакцији листа *Будућности*. Они су, наиме, у броју 2, од 3. јануара 1875. године, дали и следеће обавештење: „Објашњење“ Ст. Милићевића б. уредника 'Гл. Јавности' у 105. броју нашег листа, било је забачено и стога нисмо могли пре доспети да га штампамо. И кад смо већ држали да га је сасвим nestало, нашли смо случајно и одштампали га без знања г. Милићевића, држећи по његовим ранијим позивима да то треба једном учинити. *Уреднички во.*“ (Подвлачења су у оригиналу.) Произоилази да је Стеван Милићевић доиста „малерозан“. Када се о судбини листова које уређује говори, ваља имати у виду да се њему слично десило и при полицијском растурању уредништва листа *Радник* 1872. године о чему је било речи у VI књизи. (Овај марљиви сарадник Светозара Марковиће, касније Николе Пашића, свакако да заслужује посебан рад неког од историчара.) Ми ћемо овде још указати на полемику и узајамна оптуживања између њега и Мите Ценића у листовима *Радник* и *Самоуправа* 1881. године (били смо припремили и те текстове али смо их на крају ипак изоставили јер би то за ову прилику било преопширно, па само указујемо на њих: Ст. Милићевић, *Самоуправа – Радник, Самоуправа* бр. 43, од 9. IV 1881; *На изјаву Сиве Милићевића и дружих, Радник*, бр. 10, од 12. IV 1881; *Радник Самоуправа, Радник*, бр. 12, од 17. IV 1881 – могуће да су оба од Димитрија Мите Ценића; *Залуд се љуше, Самоуправа*, бр. 52, од 2. V 1881, и Буре Љочић, *Изјава, Радник*, бр. 25, од 5. V 1881). У поменутом делу А. Раденића има више података о судбини *Гласа Јавности*, како смо већ наглашавали у XIII књизи. Овде ћемо још навести највероватније Марковићев текст из *Ослобођења*, објављен у рубрици *Крајугевачке новостии*:

„Касациони суд решењем својим од 30. Децембра оснажио је решење крајугевачког окружног суда, којим се по други пут ставља под суд и у притвор Стева Милићевић бив. уредник 'Гласа Јавности'. – Степа Милићевић стављен је по други пут под суд за оптужење једнога дописа са Космаја – у њему је нашао суд 'клевету и маловажавање власти', и друго, по тужби Јове Ристића, бив. председника министарства, за 'увреду и клевету' саме персоне г. Ристићеве.

Касациони суд у своме решењу, којим оснажава решење краг. окр. суда вели: 'због поступ- љења штампарских против власти, увреде и нападања званичника државних'. – Да ли је ово једно исто са оним у решењу овокр. суда? –

*Стева је пуштен да се из слободе брани кад је положена кауција од 30 дуката, поред пређашње од 25 дук.“

Како смо о овоме већ доста писали упутићемо још на белешку 199 у XIII књизи. Тамо се говори о 15 кривица Милићевића, ако се узме и допис *Са Космаја*, то би била 16. грешка наведена од суда (видети у овој XIV књизи и текст: *Једно ситије љишање*; сасвим је могуће да је и ово дешавање са Милићевићем могло бити разлог да се Светозар Марковић врати том питању).

Независно од свега што је у *Прилозима Додајка* у овом тому прештампано и коментарисано, изнећемо овде на крају једну генеалогiju. Ми смо у I књизи штампали генеалогiju потомака Радоја и Стане – родитеља Светозара Марковића (стр. 432–433, I књиге). Сада дајемо генеалогiju потомака Марковића у Доњој Сабанти. Наиме, иза смрти Светозара Марковића много се, наравно, о њему писало. Међу тим разним написима било је свакојаких података па, разуме се, и нетачности. Међу њима изношени су и подаци да Марковићи у Сабанти мењају презимена у страху од власти или због неслагања са тим сродником, да су изумрли, и слично. Генеалогija коју овде штампамо извучена је из текста Косте М. Марковића, потпуковника у пензији. Имајући у виду да је пореклом из истог рода и његов ранг у ондашњој јавности, не би у ове податке требало сумњати (о овој генеалогiji консултована је и Бранислава Живковић, потомак од Светозареве сестре Христине; видети генеалогiju у I књизи). Овде ћемо цитирати крај поменутог написа потпуковника Марковића:

„Докле год се у кући *Марковића* пали и гори свећа у славу *Свјете Пејске Параскеве*, она иста свећа, коју ми је преко својих потомака оставио у аманет мој прадед, а *Свјетозарев* дед *Марко*, не сме нико рећи да смо изумрли. Док сам жив ја и моји синови није се угасила кућа *Марковића* – није и не дао Бог!

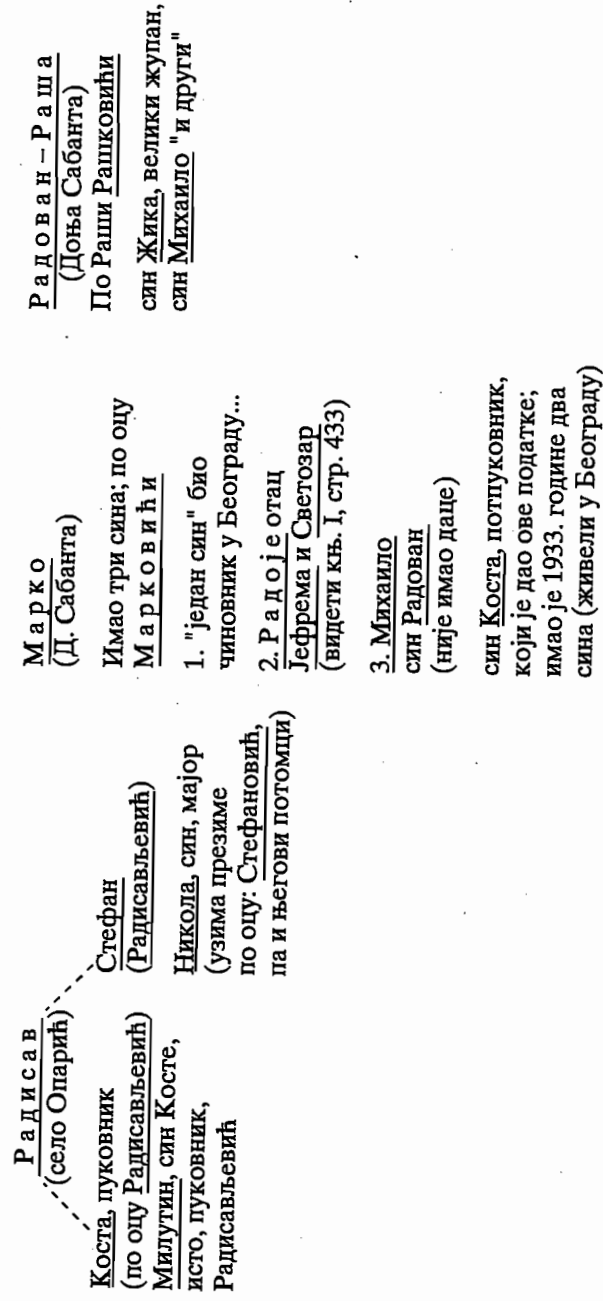
23 јула 1933 године Београд

Косја М. Марковић
потпуковник у пензији“.

Правда, од 5. августа 1933, стр. 8.

ПОТОМЦИ МАРКОВИЋА

(од три брата досељена из Бјелопавлића почетком XIX века у Левач)



СПИСАК ИЛУСТРАЦИЈА

Небојша Митрић, Светозар Марковић, гипсани одливак попрсја урађен за Историјски музеј Србије, изливен потом у бронзи	XI
Насловна страна првог броја <i>Ослобођења</i> , 1. I 1875., последњег листа којег је покренуо и уређивао Светозар Марковић.	19
Јеврем, брат Светозара Марковића у официрској униформи.	38
Путни ковчег Светозара Марковића.	68
Мач Јеврема Марковића, раније припадао оцу Радоју	68
Илка и Јеврем, снаха и брат Светозара Марковића.	74
Кућа свештеника Милоја Барјактаровића у Крагујевцу у којој су се окупљали марковићевци.	78
Сестре Нинковић, рад Уроша Предића (Војвођански музеј, Нови Сад)	84
Оља Ивањицки, Црвени барјак у Крагујевцу 1876 (скица за платно које се налази у Историјском музеју Србије).	89
Страница 102. из Књиге умрлих Српске православне црквене општине у Трсту, са подацима о смрти Светозара Марковића, под редним бројем 402, 26. II 1875.	90
Један снимак Светозара Марковића „из зрелог доба“	95
Копија писма Јеврема Марковића ђакону Богољубу Топонарском, 10. март 1875.	102
Тршћански лист <i>Il Cittadino</i> о смрти Светозара Марковића.	107
Hôtel de la Ville у којем је одсео Светозар Марковић по доласку у Трст	107
Ospedale Civile de Trieste, у којој је провео последње дане и умро Светозар Марковић: 23. II (7. III) – 26. II (10. III) 1875.	108
Храм св. Спиридона Чудотворца у Трсту у којем је одржано опело Светозару Марковићу, 28. II (12. III) 1875.	115
Храм св. Ђорђа на српском православном гробљу у Трсту где је стајао ковчег са телом Светозара Марковића после опела, па до одвожења у Беч.	115
Михаило Спиридоновић, у средини стоји – у цивилном оделу (седи Велимир Тодоровић, ванбрачни син кнеза Михаила...).	116

Карлова црква у Бечу где је смештен ковчег Светозара Марковића по доношењу из Трста, 11/23. III 1875.	116
Један од бројева Марковићевог <i>Ослобођења</i> , посмртно изашлог, са „белинама“ и Опменом министра унутрашњих дела.	117
Обавештење у 33. броју <i>Ослобођења</i> , од 16. марта 1875. године о преносу и сахрани Светозара Марковића у Јагодини 16. III 1875. године.	119
Душан Николић, Светозар Марковић, бронза, постављена у дво-ришту библиотеке „Светозар Марковић“ у Зајечару.	119
Надгробни споменик Светозару Марковићу на јагодинском гробљу, подигнут 1946. године	126
Надгробни споменик Јефрему и Светозару Марковићу на јагодинском гробљу, који је подигла Јефремова супруга Јелена а обновила „Социјална демократија 1910“.	126
Четврта, огласна страница листа <i>Ослобођење</i> , са прегледом скупљача претплате, бр. 4, од 5. I 1875.	133
Насловна страна часописа <i>Раг</i> , бр. 9, од 1. III 1875. године са текстом Пере Тодоровића о смрти Светозара Марковића.	188
Светозар Марковић, рад Стевана Боднарова, постављен испред Универзитетске библиотеке „Светозар Марковић“ у Београду 1946. године.	191
Последња страница из часописа <i>Раг</i> , бр. 12, од 24. III 1875. године са <i>Позивом на ирејиллају</i> за <i>Целокућна дела Светозара Марковића</i>	192
Александар Зарин, Светозар Марковић, споменик испред Дома културе у Јагодини (оштећен 90-тих година XX века).	196
Светозарево коло, компоновао Божидар Јоксимовић 1888. године.	202

РЕГИСТАР ЛИЧНИХ ИМЕНА

А	Барјактаровић, срески писар у Јагодини, 31
Абуказем, видети Огњановић Илија	Барјактаровић (Барјактаровић), свештеник у Крагујевцу, 46, 78, 312
Аксаков, Иван Сергејевич, 258	Барре, 296
Аксентије, видети Ђорђевић Аксентије	Бели-Марковић Јован, 76, 176, 248, 251, 256
Алавантић, видети Милинковић Алавантић	Белимарковић, окружни начелник у Смедереву, 118
Александар из Пожаревца, видети Николајевић Александар	Берне Лудвиг, 275
Алексов, 258	Бизмарк Ото (Bismark-Schönhausen, Otto von, Fürst), 161
Ален, 293	Бихнер Лудвиг (Büchner Ludwig), 151, 276, 318
Анастасијевић Миша, Капетан-Миша, 275	Бјелетић др Добросав, III, VI, VII
Андраши Ђула (Andrássy Gyula), 94, 101, 103, 157	Бјелопавлићи, 334
Андрија Првозвани свети, 292	Блазнавац, видети Петровић Блазнавац Миливоје
Андрић Саво, 312	Блан(к) Луј (Blanc Louis), (лит.), 275
Анђелковић Сретен Срета, 3, 58, 129, 130, 262, 300, 302, 303, 308, 311, 320, 321, 322, 330	Богдановић Јова, 47
Аноним, 249, 253, 254, 257, 258	Богићевић Антоније, мајор, 253, 328
Аранђеловић Анта, 166	Богићевић М. Милан, 92, 93, 328
Арача, 255	Богосављевић Адам, 25, 60, 169, 184, 304, 305, 309, 323
Арса епископ	Боднаров Стеван, вајар, 191
Аџа барјактар, 312	Бошковић Јово Јован, посланик из Јадра, 47, 60, 301, 304
Б	Бошковић, из Лознице, 31
Бакуњин, Михаил Александрович, 236, 300	Бремон, 296
Бан Матија, 275	
Банковић Андра, 308	

В

- Вагнер Адолф (Wagner Adolf), 281
 Велимировић Пера, 293, 312
 Величковић Живојин, 118, 120
 Weskancoot, 293
 Видаковић Светозар, студент у Цириху, 248
 Виктор Емануило (Vittorio Emanuele, II, 1820–1878), 5
 Вирубов (Wugouboff), француски филозоф – позитивист, 212
 Витурели Ђовани (Vitturelli Giovanni), 104, 105
 Владимир, видети Јовановић Владимир
 Влајковић Ђока Ђорђе, 311
 Вуковић Ј. Павле Паја, 46, 73, 77, 308, 312
 Вуловић Јован, 297, 311
 Вулетић др Витомир, 324
 Вучић-Перишић Тома, 42, 73, 75

Г

- Гавриловић, 251
 Гамбета (лит.), 275
 Гарашанин Илија, 251, 257
 Гарашанин Перо, 258
 Гарибалди Ђузепе (Garibaldi Giuseppe), 5
 Гати де Гамон, госпођа, 232
 Гледстон Вилијам Еварт (Gladstone, William Ewart), 22, 23
 Глишић Ђ. Милован, 60, 263, 266, 269, 272–274, 330, 331
 Глишић Милош, 169, 322
 Гојковић Живко, 275
 Голубовић Алекса, бивши кмет у Јагодини, 32, 34, 165
 Грба мр Милан, 293
 Грковић из Г. Милановца, 31
 Грујић Сава, 63, 169, 312, 322

Д

- Дамјановић др Перо, III, VI
 Дарвин Чарлс (Darwin Charles Robert), 236
 Дизрајели Бенџамин (Disraeli Benjamin), 22, 23
 Димитријевић др Сергије, III
 Димић Митко из Јагодине, 166
 Добривојевић из Београда, 258
 Доброљубов Николај Александрович, 197
 Дон-Жуан (лит.), 232
 Донић Димитрије, ћурчија у Јагодини, 166
 Драгојевић Раденко из Звижда, 162
 Драгутин, син Цветка, поштар у Јагодини, видети Јездић
 Др Жац, видети Симић Живојин
 Дубовац др Јован, III, 306
 Дуда („баба Дуда“), фамилија Дудића у Београду, 239
 Дурковић Јакшић др Љубомир, 312, 313, 322
 Душан Немањић цар, 209

Ђ

- Ђекић Коста трговац у Јагодини, 32, 33
 Ђикић Катарина, 33, 52, 296, 297, 320
 Ђикић Таса трговац у Јагодини, 32, 33, 52, 296, 297, 320
 Ђорђе, брат Петра I Карађорђевића, 250, 328
 Ђорђе свети, 115
 Ђорђевић др Владан, 194, 261, 271, 276, 306, 329, 330, 331
 Ђорђевић Пера, 21, 203, 295, 311

Ж

- Живковић Бранислава, 312, 333
 Живановић Живан, 294, 295, 299, 300, 304, 305
 Живковић Петар, проф., 47
 Живковић Радомир, VII
 Живковић Сава трговац у Јагодини, 32, 325
 Живојиновић Бранимир, VII
 Живорад, 258
 Жујовић Живојин, X
 Жујовић Јован, академик, 316, 317, 318

З

- Зарија („чича Зарија“), 206
 Зарин Александар, вајар, 195
 Здравковић Коста, 47
 Змај, видети Јован Јовановић Змај

И

- Ивањицки Оља, сликар, 89, 312
 Ивић др Алекса, 312
 Игњатовић др Ђорђе, VI, X, 293, 329, 330, 332
 Илић Ђурђе, 46

Ј

- Јакшић Ђура, песник, 331
 Јанежић (Janežić) Адриана, 312
 Јанко Катић, војвода, 144, 184, 316
 Јанковић Обрен, 46
 Јањић Илија, беспосличар, 118
 Јездић Драгутин, поштар у Јагодини, 166, 170
 Јездић Цветко, 166
 Јеремија Слепац видети Караџић-Обрадовић Јеремија
 Јеша, видети Марковић Јеврем

- Јован „златоуст“, 258
 Јовановић Владимир, 198, 248, 275, 300, 331
 Јовановић Добривоје, 294
 Јовановић др Јован Змај, 329
 Јозеф, шифра доушника, 250
 Јоксимовић Божићар, судија, 202
 Јоксимовић Милан, судија, 166
 Јоксић Димитрије, 255, 256, 328
 Јоцић Тодор, 20, 32

К

- Калај Бенџамин (Kallay Benjamin), 92, 93, 94, 103, 113, 300, 328, 329
 Каљевић Љубомир Љуба, 28, 139, 292, 295, 296, 317
 Капетан-Миша, видети Анастасијевић Миша
 Каравелов Љубен, 330
 Карађорђе Петровић, вожд; Карађорђевићи, 41, 42, 49, 71, 75, 76, 249, 251, 309, 328
 Карађорђевић Петар, кнез, касније краљ Петар I, 73, 309, 328
 Караконцула (лит.), видети Пампуловић
 Каракостић Димитрије, 256, 329
 Карамарковић Мата, 330
 Караџић Стефановић Вук, 206
 Караџић-Обрадовић Јеремија (Слепац Јеремија), 321
 Карло(ва црква) у Бечу, 116, 205
 Кауцки Карл (Kautsky Karl), 306
 Кери Чарлс (Carey Henry Charles), 29, 53, 147, 296
 Кнежевић Урош, 39, 258, 298, 301
 Кнез-Аранђеловић Мата, трговац у Јагодини, 32, 34

Ковачевић Божић, књижевник, 293, 326
 Ковачевић, поручник, 251, 253, 328, 329
 Ковачевић Љубомир, професор, 46, 299
 Колунџић Велимир, VII
 Комадинић Слободан, 315
 Конфучије, 270
 Костић Мијајло, 46
 Кочовић Милан, бакалин у Јагодини, 32
 Кречи, лекар у Бечу, 203, 204
 Крстић Мика, трговац, 118, 189
 Крстић др Никола, 322
 Кудин, полицајац у Трсту, 99, 100
 Кујунџић Милан Абердар, 311
 Кукић Р., 169
 Куриловац М. Љубомир, адвокат, 47, 50, 301

Л

Лавров Петар Алексејевич, 300
 Лаксим мајстор (лит.), 271
 Ланџи доктор (Dr Lanzy), 105
 Лапчевевић Драгиша, X
 Ласал Фердинанд (Lassalle Ferdinand), 300
 Ласер (Lasser) барон, 101
 Лекса (лит.), 331
 Лера Коста, 307
 Лујис Џорџ Хенри (Lewes, George, Henry), 276
 Лукачевић Стефан, VII
 Лукић Д. др Радомир, III, IV, V, VI

Љ

Љотић Владимир, 324, 328
 Љочић Ђура, 293, 310, 327, 328, 332
 Љочић Љуба, 247, 251, 253

Љуб. М., адвокат у Крагујевцу, видети Куриловић М. Љуб.
 Љуба, кочијаш у Јагодини, 32

М

М., студенткиња у Цириху, 241
 Мајурац Мијајло, 20, 31
 Мак-Махон Патрис (MacMahon, Patris de), 212
 Максимовић Јован, судија у Јагодини, 167
 Максимовић М. Милан, 330
 Маленовић Стева, адвокат у Јагодини, 20, 31, 33
 Маринковић Љуба, 256, 257
 Мариновић Јован, 22, 23, 24, 25, 28, 31, 35, 48, 49, 59, 63, 64, 157, 257, 295, 296, 298, 299, 300, 304, 319, 329
 Марковић Јелена Илка, 74, 126
 Марковић Јеврем (Јефрем, Јеша), 20, 31, 34, 38, 59, 60, 63, 68, 72, 74, 75, 76, 91, 102, 104, 109, 111, 126, 169, 170, 171, 205, 206, 247, 251, 254, 255, 256, 257, 258, 292, 294, 295, 296, 297, 299, 301, 303, 305, 307, 308, 309, 310, 313, 319, 320, 322, 326, 327, 328, 329
 Марковић М. Коста, 333
 Марковић П. Марко, трговац, 83, 131
 Марковић Марко, деда Светозара и Јеврема Марковића, 333
 Марковић Никола, 221, 223, 239, 318
 Марковић Радоје, отац Светозара и Јеврема Марковића, 68, 333
 Марковић Светозар, I, IV, V, VI, IX, X, XI, 3, 19, 21, 45, 49, 68, 71, 72, 73, 74, 76, 78, 79, 90, 91, 92, 93, 94, 95, 96, 97, 99, 100, 103, 104, 105, 106, 107,

108, 109, 111, 113, 114, 118, 119, 121, 122, 125, 126, 185, 187, 188, 189, 190, 191, 192, 193, 194, 196, 197, 198, 199, 200, 202, 203, 204, 205, 206, 219, 220, 221, 223, 225, 229, 230, 234, 239, 241, 244, 247, 248, 249, 251, 253, 256, 261, 291, 292, 293, 294, 297, 298, 299, 300, 301, 302, 303, 304, 305, 306, 307, 308, 309, 310, 311, 312, 313, 314, 315, 316, 317, 318, 319, 320, 321, 322, 323, 324, 325, 326, 327, 328, 329, 330, 331, 332, 333
 Марковић Светозар, војни практикант, 297
 Марковић Светозар из Лознице, касније професор Велике школе, 297
 Марковић Стана, мајка Светозара и Јеврема Марковића, 333
 Марковићи, преци и потомци Светозара Марковића, 334
 Маркс Карл (Marx Karl), 292, 293, 302
 Масаџија, 256
 Мате(ј)ић Сава, трговац у Јагодини, 32, 34
 Матић др Димитрије, 219, 326, 327, 330
 Матић Душан, књижевник, III
 Маџини Ђузепе (Mazzini Giuseppe), 5
 Маџаревић, 258
 Мевеласи (лит.), 232
 Медаковић Милорад, 251, 253, 328
 Мехедетај (лит.), псеудоним Милована Ђ. Глишића
 Мијаило, видети Михаило Обреновић, кнез
 Мијалко из Јагодине, видети Раџенковић Мијалко

Мијатовић Ђока, 200, 330
 Мијатовић Чедомил, 296
 Мијушковић, 258
 Милан Обреновић, кнез и краљ, 94, 96, 249, 250, 251, 252, 256, 311, 328, 329
 Миленковић Стева, адвокат, 320
 Милетић др Светозар, 77, 129, 219, 251, 297, 309, 311, 325, 327
 Милинковић Алаванџић Јован Јова, адвокат, 76, 282, 294
 Милићевић Ђ. Милан, 330
 Милићевић Милентије, трговац у Јагодини, 32
 Милићевић Стева, Стеван, 286, 287, 293, 299, 301, 315, 316, 323, 330, 332, 333
 Миловановић Милија, 169
 Милојевић Радивоје, 22, 295
 Милојковић Радивоје, 22, 23
 Милошевић Светлана, VII
 Милуџиновић др Коста, 94, 101, 103, 311
 Миљков, социјалист у Цириху, 248
 Мартов, видети Лавров
 Митић Мирослав, VII
 Митрић Небојша, вајар, XI
 Митровић Ђорђе, VI, VII, X, 293, 302, 306, 312, 328
 Митровић Д. Јеремја, 311, 329
 Митровић Петар, јагодинац, 34, 166, 167, 168, 169
 Михаило Обреновић, кнез, 22, 35, 36, 44, 50, 182, 249, 251, 254,
 Михаило Арханђел Свети, 125
 Михаиловић Павле Паја, 308, 311, 324
 Мијајловић Стевча, 251, 255, 256
 Михајловски, 250
 Михајлофски, 249

- Младеновић Коста, јагодинац, 32
 Модсли Хенри (Maudsley Henry), 238
 Молеровић Т. из Крагујевца, 47
 Мрцајиловић Тома, 258
 Мутап Лазар, војвода руднички, 144
 Мухамед, 221
- Н
- Нанчић Лаза(р), 203, 299, 306, 307, 326
 Недељковић др Душан, III
 Немања Стефан I, 211
 Немањићи, 46
 Несторовић Симо, 169
 Нешковић Миленко из Крагујевца, 46
 Никетић Михајло, 293, 306, 329
 Никић Љубомир, 220, 327
 Николајевић Александар, 163
 Николац, шифра доушника, 250
 Николић Виса, Цинцарин, 166
 Николић Димитрије, 73, 308
 Николић Душан, вајар, 119
 Николић Петар из Јагодине, 32
 Николић Сима, трговац у Јагодини, 32
 Николић Светозар, 298
 Николић Тодор, циглар у Јагодини, 32
 Нинковић Ана, Анка, удата Анђелковић, 83, 84, 87, 88, 132, 226, 229, 230, 234, 241, 244, 295, 311, 312, 318
 Нинковић Милица, 83, 84, 87, 88, 132, 226, 229, 230, 234, 244, 295, 306, 311, 312, 318
 Нинчић Арон, адвокат, 166, 168, 256
- Нишлић Паја, 166
 Новаковић Стојан, 310, 312
- Њ
- Његош, Петар II Петровић, 206
- О
- Обреновићи, династија, 42, 73, 292, 311, 312, 329
 Овен Роберт (Owen Robert), 227
 Огњановић Илија Абуказем, 277
 Омер-паша Латас Јањински, 284
 Он, псеудоним Милована Ђ. Глишића
 Остојић Никола, адвокат, 287
- П
- Павлићевић, начелник Среза звиждског, 162
 Павловић Ђорђе Ђока, 73, 75, 309
 Павловић Јован, 291, 310, 325
 Павловић Миливоје, 307
 П. Ђ., 244
 Паја, видети Вујовић Павле Паја
 Пајевић Арса, 195
 Пампуловић Караконцула (лит.), 276
 Пачић Никола, X, 225, 247, 292, 312, 327, 332
 Пеић Сава, 293
 Пелагић Васо, 49, 159, 160, 311
 Перовић Радослав, 310
 Петар из Јагодине, видети Митровић Петар
 Петка Параскева Света, 330
 Петковић Димитрије Мита, 20, 31
 Петровић Блазнавац Миливоје, 314

- Петровић Ј. Вукашин, 328
 Петровић Ј. Никола, 330
 Петровићи, црногорска династија, 311
 Пијановић др Петар, VII
 Пилић-Ракић др Вера, VI
 Пироћанац Милан, 48, 49, 255, 256, 300, 319
 Пироћанац Милан, 48, 49, 255, 256, 300, 319
 Пироћанац Милош, 166
 Писуњук мр Михаило, VI
 Писарек др хаб. Хенрик, 300, 319
 Пицек доктор, 254
 Попов др Чедомир, академик, III, IV, V, VI
 Поповић Пера, јагодинац, 167
 Поповић Петар, академик, III
 Поповић Сретен Срета, 322
 Поповић Стеван Црни, 53, 147, 296, 301, 316-317
 Поцерац Милош, 144, 316-317
 Протић Коста, министар војни, 172-173, 174, 175, 176, 177, 182, 323
 Прудон Пјер Жозеф (Proudhon, Pierre Joseph), 26, 209
- Р
- Раденић др Андрија, 92, 93, 294, 296, 298, 300, 315, 328, 332
 Раденковић Коста, јагодинац, 166
 Радивоје, видети Милојковић Радивоје
 Радивојевић П. Добро, 118
 Радичевић Бранко, песник, 206
 Радонић др Јован, 292
 Раичевић Стева, 331
 Рајевић, 258
 Ракић Васа из Јагодине, 165
 Ракић Мита, 248, 276
 Ранђеловић Илија, јагодинац, 32
- Ранивица (Цирих), 248
 Ранковић Драгутин, VII
 Ранковић Лаза Лазар, 166
 Ристић др Јован, 20, 23, 24, 25, 26, 35, 36, 48, 76, 249, 251, 253, 254, 257, 258, 292, 294, 295, 296, 297, 298, 300, 311, 324, 325, 328, 329, 332
 Розен, Ружић Розен Михајло
 Ружић Розен Михајло, 275, 299, 319
 Реџепагић др Јашар, академик, III, VI
 Рошфор (лит.), 275
- С
- С. 232
 Сава Немањић – Свети Сава, 46, 203, 299, 302, 304
 Савић, заступник уредника „Будућности“, 298
 Сарамандић Владимир, 46
 Сенковски О. И., 330
 Сечански, 248
 Симеуновић др Драган, VI
 Симић Живојин, 277
 Симић Јован, 282, 293
 Симић Јованча, касапин из Јагодине, 32
 Симоновићева, 227
 Скерлић др Јован, 79, 299, 311, 313, 326
 Смит Адам (Smith Adam), 65
 Спасић Алекса, 73, 75, 309
 Спасић др Живомир, 311
 Спасић Никола, 309
 Спира (лит.), 277
 Спиридон Свети, 115
 Спиридоновић Михаило, 91, 103, 104, 105, 106, 109, 111, 116
 Срећковић Панта, 258, 330, 331
 Станојевић Алекса из Новог Сада, 125, 314

- Стевча, видети Михајловић Стевча
- Степановић Милош из Мишљеновца, 163
- Степић Илија, 46
- Стефановић Данило („чика Данило“), министар, 117, 169, 303, 328
- Стефановић Бока, државни тужилац, 170, 321
- Стефановић М., „заступник фактора“, 303
- Стефановић Н., штампар у Београду, 73, 193, 298, 308
- Стојановић Димитрије, 166
- Стојанчевић др Владимир, академик, III, VI
- Стојковић др Андрија, III, VI, VII
- Стојковић Димитрије, 293
- Стоукс Гејл (Stokes Gale), 292
- Т
- Тајсић Ранко, 60
- Таса, видети Банковић Таса
- Тасић Живко, општински писар у Јагодини, 31
- Теодоровић (Тодоровић) Велимир, син кнеза Михаила, 116, 324, 329
- Теша, псеудоним доушника, 251
- Тешић-Насковски Емилија, 292, 293, 324
- Тихомир, мајор, 253
- Тјан-карамар-Чјан, (лит.), 264, 330
- Тодорић Илија, 312
- Тодоровић др Драгоје, VI
- Тодоровић Коста из Јагодине, 166, 167
- Тодоровић Паја, 190, 325
- Тодоровић Пера Петар, 71, 76, 78, 121, 122, 123, 188, 293, 299, 301, 305, 307, 308, 309, 310, 311, 312, 314, 317, 325
- Топонарски Богољуб, ђакон у Трсту, 91, 99, 100, 102, 103, 109, 110, 111, 112, 313
- Топонарски Миливоје, 313
- Туцаковић Димитрије, 46
- Туцаковић П. Јаков, 253, 255, 328
- Туцаковић Тодор, 47
- Ћ
- Ћелеш, видети Ћелешевић Ћелешевић Б. Михајло, 275
- Ћира (лит.), 277
- У
- Урош, члан УОС, 200
- Ф
- Фавро (лит.), 275
- Фурије Шарл (Fourier Charles), 232
- Х
- Хаџи Воштац (лит.), 275
- Хаџи Тома, 329
- Хаџић Антоније, 219, 327
- Хофман (Hofmann), 113, 114
- Христина, сестра Светозара и Јеврема Марковића, 312, 333
- Христић Никола, 248
- Христић Филип, 255, 312, 329
- Христос Исус, 221, 330
- Хуберт, 249, 250
- Ц
- Цветковић Јованча, 166, 167
- Ценић Димитрије Мита Митке, 76, 293, 300, 328, 332
- Црногорац Коста, 329

- Ч
- 287, 288, 295, 296, 300, 303, 304, 305, 308, 309, 310, 319, 320, 321, 328, 329.
- Чернишевски Николај Гавриловић, 156, 193, 197, 200, 230, 231, 306
- Чкребић дипл. инж. Душан, III, VI
- Чумић Аћим, 23, 31, 48, 49, 59, 60, 62, 63, 64, 72, 73, 75, 76, 166, 167, 169, 171, 200, 257,
- Ц
- Цефа, Цуфа, 255, 256, 329.
- Ш
- Шкорић Софија, X

РЕГИСТАР ГЕОГРАФСКИХ ИМЕНА

А

Азија, 211, 303
Албанија, 309
Америка, 210
Аустрија, 3, 43, 130, 200, 204,
205, 248, 262, 267, 281, 303
Аустро-Угарска, 4, 35, 49, 92,
93, 96, 97, 98, 99, 100, 101, 103,
109, 111, 113, 129, 159, 203,
262, 281, 291, 311, 328, 330
Африка, 303

Б

Базјаш, 72, 206
Балканско полуострво, 36
Банат, 239, 240, 267
Бачка, 240
Белгија, 303
Белица, 167
Београд, IV, V, VII, X, 3, 6, 35,
39, 47, 54, 61, 63, 72, 73, 79, 88,
91, 92, 93, 94, 103, 105, 109,
111, 113, 118, 120, 121, 122,
123, 124, 129, 135, 157, 160,
166, 170, 191, 193, 197, 200,
220, 248, 251, 253, 254, 255,
257, 261, 262, 277, 292, 293,
294, 295, 296, 297, 298, 299,
301, 304, 306, 308, 311, 312,
313, 315, 317, 321, 326, 328,
329, 330, 333
Берлин, 281
Берн, 212

Беч, 36, 67, 78, 91, 98, 99, 100,
101, 103, 104, 105, 106, 109,
111, 113, 114, 115, 116, 157,
201, 203, 204, 205, 206, 251,
299, 303, 306, 325, 326
Бока Которска, 71, 308
Босна, 261, 275, 284
Босна и Херцеговина, 4, 42, 43,
240, 279, 292, 295
Британија, видети Енглеска
Брњица, 184
Бугарска, 35, 36, 42, 43, 44, 45,
258
Будим, 249

В

Ваљево, 192
Видно (кварт у Бечу), 205
Винернојштат, 306
Војводина, 84, 325
Вршац, X, 200

Г

Германија, видети Немачка
Голубац, 184
Горњи Милановац, 31
Градно, 249
Граница (Војна Крајина), 240
Грац, 203
Гужа, 75
Грчка, 46, 49, 152, 153,

- Д
Далмација, 201, 240, 307
Дармштат, 318
Доња Сабанта, 333, 334
Дубровник, 193, 204
Дунав, 206
- Е
Европа (Запад), X, 86, 198, 210, 211, 214, 225, 230, 239, 240, 269, 270, 271, 280, 324
Енглеска, 86, 131, 210, 238, 242, 249, 250, 281, 292, 293, 295
- Ж
Женева, 248
- З
Загреб, 213
Зајечар, 118, 193, 197, 314, 329
Запад, видети: Европа
Звижд, 31, 60, 162, 164, 300, 303, 319, 321
Земун, 160, 201, 249, 300
- И
Израиљ, 157
Инглеска, видети Енглеска
Ирска, 210
Италија, 5, 43, 71, 307
- Ј
Јавор, 311, 317, 325
Јагодина, IX, 20, 31, 33, 34, 52, 54, 59, 72, 73, 119, 126, 164, 165, 166, 169, 170, 171, 189, 190, 196, 197, 206, 255, 256, 294, 297, 301, 303, 304, 305, 319, 320, 321, 323, 324, 325, 329
Јадар, 31, 60, 319
Јасеница, 75, 120
- Јевропа, видети Европа
Југославија, 43, 85, 131, 267, 315, 329
- К
Карановац, видети Краљево
Карловци сремски, 241, 244
Кина, 263, 264, 265, 269, 270
Књажевац, 166
Космај, 54, 301, 316, 332
Крагујевац, 3, 4, 19, 21, 32, 35, 45, 46, 50, 58, 71, 72, 75, 78, 83, 85, 89, 118, 129, 130, 131, 132, 134, 170, 174, 176, 179, 182, 197, 286, 288, 291, 296, 297, 298, 299, 300, 304, 308, 311, 312, 317, 321, 323, 332
Крајина, 16, 293
Краљево, 40
Крушевац, 16, 18, 72, 162, 305
- Л
Левач, 334
Лозница, 31, 60, 170, 319
Лондон, 280
- М
Мађарска, 49, 157, 160, 166, 200, 203, 319
Мачва, 185, 283
Млава, 16
- Н
Нева, 312
Немачка, 43, 49, 86, 87, 131, 158, 210, 215, 248, 301, 304, 306, 327
Нови Сад, 49, 84, 92, 93, 125, 160, 199, 200, 221, 222, 223, 224, 225, 228, 229, 230, 233, 234, 238, 239, 240, 243, 244, 249, 251, 253, 261, 262, 277, 302, 309, 311, 314, 318, 325, 330

- О
Опарих, 334
- П
Планка, 118, 189
Панчево, X, 75, 160, 194, 197, 198, 309, 310, 325
Париз, X, 210, 212, 248, 249, 254, 255, 276, 296, 318, 326
Петроград, 197, 230
Пешта, 36, 157, 158, 219, 307
Пијемонт, 43, 44
Пирот, 329
Пожаревац, 16, 31, 76, 203, 205, 271, 317
Поцерина, 283
Праг, 159, 280
Пруска, 43, 44, 174, 239, 281
Пореч, 16
- Р
Равањ, 185
Река, 16
Рековац, 197
Рим, 152, 153, 209, 269
Русија, 86, 131, 197, 198, 250, 258, 303, 328, 329
- С
Сабанта, 256, 333
Сава река, 251
Сахара, 277
Свилајинац, 83, 87
Сењак, 309
Смедерево, 16, 75, 118, 120, 189, 206, 300
Србија, III, IV, V, VI, X, XI, 3, 4, 5, 6, 7, 12, 16, 17, 18, 22, 24, 25, 28, 31, 35, 41, 42, 43, 44, 48, 49, 56, 71, 75, 86, 89, 90, 94, 101, 104, 121, 129, 130, 131, 146, 157, 158, 159, 160, 161, 162, 165, 173, 175, 184, 186, 189, 194, 198, 199, 206, 211, 219, 225, 239, 240, 242, 247, 249, 250, 253, 254, 256, 262, 267, 275, 278, 279, 282, 284, 291, 292, 294, 295, 297, 300, 301, 302, 303, 304, 306, 308, 310, 311, 312, 313, 314, 315, 316, 320, 321, 322, 325, 327, 328, 329, 330
Срем, 240
Стара Србија, 279
- Т
Топола, 309
Троједница, 215
Трст, IX, 90, 91, 92, 93, 94, 96, 97, 98, 99, 100, 101, 103, 104, 105, 106, 107, 108, 109, 111, 115, 121, 122, 186, 187, 189, 193, 201, 203, 204, 205, 306, 309, 312, 313
Турска, 4, 24, 36, 43, 48, 49, 158, 166, 267, 279
- У
Угарска, видети: Мађарска
Ужице, 16, 18
- Ф
Француска, 43, 86, 131, 198, 239, 242, 271, 276, 303, 327
- Х
Хрватска, 36, 43, 44, 213, 214, 215
- Ц
Цариград, 22, 158, 295, 329
Цетиње, 6
Ц., видети: Цирих
Цирих, X, 49, 83, 198, 219, 220, 247, 306
Црна Гора, 35, 36, 43, 48, 167, 279, 311

Ч	Швајцарска, 15, 198, 212, 300, 311
Чешка, 214	Швапска, видети Аустрија
	Шведска, 303
Ш	Шкотландија (Шкотска), 210
	Шпанија, 240, 303
Шабац, 75, 76, 282	Шумадија, 28, 258

RÉSUMÉ

Ce volume, le XIVe, est le dernier de l'édition où nous retrouvons les textes de Svetozar Marković. A savoir, déjà dans l'*Avant-Propos* du premier volume (traduit en français, voir les pp. 449-460), on mentionne que tous les autographes de Marković seront publiés chronologiquement, selon qu'ils ont vu le jour, dans les 14 premiers volumes, et les trois autres sont des suppléments de ces ouvrages (le XVe – Les sources européennes sur Svetozar Marković, le XVIe – Les contemporains et les collaborateurs sur Svetozar Marković, le XVII/1 – La bibliographie (les ouvrages de Marković et les travaux qui lui sont consacrés) le XVII/2 – Les registres (de notions, de noms, géographiques).

Dans la *Note conjointe* de ce livre, ses rédacteurs informent que c'est ici le matériel se rapportant aux textes de Marković écrits depuis sa sortie de prison, le 28. XI. 1874, à sa mort, le 10. III. 1875. La matériel a été réparti, comme dans les volumes antérieurs, en IV chapitres.

I Articles. Comme Marković, à sa sortie de prison, avait lancé un nouveau journal au titre symbolique *Oslobođenje (Libération)*, presque tous les textes dans ce chapitre sont tirés de ce journal (ce fut là le premier journal paru qui fut rédigé par lui et sous son influence). Le contenu, que nous donnons également en traduction française, permet de voir de quels travaux il s'agit. Nous rappelons que Svetozar Marković avait publié une série de textes qui, à première vue, ne donnent pas l'impression de contenir des informations d'importance (tels, par exemple, les éditoriaux), et pourtant c'est le contraire, comme c'est souvent le cas – ces textes comportent d'importantes informations et des prises de position théoriques essentielles. Mais comme le Comité de rédaction de ces oeuvres a adopté le point de vue qu'il fallait composer spécialement la registre de notions (comme nous venons de le dire, ils feront l'objet du volume XVII/2), nous ne nous y attarderons pas plus longtemps.

Le chapitre II, *Les lettres*, contient seulement trois textes. La lettre au frère de Marković, Jevrem, datée du 20. I. 1875., est d'une importance particulière. Svetozar y annonce son départ à l'étranger (pour consulter, à Vienne, les médecins spécialistes de sa maladie, – la tuberculose de l'estomac, – ensuite, parce que le gouvernement serbe avait déjà dressé contre lui un nouveau réquisitoire „pour délits de publications“). On retrouve dans cette lettre le texte de l'article *Les partis en Serbie et M. Čumić* (ce dernier était président du conseil et il venait d'être relevé de ses fonctions le jour même où Svetozar Marković avait écrit cette lettre), celle-ci devant

être publiée lorsqu'il aurait déjà quitté la Serbie; cela ne fut pas fait, n'étant plus d'actualité, mais l'article présente quelque intérêt pour les chercheurs parce qu'il permet de suivre les prises de position de Marković.

Le chapitre III, *Les documents*, est très précieux parce qu'une foule de données sur la mort de Svetozar Marković nous est livrée dans la correspondance qui s'ensuivit entre le gouvernement serbe et le gouvernement austro-hongrois (le gouvernement de Belgrade avait demandé la perquisition des effets personnels de Marković après sa mort à Trieste, et cette perquisition fut faite).

Le chapitre IV, *Les contributions*, contient d'intéressantes données, comme dans les livres précédents, qui se réfèrent à la vie et aux activités de Svetozar Marković. Les textes qui se rapportent à sa mort et à son enterrement à Jagodina, le 28 mars 1875., sont, de même, intéressants.

Ce XIVe volume, à la différence des précédents, contient aussi un Ve chapitre: *Le supplément* – où se trouve, rangé dans le même ordre que dans la première partie du volume, tout ce qui avait été omis au cours de l'impression de celui-ci et des volumes qui l'ont précédé.

Le chapitre V/1 contient seulement deux articles qu'on suppose être ceux de Marković.

Le chapitre V/2 contient 11 lettres de Marković. Une seule de ces lettres vient d'être découverte, les autres, par omission lors de son impression, manquent dans le volume VII. Le contenu de ces lettres est très important; entre autres, Marković y expose ses vues sur le communisme, le socialisme, etc.

Le chapitre V/3, *Les documents*, contient principalement les rapports anonymes du délateur personnel du régent Jovan Ristić et d'autres. On y trouve une lettre de Nikola Pašić datée de Zurich le 9. V. 1870., qui permet de voir dans quelles difficultés matérielles Marković était empêtré après s'être vu privé de sa bourse par le gouvernement d'avoir critiqué la Constitution apportée en Serbie en 1869.

Le chapitre V/4, *Les contributions*, contient le plus grand nombre de textes du premier journal socialiste satyrique et humoristique *Vragolan* et de *Ujedinjenje* (les deux journaux avaient, eu pour rédacteur Mihailo Niketić, le collaborateur de Marković; les données fournies par le comité de rédaction de la présente édition, en ce qui concerne la difficulté à établir l'exactitude des faits sur la collaboration de Marković lui-même à ce journal, n'ont pas pu encore être élucidées). On trouve aussi dans ce chapitre *L'explication* donnée par St. Milićević et parue dans le journal *Budućnost*, où il révèle les raisons de l'arrêt de sa collaboration au journal *Glas Javnosti* (ce texte ne fut pas à la disposition des rédacteurs lors de la préparation du volume XIII).

Font suite à ces textes *Les notes des rédacteurs* qui y exposent, comme dans les autres volumes, les faits qui relèvent de l'autorisation des textes de Svetozar Marković, et ils donnent d'autres renseignements importants sur les textes contenus dans ce volume. Viennent à la fin les *Registres* et la *Liste des illustrations*.

SOMMAIRE

Remarque en annexe à ce volume	IX
I. <i>Les articles</i>	
„Oslobođenje“	3
Kragujevac, le 28. décembre	4
L'arrondissement et l'administration locale	8
Les nouvelles de Jagodina	20
Aux amis	21
La seconde Assemblée législative	22
Le rapport du ministre des finances pour l'année 1874	27
L'élection des députés à Jagodina	31
Kragujevac, le 8. janvier	35
Quand est-ce qu'un député peut-il être arrêté?	39
Encore un mot sur „Oslobođenje“	41
Nouvelles du jour I	46
Istok a de nouveau publié une note sur Oslobođenje et les „communards“	48
Nouvelles du jour II-IV	50
Une vieille question	54
Aux lecteurs de „Oslobođenje“	58
Un changement de ministère	59
Un candidat pour député et pour ministre	62
Le Travail	65
II <i>Les lettres</i>	
Svetozar Marković à Pera Todorović, Kragujevac, première moitié de janvier 1875	71
Svetozar Marković à son frère Jevrem, Le régime des partis en Serbie et M. Čumić, Kragujevac, le 20 janvier 1877	72
Svetozar Marković à Pera Todorović et à ses camarades, Vienne, février 1875	79
III <i>Les documents</i>	
La requête des soeurs Nišković au Ministère de l'Instruction publique et des affaires religieuses pur la création d'une école de jeunes filles à Kragujevac, Svilajnac, le 13. IX. 1874	83

Le plan pur l'école de jeunes filles à Kragujevac	85
L'autorisation du ministre de l'Instruction publique et des affaires religieuses aux soeurs Ninković d'ouvrir une école de jeunes filles à Kragujevac; du 22. XI. 1874	88
Jevrem Marković à Bogoljub Toponarski, le 10. III. 1875. (lettre écrite en allemand et en serbe)	91
Demande de Milan. M. Bogićević, ministre des Affaires Étrangères de Serbie, à Benjamin Kalay, ministre d'Autriche-Hongrie à Belgrade, le priant de s'engager pur la saisie des papiers de feu Svetozar Marković, décédé à Trieste le 27. II./11. III. 1875 (lettre écrite en français et en serbe)	92
Benjamin Kalay au comte Andrassy, le 11. III. 1875	94
Le ministre des Affaires Intérieures de l'Autriche-Hongrie à la Direction de la police à Trieste, le 12. III. 1875. (lettre écrite en allemand et en serbe)	96
Le télégramme chiffré de la police de Trieste au Ministère des Affaires Intérieures de l'Autriche-Hongrie, le 12. III. 1875..	98
La Direction de la police de Trieste au ministre des Affaires Intérieures de l'Autriche-Hongrie, le 12. III. 1875. (lettre écrite en allemand et en serbe)	99
Le comte Lasser, ministre des Affaires Intérieures de l'Autriche-Hongrie, au comte Andrassy, ministre des Affaires Étrangères, le 13. III. 1875. (lettre écrite en allemand et en serbe)	101
Le comte Andrassy, ministre des Affaires Étrangères de l'Autriche-Hongrie, à Benjamin Kalay, le 13. III. 1875.	103
Les pompes funèbres réunies de la Ville de Trieste à la Magistrature de cette Ville, le 13. III. 1875. (lettre écrite en italien et en serbe)	104
L'autorisation pour le transport de la dépouille mortelle de Svetozar Marković de Trieste à Vienne, le 13. III. 1875. (lettre écrite en italien, allemand et serbe)	105
La Direction de la police de Trieste au ministre des Affaires Intérieures de l'Autriche-Hongrie, le 17. III. 1875. (en allemand et en serbe)	109
Le ministère des Affaires Étrangères de l'Autriche-Hongrie à Benjamin Kalay, ministre à Belgrade, le 17. III. 1875. (lettre écrite en allemand et en serbe)	113
Le télégramme du chef du district de Smederevo au ministre des Affaires Intérieures, le 19. III. 1875.	118
Le ministre des Affaires Intérieures au chef du district de Smederevo, le 22. III. 1875.	120
La décision du Tribunal de la Ville de Belgrade sur la censure du no. 10 de <i>Rad</i> , le 18. III. 1875.	121
La décision du Tribunal de la Ville de Belgrade sur la censure du no. 11 de <i>Rad</i> , le 18. III. 1875.	123
Les frais de la commémoration de Svetozar Marković à Novi Sad	125

IV Contributions

Annonce de la parution du journal <i>Oslobođenje</i> dans la <i>Zastava</i> de Miletić, <i>Zastava</i> , no. 1, du 1./13. I. 1875.	129
--	-----

Annonce de la parution du journal <i>Oslobođenje</i> dans la revue <i>Rad, Rad</i> , no. 1, du 1. I. 1875.	130
École supérieure de jeunes filles à Kragujevac, <i>Oslobođenje</i> , no. 1, du 1. I. 1875.	131
Presse libre, <i>Oslobođenje</i> , no. 2-6, du 3 au 12. I. 1875.	134
Stevan Popović, Réponse à "Oslobođenje", <i>Budućnost</i> , no. 4, du 10. I. 1875.	147
Sur l'éducation, <i>Oslobođenje</i> , no. 5-7, des 10, 12 et 15. I. 1875.	148
Belgrade, le 11. janvier 1875, <i>Istok</i> , no. 4, du 12. I. 1875.	157
Les communards serbes et le gouvernement hongrois, <i>Istok</i> , no. 4, du 12. I. 1875.	159
L'élection des députés à Zvižd, <i>Oslobođenje</i> , no. 7, du 15. I. 1875.	162
Jagodina, le 18. janvier, du 26. I. 1875.	165
Les élections de Jagodina devant l'Assemblée, <i>Oslobođenje</i> , no. 14, du 31. I. 1875.	169
Les propositions du ministre de la Guerre à l'Assemblée Nationale, <i>Oslobođenje</i> , no. 13. et 14, des 29 et 31. I. 1875, et no. 15 à 9, des 2, 5, 7, 9 et 12. II. 1875.	172
Le journal <i>Istok</i> , sur la mort de Svetozar Marković, <i>Istok</i> , no. 23, du 3. III. 1875.	186
Le journal <i>Vidovdan</i> sur la mort de Svetozar Marković, <i>Vidovdan</i> , no. 53, du 6. III. 1875.	187
Trois contributions du journal <i>Budućnost</i> sur la mort de Svetozar Marković, <i>Budućnost</i> , no. 28, du 16. III. 1875.	189
Nouvelle télégraphique dans <i>Oslobođenje</i> sur l'enterrement de Svetozar Marković à Jagodina, le 16. III. 1875, <i>Oslobođenje</i> , no. 34, du 19. III. 1875	190
La revue <i>Javor</i> sur Svetozar Marković (à l'occasion de la parution du premier volume de ses Oeuvres Complètes et de sa mort), <i>Javor</i> , no. 16, du 1. VI. 1875	193
Svetozar Marković, <i>Srpkinja</i> , calendrier pur le peuple pour l'année 1876	197
Laza Nančić, Derniers jours, mort et dépouille mortelle de Svetozar Marković, <i>Zastava</i> , 13/25. I. 1885.	203

V. Le supplément

Textes qui manquent dans les volumes déjà imprimés

V/1. Articles

Où va la société	209
„L'ami des ouvriers“	213

V/2. Les lettres

Svetozar Marković à Antonije Hadžić, Zurich, le 23. XI. 1869.	219
Svetozar Marković à Nikola Marković, Novi Sad, juin 1872.	221
Svetozar Marković à Nikola Marković, Novi Sad, le 6. IX. 1872.	223

Svetozar Marković à Nikola Pašić, Novi Sad, le 2. X. 1872.	225
Svetozar Marković à Anka et Milica Ninković, Novi Sad, le 14. X. 1872 . .	226
Svetozar Marković à Anka et Milica Ninković, Novi Sad, le 21. X. 1872 . .	229
Svetozar Marković à Anka et Milica Ninković, Novi Sad, le 1. XI. 1872 . .	230
Svetozar Marković à Anka et Milica Ninković, Novi Sad, le 20. XI. 1872 . .	234
Svetozar Marković à Nikola Marković, Novi Sad, le 18. II. 1873.	239
Svetozar Marković à Anka Ninković, Karlovci, 1873.	241
Svetozar Marković à Anka et Milica Ninković, Karlovci, 1873.	244

V/3 *Les documents*

Nikola Pašić à Đura Ljočić, le 9. V. 1870.	247
Un anonyme à Jovan Ristić, le 3/9. 1872.	249
Un anonyme à Jovan Ristić, le 21. VII. 1873.	251
Un anonyme à Jovan Ristić, le 24. VII. 1873.	253
Un anonyme à Jovan Ristić, le 3. VIII. 1873.	254
Dimitrije Joksić à Jakov Tucaković, le 7. IX. 1873.	255
Un anonyme à Jovan Ristić, le 25. X. 1873.	257
Un anonyme à Jovan Ristić	258

V/4 *Les contributions*

Choix de textes de la rubrique „J'entends“ de <i>Vragolan</i> , <i>Vragolan</i> , no. 5, 6, 7, 8 et 15, des?, 12 et 24. IV., 2. V. et 1. VI. 1872.	261
Lettres grossières, II, III, IV, <i>Vragolan</i> , no. 6, du 12. IV., no. 11-12, du 26. V. et no. 15, du 18. VI. 1872.	263
Aperçus – chances, <i>Vragolan</i> , no. 8, du 2. V. 1872.	271
Le manifeste, <i>Vragolan</i> , no. 9, du 10. V. 1872	272
Lettre fermée, <i>Vragolan</i> , no. 13, du 2. VI. 1872	275
Azbukazemijada	277
Que faire? <i>Ujedinjenje</i> , no. 10-11, du 26. X. 1872	278
Les mouvements ouvriers, <i>Ujedinjenje</i> , no. 29, du 10. XII 1872	280
Jovan Milinković-Alavantić, La Grande Commune, <i>Javnost</i> , no. 13, du 30. XI. 1873.	282
Stevan Milićević, L'explication, <i>Budućnost</i> , no. 105, du 2. XII. 1875. . . .	286

VI. <i>Notes des rédacteurs</i>	289
<i>Liste des illustrations</i>	335
Index des noms personnels	337
Index des toponymes	346
Résumé	351
Table des matières	353

САДРЖАЈ

Напомена уз ову књигу	IX
I. <i>Чланци</i>	
„Ослобођење“	3
Крагујевац, 28. Децембра	4
Срез и среска управа	8
Новости из Јагодине	20
Пријатељима	21
Друга законодавна скупштина	22
Извештај министра финансије за 1874. год.	27
Избор посланика у Јагодини	31
Крагујевац 8. Јануара	35
Кад може бити уапшен народни посланик?	39
Још једна реч о „Ослобођењу“	41
Дневне новости I	46
<i>Исјок</i> је опет донео белешку о <i>Ослобођењу</i> и „комунцима“	48
Дневне новости II – IV	50
Једно старо питање	54
Читаоцима „Ослобођења“	58
Промена министарства	59
Кандидат за скупштинара и министар	62
Рад	65
II <i>Писма</i>	
Светозар Марковић – Пери Тодоровићу, Крагујевац, прва половина јануара 1875.	71
Светозар Марковић – брату Јеврему и Парталство у Србији и г. Чумић, Крагујевац, 20. јануар 1875.	72
Светозар Марковић – Пери Тодоровићу и друговима, Беч, фебруар 1875.	79
III <i>Документи</i>	
Молба сестара Нинковић Министарству просвете и црквених дела за отварање женске школе у Крагујевцу, Свилајнац, 13. IX 1874.	83

План женске школе у Крагујевцу	85
Одобрење министра просвете и црквених дела сестрама Нинковић да могу отворити женску школу у Крагујевцу, 22. XI. 1874.	88
Јеврем Марковић – Богољубу Топонарском, 10. III. 1875. (на немачком и српском језику)	91
Захтев Милана М. Богићевића, министра иностраних дела Србије, посланику Аустро - Угарске у Београду – Бењамину Калају да се заузме око преузимања (заплене) папира пок. Светозара Марковића, умрлог у Трсту, 27. III/11. III. 1875. (на француском и српском језику).	92
Бењамин Калај – Грофу Андрашију, 11. III. 1875.	94
Министар унутрашњих дела Аустро-Угарске – Управи полиције у Трсту, 12. III. 1875. (на немачком и српском језику)	96
Шифровани телеграм полиције из Трста – Министарству унутрашњих дела Аустро - Угарске, 12. III. 1875. (на немачком и српском језику)	98
Управа полиције из Трста – министру унутрашњих дела Аустро-Угарске, 12. III. 1875. (на немачком и српском језику)	99
Министар унутрашњих дела Аустро-Угарске барон Ласер – министру спољних послова грофу Андрашију, 13. III. 1875. (на немачком и српском језику)	101
Министар спољних послова Аустро -Угарске гроф Андраши – посланику у Београду Бењамину Калају, 13. III. 1875.	103
Уједињена тршћанска предузећа за погребне – Магистрату града, 13. III. 1875. (на италијанском и српском језику)	104
Одобрење за пренос тела Светозара Марковића из Трста у Беч, 13. III. 1875. (на италијанском, немачком и српском језику)	105
Управа полиције у Трсту – министру унутрашњих дела Аустро-Угарске, 17. III. 1875. (на немачком и српском језику)	109
Министарство спољних послова Аустро - Угарске – посланику у Београду Бењамину Калају, 17. III. 1875. (на немачком и српском језику)	113
Телеграм начелника Смедеревског округа – министру унутрашњих дела, 19. III. 1875.	118
Министар унутрашњих дела – начелнику Округа смедеревског, 22. III. 1875.	120
Решење Суда вароши Београда о забрани 10. броја <i>Рага</i> , 18. III. 1875.	121
Решење Суда вароши Београда о забрани 11. броја <i>Рага</i> , 18. III. 1875.	123
Трошкови парастоса Светозару Марковићу у Новом Саду	125
IV Прилози	
Најава излажења листа <i>Ослобођења</i> у Милетићевој <i>Засјави</i> , <i>Засјава</i> , бр. 1, од 1. (13.) I. 1875.	129

Најава излажења листа <i>Ослобођења</i> у часопису <i>Раг</i> , бр. 1, од 1. I. 1875.	130
Виша женска школа у Крагујевцу, <i>Ослобођење</i> , бр. 1, од 1. I. 1875.	131
Слободна штампа, <i>Ослобођење</i> , бр. 2–6, од 3. до 12. I. 1875.	134
Стеван Поповић, Одговор „Ослобођењу“, <i>Будућности</i> , бр. 4, од 10. I. 1875	147
О васпитању, <i>Ослобођење</i> , бр. 5–7, од 10, 12. и 15. I. 1875.	148
Београд, 11. јануара 1875, <i>Истиок</i> , бр. 4, од 12. I. 1875.	157
Српски комунци и маџарска влада, <i>Истиок</i> , бр. 4, од 12. I. 1875.	159
Избор посланика у Звизду, <i>Ослобођење</i> , бр. 7, од 15. I. 1875.	162
Јагодина 18. Јануара, <i>Ослобођење</i> , бр. 12, од 26. I. 1875	165
Јагодински избор пред скупштином, <i>Ослобођење</i> бр. 14 од 31. I. 1875.	169
Предлози војеног министра Народној скупштини, <i>Ослобођење</i> , 13. и 14, од 29. и 31. I, и бр. 15–19, од 2, 5, 7, 9, и 12. II. 1875.	172
Лист <i>Истиок</i> о смрти Светозара Марковића, <i>Истиок</i> , бр. 23, од 3. III. 1875.	186
Лист <i>Видовдан</i> о смрти Светозара Марковића, <i>Видовдан</i> , бр. 53, од 6. III. 1875.	187
Три текста из листа <i>Будућности</i> о смрти Светозара Марковића, <i>Будућности</i> , бр. 28, од 16. III. 1875	189
Телеграфска вест у <i>Ослобођењу</i> о сахрани Светозара Марковића, у Јагодини 16. III. 1875, <i>Ослобођење</i> , бр. 34, од 19. III. 1875	190
Часопис <i>Јавор</i> о Светозару Марковићу (поводом изласка из штампе прве књиге његових <i>Целокућних дела</i> и његове смрти), <i>Јавор</i> , бр. 16, од 1. VI. 1875	193
Светозар Марковић, <i>Српкиња</i> , календар за народ за просту 1876. годину	197
Лаза Нанчић, Последњи дневи, смрт и мртво тело Светозара Марковића, <i>Засјава</i> , 13(25) I 1885	203
V Додатак	
<i>Текстови који су изостали у већ одштампаним књигама овог издања</i>	
V/1 Чланци	
Куда иде друштво?	209
„Раднички пријатељ“	213
V/2 Писма	
Светозар Марковић – Антонију Хаџићу, Цирих, 23. XI. 1869.	219
Светозар Марковић – Николи Марковићу, Нови Сад, јуна 1872.	221
Светозар Марковић – Николи Марковићу, Нови Сад, 6. IX. 1872.	223
Светозар Марковић – Николи Пашићу, Нови Сад, 2. X. 1872.	225

Светозар Марковић – Анки и Милице Нинковић, Нови Сад, 14. X 1872.	226
Светозар Марковић – Анки и Милице Нинковић, Нови Сад, 21. X 1872.	229
Светозар Марковић – Анки и Милице Нинковић, Нови Сад, 1. XI 1872.	230
Светозар Марковић – Анки и Милице Нинковић, Нови Сад, 20. XI 1872.	234
Светозар Марковић – Николи Марковићу, Нови Сад, 18. II 1873.	239
Светозар Марковић – Анки Нинковић, Карловци 1873.	241
Светозар Марковић – Анки и Милице Нинковић, Карловци 1873.	244
<i>V/3 Документи</i>	
Никола Пашић – Ђури Љочићу, 9. V 1870.	247
Аноним – Јовану Ристићу, 3/9, 1872.	249
Аноним – Јовану Ристићу, 21. VII 1873.	251
Аноним – Јовану Ристићу, 24. VII 1873.	253
Аноним – Јовану Ристићу, 3. VIII 1873.	254
Димитрије Јоксић – Јакову Туцаковићу, 27. IX 1873.	255
Аноним – Јовану Ристићу, 25. X 1873.	257
Аноним – Јовану Ристићу	258
<i>V/4 Прилози</i>	
Изабрани текстови из <i>Враголанове</i> рубрике: Чујем, <i>Враголан</i> , бр. 5, 6, 7, 8 и 15, од ?, 12. и 24. IV, 2. V и 18. VI 1872.	261
Неотесана писма, II, III и IV, <i>Враголан</i> , бр. 6, од 12. IV, бр. 11 – 12, од 26. V, и бр. 15, од 18. VI 1872.	263
Погледи – изгледи, <i>Враголан</i> , бр. 8, од 2. V 1872.	271
Манифест, <i>Враголан</i> , бр. 9, од 10. V 1872.	272
Затворено писмо, <i>Враголан</i> , бр. 13, од 2. VI 1872.	275
Абуказемијада	277
Шта да радимо, <i>Уједињење</i> , бр. 10–11, од 26. X 1872.	278
Раднички покрети, <i>Уједињење</i> , бр. 29, од 10. XII 1872.	280
Јован Милинковић Алавантић, Велика општина, <i>Јавносћ</i> , бр. 13, од 30. XI 1873.	282
Стеван Милићевић, Објашњење, <i>Будућносћ</i> , бр. 105, од 22. XII 1875.	286
<i>VI Белешке приређивача</i>	289
Списак илустрација	335
Регистар личних имена	337
Регистар географских имена	346
Résumé	351
Table des matières	353
Садржај	357

Обим: 23 1/2 штампарских табака
 Формат: 17х24 см
 Тираж: 2.000 примерака
 Слог: „Просвета“ – Ниш
 Штампа: ДИГП „Просвета“ – Ниш

РАДЕНИК.

У Београду

17. Априла

1871.

П Р О Г Р А М.

Наша је цел да науком помажемо напредак српског народа.

Напредовање народа огледа се поглавито у ове три главне стране: материјалном благостању, образовању и слободи.

Човек, који је материјално осигуран да може својим радом поштено живети, који је образован као човек и као радник и члан друштва и који је слободан да располаже сасвим независно својом вољом и радом — такав је човек напредан. Напредовање народа није ништа друго већ напредовање свију чланова народа у истом смислу.

Наука и њена примена у животу веома је опширна и разнолика. Оне све скупа упливну на народни развитак, али ми би узели на се сувише теретан, управо немогућан посао кад би хтели да нашом радњом обухватимо све гране у науци и животу. У овом програму дужност нам је дакле да кажемо границе у науци и животу у којима ће се *поглавито* кретати наша радња. У исто време да обележимо правац наше радње.

1. Економски одношаји. Код нас су економски одношаји у многоме различити од економских одношаја код западних народа од којих ми црпесмо „економску науку“ и економске установе.

цијације (наша породична задруга постоји још по негде по селима али се сваке године умањави) за производњу, размену и кредит. Али ми не држимо да је асоцијација последњег ступањ економског развитака народа. Напротив ми мислимо да је то тек први корак да се привредна снага појединца увелича; у исто време да се стаче на пут жудњи појединца да грабе *туди* зараду, већ да сваки добија према својој заради. Пре или после жуди морају увидети да човек не треба да се обогати ради самог богатства, већ да су привреда и њен резултат — богатство — само средство човеку за виши, лични и друштвени развитак. Са изменом економских појмова морало и економски преображај у животу. Жуди веће *присвајати* — узимати у своју власт — средства за производњу, како би могли давити друге привреднике, већ ће радити да увеличају производност друштвене снаге на тиме да увеличају и своју властиту снагу.

Ми ћемо излагати начела економске науке са њеним крајњим резултатима, а остављајући да се у току времена *организација рада и размене* сами тако развију, да сав народ ступи у праву друштвену заједницу; — наш ће главни посао бити: да изучавамо економски живот српског народа

гори зликовац) има изображена и вредна привредника.

Према овоме „Радник“ ће: изучавати данашње просветно стање у Србији у сваком погледу:

Излагати начела и нацрт (план) како да се организује система образовања, према изреченим начелима и према нашим условима и потребама; упознавати читаоце са свима просветним заводима који би се са коришћу могли код нас увести;

пратити критички сваки нов појав у вашој књижевности, који би имао вредности по наше образовање;

испитивати све појаве у нашем друштвеном животу, које би имале утицаја на образовање јавног мњења и уопште на наш умни и морални развитак.

По могућству упознавање читаоце и са књижевношћу страном.

3. Држављански одношаји. Ми не повлачимо границу између тако званих држављанских одношаја и других друштвених одношаја. У животу једног народа сви су одношаји појединца тесно везани једни с другима — једни се не могу развити и усавршити док се и други не развију и не усаврше. У овоме одношају у на-